

VIDYODAYA

for

1888

विद्योदयः

मासिक-रं स्वृत-पत्रम् ।

The Sanskrit Critical Journal

of

The Oriental Institute,

W

ENGLA

श्रीहृषीकेशभट्टाचार्यशास्त्रिणा सम्पादितः

मद्रास

वेन प्रक

कलि काता राजधान्याम् ।

न० २२ पटखडाज्ञा प्रीट

प्राकृत यन्त्रे

श्रीरत्नलाल चक्रवर्तिना मुद्रितः

VIDYODAYA

for

1888

विद्योदयः

मासिक-संस्कृत-पत्रम् ।

The Sanskrit Critical Journal

of

The Oriental Institute,

Worcester,

ENGLAND

श्रीहृषीकेशभट्टाचार्यशास्त्रिणा सम्पादितः

१८८८ वत्सरीय विद्योदयस्य सूचीपत्रम् ।

THE CONTENTS OF VIDYODOYA

FOR

1888.

विषयाः	पत्राङ्कः
एकाक्षरकीषः	चैत्र March 1-8
एकवर्णार्थं संग्रहः	ज्यैष्ठ May 9-16
कवियुगस्य साहाय्यम्	कार्तिक, अश्वि, October, November 125, 130 162 172
कस्यचित् भारतीय प्रस्तावः	कार्तिक, अश्वि, October 142 146 November 161 172
द्वितीयावशावलीचरितम्	माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख January, February, March April 1-48
तत्संग्रहवाक्यार्थः	आश्विन, October 117.
विश्वकारभेदः	आषाढ June 17 24.
शंभुनारदरिक्तकारः	भाद्र, आश्विन, कार्तिक August, Septe- mber, October 81 84 87 100 125 128
द्विरुपाक्षरकीषः	आषाढ June 17 23
धर्मराज्ञीः	कार्तिक October 131 132
शतपत्रं	ज्यैष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्र, आश्विन, कार्तिक अश्वि, अश्वि, पौष, May-December 33 34 49 50 59 60 79 80 101 102 133 134 150 160 191 192.
नारदस्मृतिः	माघ, फाल्गुन January, February 174 58
पञ्चवशासनपत्रम्	फाल्गुन February 9 13
प्रवरनिर्णयः	पौष December 197 199
पातञ्जलयोगसूत्रम्	ज्यैष्ठ, श्रावण, भाद्र, आश्विन, कार्तिक, अश्वि- श्रावण पौष May, July-December 37-67

साक्षात्कार-संस्कृत-संस्कृतः	September	121 122
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृतः	जैष्ठ May	44 40.
संस्कृत-संस्कृतः प्रतिभा	द्वैत December	149 97
संस्कृत-संस्कृतः	साध-पौष January-December	17 79
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृतः	वैशाख जैष्ठ April May 20 24 47 81	
संस्कृत-संस्कृतः	कार्तिक October	136 136
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृतः	जैष्ठ May	41 52
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृतः	श्रावण July	67 74
संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृतः	कार्तिक October	147 148
संस्कृत-संस्कृतः	फाल्गुन February	14 19
संस्कृत-संस्कृतः	जैष्ठ May	1 4
संस्कृत-संस्कृतः	आषाढ, आश्विन, कार्तिक, June, September October 55 58 103 104 141 142r	
सांख्यतत्त्वकौमुदी	चैत्र, जैष्ठ, श्रावण, भाद्र, अग्रहायण, पौष March May, July August Novem December	16 13 16 35 33 61 62 173 174
		173 80
हाम्बुलिट्-चरितम्	साध-फाल्गुन-वैशाख-आषाढ-भाद्र-आश्विन-अग्रहायण-पौष January February April June August Sept Nov Dec 1-6, 13 10, 24 28, 51 51, 91 92, 120, 175, 176 189, 190.	

A BRIEF HISTORY

OF

THE VIDYODAYA

VIDYODAYA, the Sanskrit Monthly, first appeared in Lahore the Capital of the Punjab under the auspices of the Punjab University. It received help from the above-mentioned institution so long as Dr. G. W. Leitner, the founder of the University had a controlling hand over it, but as soon as the benevolent Doctor retired from his office the university at once stopped its aid inspite of the strong recommendation of Dr. Leitner himself and all the Sanskrit knowing members of the Senate. This was a crisis for the paper. Again the philanthropic Doctor came forward and saved the Journal with timely help from the fund of the Oriental Nobility Institute, Woking, London.—An association established by him for helping the Indian students going to England for the purpose of finishing their education.

Since January 1887 the Journal is being published from Calcutta. As the Editor now is in Calcutta, he has taken this opportunity to improve the condition of his Journal, He now consults the libraries of the Sanskrit College and the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, where many works on every branch of the Sanskrit literature are stored ; he has now an ample opportunity of consulting with the best Sanskrit scholars of Bengal. And he has collected lots of rare and unavailable Sanskrit works which he hopes to publish through the medium of the journal.

The public may easily understand the nature of the journal and the extent of work it undertakes from the following prose

the subjects treated of in its January, February, March and April Numbers for 1888—

- (1.) THE KSHITISAVANSAVALI CHARITRA, a chronicle of the ancestors of Krishnachandra, the famous Raja of Nuddiya or Navadiwipa in Bengal, who ruled during the greater part of the last century, famous for his own erudition and the protection he granted to art and knowledge. This book is very rare. The only printed copy of it from which this reprint is made was published at Berlin in 1852 edited and translated by W. Pertsch. The following remarks of the editor on it would we think convey a clear view of the book—"It has so far as I know not been brought to light till now, and seems to be only representative in Sanskrit of a class of compositions which form a considerable part of the Bengali literature. From this circumstance together with the orthography and language characteristic of the time of its composition it derives its chief interest ; its contents however likewise as affording a view, and it should seem a tolerably undistorted one of the relations, subsisting between the native Rajas and Mohammedan viceroys, is not without its share of interest."

Rev. J. Long at the very beginning of his article on the Chronicle of Krishnghurthus alluded to the book :—

The Germans are men of wonderful research, when we consider their labours in the departments of Physiology, Metaphysics, and History; they have launched successfully on the sea of Sanskrit literature and have yielded us from it many articles valuable for history, manners, and religion.

The work we undertake to notice is another specimen of German

research. The late Sir, R. Chambers, Chief Justice in Bengal, had purchased a large number of Sanskrit mss. which his widow took to England and offered for sale to the British government, but they declined the offer. The king of Prussia then purchased them and this is one of them. Calcutta Review Dec 1851 – Jun 1864.

- (2.) THE MEGHA DUTA OR THE CLOUD MESSENGER OF KALIDASA. Text and notes explaining the theological, historical and geographical allusions with a literal Bengali translation and different readings with criticisms on them.
- (3.) NARADA SMRITI OR THE LAWS OF NARADA with an extensive gloss. Narada Smriti is a code, the best of its class and throws light to the state of civil administration of the ancient Hindu kings. Mitakshara, Viramitrodaya and several other works on Hindu law recently compiled have always quoted authorities from it. The only printed edition as yet that a learned one, is Dr. J. Jolly's. But that book is costly—the present attempt is made to put the code before the public in a cheap and popular form.
- (4.) A SANSKRIT TRANSLATION OF HAMLET THE PRINCE OF DENMARK. All efforts have been made to keep the original sense unaffected in the translation.
- (5.) Varnasrama Dharmasthapana, a discussion between an Atheist, a Theist (Brahmo) and a Pundit; the Pundit gains the victory at last and establishes the superiority of the Brahmanic religion.
- (6.) Vibahattwa, the marriage System of the Hindus as it was prevailing in the time of Manu.
7. A Pallava inscription from Amaravati recently deciphered

Dr. E. Hultezsch of the Indian Archaeological surveying Department, sent to the editor by the author himself.

(8.) SANKHYA TATTVA KAUMUDI a treatise on Sankhya philosophy by Vachaspati Misra with notes by the editor.

(9.) EKAKSHARA KOSHA or a dictionary of the words of monosyllables with various meanings.

(10.) YOGAPHILOSOPHY Sutras of Patanjali with an old Commentary called Yogamaniprabha and English translation of the Sutras.

(11) Notice of new publications with Editorial remarks.

भवतः सर्वशास्त्रपारङ्गतान् विद्वद्भूतान् “अत्र मत्कृतानुवादे मधु-
लिह इव मधुविन्दून् विरलानपि भजत गुणलेशानिति ।”

सेकूपीरकावयानां हाम्लेट्कावयं हि समुत्कृष्टतममिति
प्रथमं तस्यानुवादे यत्नः क्रियते । अथ कदाचित् प्राक्तनपुण्यप्रभावा
दस्य प्रयत्नस्य साफल्यसिद्धिर्दाऽन्यत्र तु दण्डापूर्पिकया स्वल्पेनैवा-
यासेन सिद्धिलाभो भवितेति प्रथमतो गुरुकार्ये प्रवृत्तिर्न तावदुपहस-
नीया सुधीभिरित्यलमतिविस्तरेण ।

नाटकाभिहितजनानामुक्ते खः ।

क्लीडियस्	डेनमार्कदेशस्य राजा
हाम्लेट्	तस्य भ्रातृष्युत्तः, पूर्वस्य राज्ञः पुत्रः
पोलनीयसः	लर्डचम्बर्लेन्
होरसीयः	हाम्लेट्नामकस्य मित्रं
लैरतेशः	पोलोनियसनामकस्य पुत्रः
वलटिमण्डः,	
कार्गिलीयसः,	सभ्याः
रसनक्रः,	
गिलडष्टरनः	
ओसरोकः	कश्चित् सभ्यः
अपरः	सभ्यः
कश्चित् पुरोहितः	
मार्सिलसः, वरनर्हः	प्रहरिणी
फुनसिको	कश्चित् सैनिकः
रीनलदः	पोलनीयसनामकस्य भूतः
सेनाध्यक्षः	राजदूतः
प्रेतात्मा	हाम्लेट्नामकस्य पितुः

फरटिनब्रसः
गर्ट्रुडी

नर्वे राजपुत्रः
डेनमार्कदेशस्य राज्ञी हाम्लिट नामकस्य
माता

ओफेलिया

पोलनीयसनामकस्य पुत्री

भूम्यधिकारिणः, तेषाम् स्त्रियः, राजकर्मचारिणः, सैनिकाः, नटाः
मृतदेहसमाधिस्थानखनकाः, नाविकाः, दूताः अपेर च भृत्याः ।

हाम्लेट्-चरितं ।

प्रथमाङ्कः ।

प्रथमदृश्यं-एल्सिनोर (स्थानविशेष) उपदुर्गम्

[ततः प्रविशतः स्नाधिकारस्थितः फ्रनसिक्वीनामा तसुप्रसर्पन् वरनर्द्नामा च]

वर । कीऽस्ति तत्र ?

फ्रन । न ददेऽहमुत्तरं

तिष्ठ चाल्मविह्वतिं कुरु

वर । भूपः

जीवताञ्चिरम्

फ्रन । अये वरनर्द् ।

वर । सः—

फ्रन । त्वमिसि नियतं समये स्वे ।

वर । द्वादशी हि घटिकाऽचिरमेव

वादिता, फ्रनसिक्वो भज तव्यम् ।

फ्रन । धन्यवादततयः सहस्रत्यै

अस्या एव, गुरु सम्प्रति शीतम्,

जात एष च महान् हृदि कम्पः

वर । रञ्जिता तु भवताऽखिलशान्तिः ?

फ्रन । मञ्जिकान विचलत्यपि काचित् ।

वर । सुष्ठु, तेऽस्तु, रजनी शुभदैषा

वीक्षसे पथि च मे सहकारौ

हीरमीयमथ मारसिलञ्चेत्

प्रेषयेस्त्वमिह सत्वरभती ।

[ततः प्रविशतः हीरमीयः, मारसिलसश्च]

फ्रन । तर्कये ननु शृणोमि यथैती.

स्थीयतां नु खलु कोऽस्ति च तत् ?

होर । वान्धवा जनपदस्य किलाऽस्य ।

मार् । डिनवासिहितकृतमृजनाश्च ।

होर । याहि सैनिक शिवस्तव पत्न्याः ।

अस्ति कोनु भवतामधिकारि ।

फ्रन । वर्त्तते मम पदे वरनर्हः ।

अस्तु वां शुभनिशा

इति निकृतात् ।

मार् । वरनर्ह !

वर । कथ्यतां किमिह तिष्ठति सोऽद्य

होरसीयः

होर । इह तत्कणिकैका ।

वर । होरसीयवरमारसिलसाभ्यां ।

स्वागतं ।

होर । किमु पुनर्निशि चाद्य

वोच्चितं तदपि वस्तु ।

वर । न किञ्चित् ।

मार् । भ्रान्तिरेव लिखिलेति च वक्ति

होरसीय इह नैव च किञ्चित्

विश्वसित्यपि च द्विः परिदृष्टे

दृष्टिभीषणभयङ्कररूपे

तेन सार्द्धमहमानयमेतं

यामरक्षणविधौ निशि चाद्य

स्यात् पुनर्यदि समीक्षितमेत

द्रुपमस्य खलु नोनयनेषु

प्रत्ययस्तदनु तेन च जल्पः ।

हीर । नैव नैव तदिहैष्यति दृष्टिं
 मार । आस्यतां, क्षणमिदं श्रुतियुग्मं
 युष्मदीयमिव यत प्रतिरुद्धं
 श्रोतुमस्मदभिवर्णितवृत्तं
 दृष्टमत्र रजनीह्वयमादौ
 वारमेकमभिमेत्तु मनुजानां
 देहि नः पुनः—

हीर । इहैव चास्यताम् ।
 श्रूयतामभिदधातु च सर्व्वं
 वृत्तमेतदधुना वरनर्हः ।

वर्णाश्रमधर्मस्थापनं ।

पण्डितः । सति सामर्थ्यं दण्डविधानमुचितमेव
 तदभावे तु परमेश्वरसविधे अभियोग एषः ।

ब्राह्मः । अपराधः कः ? ।

पण्डितः । त्रिभुवनजनानामविज्ञातपरमेश्वराभिप्रायज्ञोऽहमित्ये-
 कः प्रवलतराऽहङ्कारः । द्वितीयस्तु परमेश्वरकृणाविर्भूतवेदलक्ष्य-
 श्वरज्ञाने सति परमेश्वरसत्त्वाभिज्ञानं स्वतएव प्रवृत्तमस्माकमित्यह-
 ङ्कारश्च ।

ब्राह्मः । जगत्कार्यदर्शनेनोद्भूतं सर्व्वेषां स्वभावसिद्धमीश्वरज्ञानं ।

पण्डितः । वैदिकात् तान्त्रिकाद्वाक्वादुपदेशं विना गुरोः
 स्वभावसिद्ध मास्तिक्यज्ञानञ्चेत् नास्तिकः कथम् ? ।

नास्तिकः । हे पण्डित, अलोकेश्वरघटनापरमदयालुतागुणगरिम-
 वेदवक्तृतया परमेश्वरपरमदयालुतागुणगरिम—
 प्रकाशकोऽसि युक्त्या भक्त्या भुवनं भक्तीकरोसि च ।

अयं ब्राह्मस्वितो भ्रष्टस्ततो नष्टः ।

ब्राह्मः । कथं ।

नास्तिकः । इतः पर प्रतारणावैफल्यान्नास्तिक्यात् परिभ्रष्टः, ततश्च पण्डितकथिताच्युतनियमसंस्थापकपरमेश्वरवेदवक्तृत्वादि दोष-
कथनेन भक्तिनाशान्नष्टः ।

ब्राह्मः । सकोपं नास्तिकं प्रति, वदतिरे मूर्ख नास्तिक ब्राह्मः
कथमभक्तः ? न हि न हि सहि परमेश्वरस्य परमभक्त एव ।

वर्णाश्रमाचारशून्योयथेष्टाचारवानहम् ।

ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादी च निर्भयोऽपि परत्र च ॥

नास्तिकः । अस्माकं गृहजातेन मतेन मतिमानपि ।

यथेष्टाचरणस्वास्थ्यं प्राप्याऽपि पतितोऽपथे ॥

नास्त्यास्तिके पथि स्वस्ति भीतिश्चैव पदे पदे ।

प्राप्तं सुखमपि त्यज्यं परकाल भयादिह ॥

ब्राह्मः । नव्या ब्राह्मा वयं धन्या ज्ञातवच्चकवच्चनाः ।

मनुष्यरचितोवेदोनास्माकं भयमैतदः ॥

नास्तिकः । भजन्ति कर्तारं सवैधभावतो

भवदुविधा वाऽथ भवन्त एव वा ।

वे केऽपि युक्त्या परिमुक्तवेदा

स्ते नास्तिकाः सम्प्रति सम्प्रतीमः ॥

ब्राह्मः । एवं को वालकोमूर्खोजन्मस्वीयमपैतच्छं ।

वदन्यम्लानवदना यथानीश्वरनास्तिकाः ॥

नास्तिकः । सोपहासं वदति ।

वेददुर्गानतिक्रम्याचारशत्रून् विजित्वा च ।

ईशदिग्भ्रमतोगर्ते पतितो ब्राह्ममन्दिरे ॥

आलस्यतस्यजन् सर्वान् रक्षतपि समाजजान् ।

आस्तिको नास्तिको वाऽयं ब्राह्म तु संशयोमहान् ॥

असारं वैदिकं मन्त्रं संपरितगज्य यत्नतः ।
 सारं मन्वीयमर्भार्थं गृहीत्वा वङ्गभाषया ॥
 बोधगम्यं नवं वाक्यं कृत्वा राजगिरा पुनः ।
 चमत्कारकरं सर्व्वं संस्कारं परिरक्षति ॥
 ब्रह्मज्ञः प्रथमं वेदात् तत्पञ्चाद्राजशास्त्रतः ।
 महासभ्योऽभवस्सद्यः क्रमशोवेदिनिन्दकः ॥
 आसनं वसनं भोज्यं सभा चीपासनागृहम् ।
 वर्त्तमानराजरीतया राजवत्शुचितां तनोः ।
 सङ्कीर्त्तनप्रणालीञ्च चैतन्यचरितामृतात् ।
 गृहीत्वाऽसि महाभक्तः किन्तु मूलं न कुद्वचित् ॥
 अशास्त्रीयमखृष्टीय मसरोक्तमिदं मतम् ।
 निन्दतप्रात्मपितुर्धर्मं श्रुत्वा हसति नास्तिकः ॥
 पुनर्ब्राह्मं प्रति वदति नास्तिकः -
 शौचाचारपरितप्रागात् यथेष्टाचरणादपि ।
 आचर्यैक्यमतं हि नास्त्यस्तीति वृथा कथा ॥

ऐक्यं रक्ष्य विपक्षतां परिहर, प्रतिमहाविद्यालयं साम्प्रतं
 वालांस्तान् कुरु नास्तिकान् किमथवा ब्राह्म्यान् सतां निन्द्य
 रामं कृष्णमनीश्वरं वद पुनर्दोषांस्तयोर्दृश्य
 विद्यादानमिषेण वेदजनितां अज्ञां हर स्वेच्छया ॥
 मा क्षीणोभव वारयोगतिथिषु क्लेशोपवासादिभि
 र्भक्ष्याभक्ष्यविवेचनं परिहरन् स्त्रीयां स्त्रियं शिक्षय ।
 एवञ्च न्यत मावयोर्मतिमतां बुद्धिं प्रतिद्योतते
 श्रौतं स्मात्तं मपीह कार्थ्यमखिलं नायासतो नश्यति ॥
 नास्तिकोऽहं भवान् ब्राह्मणस्वन्नो न विचारतः ।
 विरक्तो वेदिकाचारि सृच्छाचारानुरागवान् ॥
 मन्त्रीषु मन्त्रीषु जगदतिविपन्नग्नमिति किम् ।

अमरावती -

स्तम्भशासनलिपि ।

वयमतीवकृतज्ञहृदयेन डक्टर इ हुलजे महीदयप्रेरितामरावतीस्तम्भशासनलिपिप्रामिं स्वीकृत्य तामेव लिपिमशेषतः पाठकेभ्य उपहरामः । इयं हि शासनलिपि अमरावतीनसरे कस्वविदशकाणस्य स्तम्भस्य त्रिषु पाश्वेषु खदिताऽस्ति । सिं वल नामधेयेन च सम्प्रति स स्तम्भः समुत्पाद्य माद्राजाङ्गुत दर्शनशालायामानीतोऽस्ति । स्तम्भाग्रभागस्तत्रत्य शासनलिपेरंशविशेषश्च भग्नो बभूव । इयं हि लिपिरव्ययावदपठितवासीत् सम्प्रत्यस्मद्बुमानासादमित्यमहीदयेन डक्टर हुलजेनामधेयेनास्या वत्सत्वात्तुष्टेमाविष्कृताऽशिवतः पठिताऽसौ । अस्य पठनरीतिश्च मघातपव अत्रै कादयः श्लाका मद्यभागाश्च वक्तव्ये । तत्रस्य स्तम्भस्य भग्नतया कश्चिदशोधना

लिपिरियं वाचिसत्त्वं नमस्कृत्य प्रारब्धा, ततश्चाव पल्लवानां पुरुषानुजसं घटायित । यथा

आदिपुरुषः वच्चा

भरद्वाजः

अङ्गिराः

सुधासा

द्रीणः

।

अश्वत्यामा । स हि मदनीनामाप्सरसः

पाणिग्रहणञ्चकार ।

।

पल्लवः

अष्टमे श्लोके पल्लवशब्दस्य वृत्पत्तिर्दर्शिता ततः पल्लवंशीया-
नां सप्तनृपाणां नामानि दर्शितानि ।

- (१) महेन्द्रवर्मा (पल्लवपुत्रः)
- (२) सिंहवर्मा प्रथमः (महेन्द्रवर्मणः पुत्रः ।
- (३) अर्कवर्मा (२यस्य पुत्रः)
- (४) उग्रवर्मा
- (६) नन्दीवर्मा पञ्चमस्य श्रीसिंहविष्णुनामधेयस्य पुत्रः ।
- (७) सिंहवर्मा द्वितीयः

गद्यभागादेतावन्मातृं ज्ञायते यत् द्वितीयः सिंहवर्मा कस्या
अपि दिग्विजययात्राया प्रति निवृत्त्य धान्यघटनामके कस्मिंश्चिस्थाने
समाजागम, ततः शेषांशोविध्वस्तः । पूर्वस्मिन् समये अमरावती
नगरं धान्यघटकेतिनाम्ना प्रसिद्धमासीत् ।

अियं वरां वश्विरमादिशंतु ते भवद्विषः श्री-

घनपादपांसवः [१] सुरासुराधीशशिखामणि-

त्विषामनांतरथ्ये विलसन्ति संचये ॥ [१] बभूव धा-

तुः प्रथमादकल्मषी मुनिर्भरद्वाज इति शु-

तीश्वरः [१] ततो गिरा नाम गिरापगोदधिस्तत-

स्सुधामेति मुनिर्विनिश्रुतः ॥ [२] ततस्समस्ता-

गमपारदृश्या द्रीणाभिधानो मुनिरुग्रवीर्यः [१]

अतर्पयन्सोऽष्टतनुं ६ तपोभिर्विशस्य कर्तुंस्त-
नयस्य हेतोः ॥ [३] प्रसादेन ततश्शंभोरश्वत्या-७
मेति विश्रुतः [१] प्रादुर्बभूव तेजस्वी प्रातर्भा-
नुरिवोदयाद् ॥ [४] तपस्यतस्तस्य किलाप्सरोवृता
सुरेन्द्रकन्या मदनीति विश्रुता [१] कदाचिदारण्यनि-
वासिमन्दिरं दिदृक्षुरालोकपथं जगाम सा [८]
सरःप्रवातांबुजविखलप्रियावियोगभीतं
कलहंसमण्डलं । अशोकभूमावुपविश्य
ससृहं विलोकयन्तीमुपतस्थिवानृषिं १० ॥ [६] उमे-
व शर्वं प्रबभूव नात्मनो निरोक्षितं ११ काममिव-
र्षिवेषिनं १२ । अथोभयं गाढनिवद्धभावकं
सुरांगनास्त्रंगमयांबभूविरि ॥ [७] असूत काले सुर-
राजकन्या नाथं भुवम्सागरमेखलायां १३ [१] स पल्लवो-१४
घास्तरणे शयानं पिता सुतं पल्लव इत्यवादीः १५ ॥८८
महेन्द्रवर्माति ततः क्षितीशः शूरस्ततोऽजायत
सिंहवर्मा ॥ ततोर्कवर्मा तदनुग्रवर्मा १६ श्री-

(६) अतर्पयत् सोऽष्टतनुं

(७) अश्वत्या

(८) अरण्यमिति साधु

(९) विखलत् प्रियः

(१०) रिष्टिः

(११) निरोक्ष्य तम्

(१२) वैषिणम् ।

(१३) मेखलायाः

(१४) स पल्लवौ ।

(१५) अवादीत् ।

(१६) तदनुग्रवर्मा

सिंहविष्णोरथ नन्दिवर्णा ॥ [१] अनेकराजन्यशिरो-
रणिप्रभाविभातक्रत्याधितशाव्वरास्थितिः (१)

स सिंहवर्णा समभूद्य उच्यते ह्यद्विपाष्टादशलक्षको
जनैः ॥ (१०) स सागरावरामुर्वी गंगांमोक्तिकहारिणीं १
र सुचिरं वीरो मेरुमन्दरकुण्डलां ॥ (११) अथ कदाचिदः

रगिरिशिखरायमान १८ करिचरणनखरविदारितक-
नकदलचरतुरमखुरसुखसमुत्थितरजता-१८

पनीयवितानितनभस्थलः २० सकलमण्डलोकसाम-
न्तसमरवीरोपरचितपाणिं पार्श्वपुरोनुरक्षाखि-
लद्विजयार्जितयशाः स्वापनाय २१ सुमेरुशि-
खरमुपातिष्ठत ॥ तत्र किल निखिलधरणीतलप-
र्यटनजनितश्रममपनिनीधुः कतिपयानि

दिनानि नीत्वा कनकतटरुहहरिचन्दनतर्च्छायानन्दि-
तहृदयः ततो भागीरधीमुत्तीर्य तथैव गादावरीं कृ-
ष्णवर्षं च २२ श्रीधान्यवटनगरन्नाजधीतरागभट्टारकम-
द्राक्षीत् (१) दृष्ट्वा सकुतूहलमखिलक्षेत्रक्षणां-

(यु) क्ताधिदेवतासुसविनयमुपगम्याभिवन्द्यै प्रकान्ते

* * धर्मदेशानामृषोत् २३ (१) सुत्वा चापरजन्मानं

* * (भि) वन्द्ये दमुवाच (१) अहमपि भगवन् भगवतो

* * (दि) कामिहैव मणिकनकरजतविचित् कल्प-
 * * * (ए) वसुक्ते भगवानुवाच । माधु साधू उपा-
 (सक सिंह) वर्मन् इतोपरमवदत्ते (तु श्री)-
 * * * * * श्वेवेति (।) ततो (भि) वन्द्य * * * *
 * * * * * (धान्य) घदके * * * * * *

हाम्लेट्-चरितम् ।

वर । तारकाऽपरदिशं चलितैषा
 यावदुज्ज्वलयितुं गतरात्री ।
 मरुतस्त्वतु नभस्तलमेत
 दद्य यत्र तनुते निजरश्मिम् ॥
 आस्त्र चाहमपि मार्सिलसोऽसौ
 वादिताऽत्र समये घटिकैका ।
 मार । शान्तम् आः कुरु कथारसभङ्गम्
 पश्य सोऽत्र पुनरागत एव ॥

(ततः प्रविशति प्रेतात्मा)

वर । साकृतिः खलु ! यथा मृतभूपः
 मार । हीरसीय हतविद्यतमोऽसि
 मन्त्रयस्व तदनेन च किञ्चित्
 वर । किं दधाति न नरेश्वरसाम्यं ?
 हीरसीय निपुणं परिपश्य ।

- होर । सत्य मेतदमुना त्वहमद्य
भीतिविस्मयरसाकुलितोऽस्मि ।
- वर । भाषितव्यममुना सह,
भार् । तेन
होरसीय कलय त्वमथैनम्
- होर । कोऽसि भोस्त्वमतिघोरनिशीथ
आदधान इह भीषणकम्
विग्रहं स्वरितडेननरेश-
दर्शमुद्गमसि तत् कथयस्व
शापितोऽसि तु मयेश्वरपादैः
- भार् । ज्ञायते समवधीरित एषः
वर । पश्य शीघ्रमपगच्छति चैव
होर । शापितोऽसि वद मे वद चैतत्

(निष्क्रान्तः प्रेतात्मा]

- भार् । यात एव न च वक्ष्यति किञ्चित्
वर । होरसीय कथमद्य तवाऽयं
गात्रवेपथुरनुज्ज्वलकान्तिः ? ।
नास्ति नः किमधिकं वचनेषु
भ्रान्तितोऽन्यदिह कस्तवतर्कः ? ।
- होर । शाप एष परमेश्वरपादैः,
नाभविष्यदिह विश्वसनं मे
नाऽवलोकितमिदं यदि सर्व्वं
मात्मनः सुणिपुणाच्चियुगाभ्याम् ।

सम्पद्यते अयमेव मुख्यः कल्पः । (२) अथ तीक्ष्णमनीषासम्पन्नतया स्वल्पनेदानेहसा गृह्णीताशेषवेदस्य कस्यचिदत्रावश्यकहेतूपस्थितेः प्रागुक्तमुख्यकालापिच्छणाऽसम्भवे द्वितीयकल्पमाह त्रुष्टवर्षाऽष्टवर्षास्त्विति अथवा त्रुष्टवर्षः चतुर्विंशतिवर्षवयस्कः पुमान् अष्टवर्षा अत्रापि हृद्यामिति पिच्छणं योज्यं लब्धावयवोपचयां हृष्टपुष्टाङ्गोमिति यावत् तादृशीं अष्टवर्षवयस्कां कन्यामुद्दहेत् अयमेवापत्कालः, सत्वरः विहितन्यूनवर्षवयस्को विहितन्यूनवर्षवयस्कां परिणेतुकामः सन् धर्म्मं गृह्णत्यधर्म्मं सीदति अवसादं प्राप्नोति, तयो गार्हस्थ्यं न समुज्जलं भवतीत्यर्थः । एतस्मादेव कस्यइयात् कश्चिदपरोऽर्थाऽनुमोयते—यथा, मनुमते विवाहस्य मुख्यः कालः पुंसः त्रिंशद्वर्षं वयः, स्त्रियस्य द्वादशवर्षं वयः, आपत्कालश्च तयोःर्यथाक्रमं चतुर्विंशतिवर्षं अष्टवर्षञ्च वयः । ततश्च पुंसश्चतुर्विंशतिवर्षवयस आरभ्य त्रिंशद्वर्षवयो यावत् कनयायाश्च अष्टवर्षवयस आरभ्य द्वादशवर्षवयो यावत् विवाहस्य योग्यकालो भवति, एतस्यान्तरे यस्मिन् कस्मिन्नपि वयमि विवाहे भवितुमर्हति, किन्तु सर्वत्रैव कनयाया वयो वरवयसस्त्रिभागं भवेदिति । एतच्च योग्यकाल दर्शनपरं न नियमार्थमिति कुल्लुकाक्तिस्तु सम्यगनुमतेव कनयायां हृद्येति विशेषणयोगात् कनयाया हृद्यत्वं (सर्वावयवोपचयजन्यमनोहारित्वं) एव विवाहे प्रथमं लक्षणीयं ततश्च द्वादशवर्षवयस्यपि यस्या नावयवोपचयजन्यमनोहारित्वन्तर्दर्थं कालहरणभावम्यकं, एवं पुंसोऽपि त्रिंशद्वर्षं वयसि न वेदाध्यायनसमाप्तिस्ततस्तद्दूर्द्धमेव तेन विवाहः कार्य इति निष्कर्षः । वचनमिदं प्रथमोद्वाहसंस्कारविषयकमेव । मृतभार्य्यस्तु त्रिंशद्वर्षवयस ऊर्द्धं वर्त्तमानोऽपि यावत्सम्भवस्त्रिभागवयस्कां कन्यामुद्दोद् शक्नोतीत्यप्यव-

वर्णाश्रमधर्मास्थापनं ।

दृता जाताः पश्चान्नरणमपि भूयोजनुरनु ।

इतीत्यं संसारक्रान्तकटुधरैः प्रतिदिनं

नरांश्चिद्भान् भिन्नान् जगदधिपतिः पश्यति न किम् ? ॥

पण्डितः । सुकर्मफलभीक्ष्णो जीवा, नास्वत्त संशयः ।

तथापि परमेशानोभजन्तं तारयत्यसौ ॥

प्रारब्धं सञ्चितं किञ्चिद्दत्तं हतसुखं किं किमन्यत् भविष्यत्

जन्मोत्थं कर्म तत्तत्कृतिपतितनरः ज्ञापि दुःखी सुखी ह्य ।

भोगी क्वासौ च रोगी ह्यच हृपतिरयं द्वाप्यसाधुः ह्य साधु

रिवा संसारद्वारे क्लमति ध्वजति विहीनमीशेन मुक्तः ॥

ब्राह्मणास्तिकौ । भगवान् भजतां दाता नाभजन्तं स तारयेत् ।

इयन्तु जयतां रीतिः स कथं करुणार्थवः ॥

पण्डितः । ईशोऽपादिरयादिर्वाक्तरपिदिहोऽपि च सृष्ट्यादिकं

सुक्त्याऽनादि, यतोविवेचनरतीदैवेषु जैवेषु च ।

वारम्बारभपारशर्कदह्यासिन्धुः प्रभुर्वसुवत्

वेदैर्बोधयति प्रमत्तभुवजं मोहात्कनिद्रान्धिताम् ॥

नह्येवं दिशकस्ती शिशुरिव सततं क्रीडतीऽहाविवेकी

भूतैर्हन्त्यन्वभूतानि च कालपि जदा हारयन् क्रान्दयन् कां ।

विद्वीदं भूयत्कर्मानुगभुवनमती न सृयन्, स्वयन्भूः

सृष्ट्यायत्तजीवोद्धरणं सक्कण्णोज्ञानदाता पितेव ॥

ततः पण्डितं प्रति कोऽपि तत्रजिज्ञासुराह "यदेवं नियति-

वदा जीवाश्चदायजीशेनैः श्रेयः साधनं कथं किंकर्तव्यम् ? केनोपाय

येन वा तेषां नियतिखण्डनं स्यात् ? ।

पण्डितः । अनेक जलजं मुखं भक्तिं जनयतीश्वरी ।
सा भक्तिर्मुक्तिदा तेषां सदेरानियतिनाशिनी ॥
सत्सङ्गाज्जायते भक्तिर्भक्त्या च स्मृतिरैश्वरी ।
तया स्मृत्याऽभीष्टसिद्धिर्भवेद्भ्ररणं हरिः ॥

तथाच विष्णुपुराणम्—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः शुभान् ।
त्रिष्णुरारभ्यते जया आनन्दस्वात्तैवकारणम् ॥

वर्णाश्रमाचारवतापि—

यः सेवते माममगुणं गुणात् परं
हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकं ।
सोऽहं सृपादाच्चितरेणुभिः सृशन्
पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥

अस्यार्थः—अथ सुभक्तेर्भहिमानमाह यः सेवते इति योमङ्गलः
हृदा निर्मलान्तःकरणेन गुणात् अवप्राकृतात् परं मायातीतं अत-
एव अगुणं सत्त्वादिगुणरहितं मां सेवते योऽसावसौ पुरुषः सोऽह-
मस्मीत्यभेदेन भजते, यदि वा यद्वा कदाचित् लीलादिसमये
गुणात्मकं विशुद्धसत्त्वोञ्जितसूरूपेण सर्वज्ञत्वादिसूरूपेण विशिष्टं
सन्तं मां सेवते योमङ्गल उपास्ते स उभयविधोमङ्गलः अहंमद्रूपएव
अतः सृशन् सन् सृपादाच्चितरेणुभिः सृपादलम्बरणुभिः लोकत्रि-
तयं त्रिभुवनं पुनाति, तत्र तत्र गमनेन तत्रावस्थितानां जनानां
अज्ञानध्वान्तनिरसनेन तान् पवित्रीकरोतीति भावः । तत्र
दृष्टान्तः, यथा मदात्मको रविलोकानां प्राकृतान्धकारनिरसनेन
पुनाति तद्वत् ।

तत्राह । मां पण्डित वर्णाश्रमाचारवतां यत्नं सत्सङ्गाज्जायते

वेदशिरः स्वरूप उपनिषद्ब्रह्मरूपं ब्रह्म, उपनिषद्विरुद्धं रूपप्रति-
पादकं शास्त्रं कथं प्रमाणम् ?

पण्डितः । केनोपनिषदं पश्य तत्रैव सुवक्तं

इन्द्रादीनां देवानां ब्रह्मणा रूपदर्शनम् ।

ततस्तौ ब्राह्मणास्तिकौ वदतः--

“शास्त्रान्तरचितं सर्वं शास्त्रं ग्राह्यं कथं भवेत् ।

परस्परविरुद्धं यत् तत् त्याज्यं बुद्धिमज्जनैः ॥

पण्डितः । परस्पर विरुद्धं चेत् अपि तत् सत्यमेवहि ।

अधिकारक्रमेणोक्तं तत्र कः संशयः सताम् ॥

यदङ्गीयं भर्गः श्रुतिहृदयगारयत्प्रनुमितः

परं ब्रह्माइतं स्मरति सुकृतिर्मुक्तिनिरतः ।

परामुक्तेर्भक्तिर्भगवदनुरक्तिं जनयति,

जनं श्रीश्रीपाङ्गं तदतिरुचिरं दर्शयति च ॥

घनोभूतब्रह्माच्युतरुचिररूपं प्रकृतितः

परं तन्न प्राप्यं प्रकृतिगुणजातेन्द्रियचयैः ।

अनन्यैका भक्तिर्जनमतुलशक्तिं जनयति

यथा शक्त्या पश्यत्यनिशमपि तद्ब्रह्म वपुषा ॥

यथा न स्पष्टाङ्गं क्षितितलगतः पश्यतिजनः

परं पिण्डीभूतं ब्रह्मणः मयादीं पृष्ठगतः ।

पुनर्ज्योतिर्लाव्यं विविधमपि तम् यन्वनयनी

जनानां दूरे यः सहि न सविधे वस्त्वनुभवः ॥

भासुं पश्यत्यनेकाकृतिजसमकलीभूतपादोऽहंक्ष

एकोलोकः समालो-कयति मिहिरमा-लोकमात्रं जनोऽन्यः ।

वाह्यैः पश्यतोमं गगनमणिमिवाश्चर्यतेजःप्रपुञ्जं

व्यक्ताङ्गं रक्तवर्णं भजति वरतनुं भक्तिभावेन शक्तः ॥

अनन्यमन्यैकाकृतिप्रकाशितवस्त्वनुभवः सविधे यथा

न तथा दूरे यावज्जीवतिः प्रचाराभावात् अतएव जनानां वस्वनुभवा
विभिन्नस्वभावा दूर-सविधभेदात्। आधुनिकलौकिकालोकनं यथा-

“गच्छन् वाष्पीययानैः प्रथममिव जनः श्यामलं दूरदेशे
पश्चात् नैवजालं तदनुगिरिमतः शैलघातांश्च वृक्षान् ।
शालं तालं तमालं दलकलसुसुमान्ध्रं सभ्यं कृताञ्च
पश्यत्येवं व्रज्यात् तद्वतनयनजना ब्रह्मपीरामरूपम् ॥

ब्राह्मः । भवतु वा भगवतोऽपि न च शक्तिमतः कदाचित् साकारा-
विर्भावी भगवद्भक्तसर्विधे । किन्तु सर्वव्यापकस्यापरिच्छिन्नस्य
सच्चिदानन्दमयस्य तु सुच्छिन्नासत्कारिदिविर्भितपरिमितप्रतिज्ञा
पूर्वमेव पूर्वमपि सत्त्वपिर्वीर्यं ।

पण्डितः । भानोर्भा आहुकान्ते भवति तु गवती भानुतुल्यमणी या
प्रेतिः स्वात्मानुरूपे वयुषि च गठिते चित्रिते सार एवं ।
सिम् वप्राज्यमंगतिहृतिश्चिरं जन्दिरं त्वद्विधाना
सैवं विष्यं सुखं भवति बहुविधं तद्विधः साऽऽदिग्दा ॥
पूजाया प्राज्ञतैस्वी प्रतिज्ञतिरपि वा सच्चिदानन्दमूर्त्तः
सन्तोषादास्य वा स्वात् यदि न भुसदृशो तादृशी यन्नजन्या ।
चक्षुर्धामिष्यदस्यं जतिरिह दयाला यत्साफल्यमेवं
नोचेत कारुण्यद्विभोश्चित्तवति मयि स्वस्वरूपप्रकाशः ॥

ब्राह्मः । सर्वज्ञस्य सर्वव्यापकस्यासीमकारुण्यरसाब्धेर्यत् कुत्रा-
पि येन केन प्रकारेणोपसृजा संश्यादनीया। किन्तु रामकृष्णाद्यव-
तारप्रतिमादिषु न तथा यथाशितदेशप्रकाशकस्य सद्यस्यांशोः पर-
माणुपरिमितस्यैव प्रकाशकत्वकथनेन अगन्तब्रह्माखैकनायस्य
अयोध्याधिपतित्वकथनेन निन्दा वा स्तुतिः ? अपि च त्रिभुवन-
तिमिरान्तकस्य दिवाकरस्य परमाणुपरिमितस्य लगतध्वान्तविनाश

हाम्ब्लिट्-परिचय ।

(पूर्व प्रकाशितानन्तरम्)

सा भ्रुवोः कुटिलता सङ्गदेव
 यादृशीं नरपतिर्विततान ।
 आजघान स यदा गुरुकोपो-
 ल्लासचण्डसमरे हिमराशी ।
 चक्रशून्यशकटाहतदेहं
 पीड्यभूपतिप्रियं खलु चित्रम् ! ॥ (१)
 विःपुरेदृशगभीरनिशीथे
 ह्येवमेव हृतसैनिकवेशः ।
 सञ्चरन् मृदुपदं पुरतो नः
 पश्यतामपि तिरोदध एषः ॥

भार ।

(१) यदा यस्मिन् समये स नरपतिः (सूतीराजा) हिमराशी हिमानीषु तभूमौ गन्-
 कोपील्लासचण्डसमरे (गुरुर्भहान् यः कोपः तस्य उल्लास उद्रेकस्तेन चण्डीभयङ्करी यः
 समरः तस्मिन् । चक्र शून्य शकटाहतदेहं चक्र शून्यं (हिमप्रधानदेशेषु गजनागसन
 सौकर्याय अचक्राएव शकटाः व्यवह्रियन्ते) यः शकटः तेन आहतो गुरोर्दीर्घो यस्य
 स तं तादृशरथाभ्यन्तरस्थितमित्यर्थः, एवं भूतं पीड्यभूपतिं पीड्यच्छेदशादीर्घं आजघान,
 हतवान् तदा सङ्गदेकवारं यादृशीं भ्रुवोः, कुटिलतां भ्रुःकुटिं विततान हतवान् अस्यापि

हीर ।

तत्त्वमत्र किमवै-मि न जानि
मन्मतेस्तु विभवो ननु यावान् ।
तावता समवधार्यत एत-
द्राज्यमेष्यति कमप्यभिमर्हम् ॥

भार ।

साधु साम्प्रतमुपाविश चाऽत्र
यस्तु तत्त्वमवगच्छति गूढम् ।
व्याकरोत्विह स मे ननु कस्मा-
दप्रमादनियमैः पुररक्षा
खेदयतानुनिश्चिथिनि पौरान् ?
प्रतप्यं किमु विधीयत एष
रोतिजातदहनायुध सङ्घः ?
नीयते रणद्विताखिलवस्तु
तिग्मदेशविपणिप्रभवं वा ?
प्राहृतः किमु जना हटतो वा
योजिता जलनिधेरुपकूलम्
पोतकर्म्मणि तथा अममुग्रं
कुर्वते खलु यथा न विशेषो
वारतो रविदिनस्य परेषाम् ?
किं त्वरा अमजलं कलयन्ती
कारयतपि निशां दिवसस्य
सङ्गिनीं निखिलकर्म्मसु ! कोऽद्य
व्याकरिष्यति ममाऽखिलमेतत् ? (२)

हीर ।

वक्तुमेतदलमस्मग्रहमेव

(धाटुषी जन कथा चरितेह) ।

अस्मदीयवृत्तपतिः स्वरितः (२) सः

यस्य रूपमधुनाऽपि च दृष्टम् ॥

स कदाचित् (सुविदिता भवद्भिरपि सा कथा) ।

प्रश्नान् काययतु, कस्माद्देवी तैः अप्रमादनिघण्टैः (प्रमादीऽववधानता, न प्रमादः अप्रमादः अप्रमादः स च नियमाय तैः कारणैः पुररत्ना (नगररक्षणं) कर्तुं करुणिसिद्धिं चिन्ति
निशि पौरान् पुरवासिनीजनान् खेदयति कथं पुरवासिनीजना अप्रमत्ता नियमपूर्वकञ्च
निशि निशि नगरं रक्षन्तः खेदं प्राप्नुवन्तीत्येकः प्रश्नः, प्रत्यहं प्रतिदिनं एष रीतिजात
दहनायुधसङ्घः पितृलनिर्मिताग्न्यस्त्रसमूहः उ भीः किं कस्मात् विधीयते प्रसूयते
क्रियते इत्यर्थः, इति द्वितीयः प्रश्नः । वा किन्वा भिन्नदेशविपशिप्रभवं रक्षहिताश्चिर-
वस्तु युद्धोपकरणवस्तुजातं नीयते अचाननीयत इत्यर्थः इति तृतीयः प्रश्नः, उ भीः किन्वा
कथम्वा प्राकृता इतरे अमज्जीविनी जना हृततः वल्गात् जन्मिदेषवस्तुनां पीतकर्माणि
पीतनिर्माण संस्कारादिकार्यं योजिता नियोजिताः सन्तः तथा उयं उत्कटं अविच्छिन्न
मिति यावत् अमं कुर्वन्ते अतुतिष्ठन्ति यथा परिषदां अपरिषदा रक्षाणां वारता रविदिनस्य
विशेषीन अनुभूयत इति शेषः खुष्टधर्मावलम्बिनां रविवासरीहि विश्वाभदिवसः इति
अन्ववारीथी रविवारस्य वैशिष्ट्यं प्रसिद्धं, किन्तु ते कथं तस्मिन्नपि अमं कुर्वन्तीति चतुर्थः
प्रश्नः । किं अमज्जलं अमाधिक्यजन्यस्त्रेदं कलयन्ती उत्पादयन्ती त्वरा व्ययता निशां अपि
रात्रिमपि अखिलकर्मास्तु दिवसस्य सङ्गिनीं सृष्ट्वरीं कारणति जनयति कथं वा जना
त्वरया रात्रिन्दिवमेव कर्माणि कुर्वन्तीति पञ्चमः प्रश्नः । श्रीजगः अद्य जग एतन् सर्वं
व्याकरिष्यति सविस्तरं कथयिष्यति इति भावः ।

कर्त्तिन्द्मसनासधेयेन नारवे-पतिनेर्था ।
 प्रोद्विद्मगर्व्यं पाह्णतोहृद्वयुद्धाय नोदितः ॥
 यत्राहवे सहातेजाः (स्थिताऽत्र तु तथैव यः)
 भूपाऽस्माकं सञ्जघान कर्त्तिन्मरुतिर्धं रिपुम् ।
 वेनाकारि पणस्तत्र वैधः कौलिन्यमोदितः
 सुद्राङ्गणाङ्कितश्चैव “यद्यहं निहतस्तदा
 जेहसाद्राजप्रमखिलं भविते”ति, वृपस्तु नः
 रीत्या तथैव “राजपार्थ सात्मजोऽभिभवे भवेत् ।
 शत्रो”रिति पथं कृत्वा तत्र पत्रेऽलिखत् स्वयम् ।
 ततश्च निहते शत्रौ तद्राजं नोवृपे खितम् ॥
 साम्प्रतं तनयः शत्रोर्दथाजातीकदोयुवा ।
 निराश्रयान् रुदेशीयान् सुद्रालुङ्घतचेतसः ।
 केवलीनाम्नदानेन स्वष्टह्यान् सजकल्पयत् ॥
 न्ययोजयत् पुनश्चैतान् तस्मिन् साहसकर्मणि ।
 भृशं यद्रोचते तेभ्यस्तद्धि नान्यत् (प्रतीयते
 यथाऽस्माकं क्रिया दृष्ट्वा) राजप्रस्थेऽपरागद्विह
 तस्य सर्व्वस्य, यत् पूर्वं पित्रा तस्यापहारितम् ॥
 अस्मत्तश्च पथैर्दुःशैः प्रचण्डभुजविक्रमैः ।
 एतदेव तर्कयेऽहं युद्धेऽप्येगस्य कारणम् ।
 एतदर्थं यान्तरजा वाय्वीऽस्माकं नियोजनम् (४) ।
 एतस्मूला त्वरा चेष्टक् सर्व्वत्र जनताश्रमः ॥

प्रातश्चलयोगसूत्रम् ।

॥ स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितोदृढभूमिः ॥ १४

पदच्छेदः । स, तु, दीर्घकाल-नैरन्तर्य-सत्कार-आसेवितः,
दृढभूमिः ।

पदार्थः । सः अभ्यासः तु पुनः (शङ्कानिरासार्थः) दीर्घकालं बहुकालं आसेवितः सम्यक् अनुष्ठितः, नैरन्तर्येण अविच्छेदेन आसेवितः, सत्कारेण तपसा, ब्रह्मचर्येण, विद्यया अज्ञया च आसेवितः सन् दृढभूमिः अतोव स्थिरो भवति ।

अन्वयः । स्पष्टम् ।

भावार्थः । बहुकालं सन्ततं तपो-विद्या-ब्रह्मचर्य-अज्ञान्वितं यथातथा चित्तवृत्ते निर्दोषे अभ्यासः करणीयः, यत स्तेनैवापायेन अभ्यासस्य दृढता भवति ।

English—When the exercise is continued long and is begun with proper preliminary operations is well grounded.

वृत्तिः-तु शब्दः शङ्कानिरासार्थः सोऽभ्यासो दीर्घकालं तपोब्रह्मचर्या विद्याश्वरूपसत्कारेण आसेवितो दृढसंस्कारः स व्युत्थानसंस्कारैर्नाभिभूयते किन्तु स्थितिसमर्था भवतीतिार्थः । अद्यतरेण, तपसा ब्रह्मचर्येण अज्ञया विद्ययात्मानमन्विष्येति श्रुतिः सत्कारं दर्शयति । वैराग्यस्वरूपमाह—

॥ दृष्टानुश्रविकविषयविलक्षणस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

पदच्छेदः । दृष्ट-आनुश्रविक-विषय-विलक्षणस्य, वशीकार-संज्ञा,
वैराग्यम् ।

पदार्थः । दृष्टः ऐहिकः, अनुश्रवः वेदस्वत आगत आनुश्र-
विकः वेदबोधितः स्वर्गादिः दृष्टाश्च आनुश्रविकाश्च दृष्टानुश्रविका
दृष्टानुश्रविकाश्च विषयाः (भोग्यजातानि) दृष्ट विषयाः सञ्चन्दन
वनितादयः, आनुश्रविकविषयाः स्वर्गभाषादयः तत्र विद्वत्सः, दृष्ट्या
रहितः तस्य वशीकार संज्ञा, चित्तस्य स्वाधीनता, वैराग्यं विगतोरा-
गोयस्य तस्य भावः वैराग्यम् ।

अन्वयः । वशीकारसंज्ञैव वैराग्यं कथ्यत इति शेषः ।

भावार्थः । ये दृष्टविषया ज्ञान ये विषयाः संसारे प्रतपन्त मुप-
लभ्यन्ते ये स्वर्गादिविषयाश्च वेद,दिभिर्निरूपिताः तेषु चित्तं यत्
आसक्तं न भवति येन च योजिनः स्वाधीनं चित्तं विद्यते तद्वै-
राग्यम् ।

English—When the mind ceases seeking all worldly as well as
heavenly pleasures and when it has a control over it such condition is
called) self abnegation.

दृष्टिः—यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञायतस्तः तत्र रागा-
दीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां या
कायप्रयत्नो यतमानसंज्ञा वैराग्यं ततः पक्षानां केषांचित् कषा-
याणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा वैराग्यं, ततः
पक्षानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽशक्तानां मनस्यैतत्सुक्यरूपेणाऽ-
वस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा वैराग्यं, स्त्रियोऽन्नपानमित्यादिषु दृष्टेषु,
गुरुचरणमनुश्रवः श्रवणं यस्य सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वह् आविकेषु
स्वर्गादिदिवाविषयेषु सर्वेषु विनाश परिताप साऽतिशयत्वा
सुधादिदोषाणामभ्यासेन साक्षात्काराद्विद्वणस्त्रोपेक्षा बुद्धिर्वशी-

भारतीयभूतभविष्यदवस्थानुधानम् ।

“मुक्तिर्नाम कैश्चिद् भारतीयविद्वद्भिरतीव साधु समालोचिता-
यतस्तैः पर ब्रह्मणा सह जीवात्मनां पुनरभिन्नतया सङ्गतिरेव मुक्ति-
रित्युपकल्पितम् । मानवस्य परमात्मनः प्रभूतिर्हि सततमेव तं
पुनः स्वप्रभवभूमिं प्रत्येतुं प्रवर्णयति, संसारवृत्त्यनुसरणीयदापज्जा-
लेषु चोपलब्धेषु तस्मै समुचितं साहसमर्पयति, तथा परमात्मना
सह पुनः सायुज्यमेव सर्व्वप्रयत्नानामखिलकर्मणाञ्च सुख्यं फल-
मित्यवधारयितुञ्च प्रवर्त्तयति । अनेनैव हेतुना भारतीयविधि-
नियमाचारव्यवहाराणां स्वाभाविकं धर्म्यप्रावर्ण्यं, भारतीयमनु-
ष्याणां वर्त्तनञ्च अङ्गोरवर्षः चरणासुष्ठतमपि दन्धशून्यमिति तर्क-
यामः” (p. 475)

“यूरोपीयाद्वैतवादोहि, यः खलु ग्रीसदेशीयदार्शनिकनिचयै
रवस्थापितः, प्राच्याद्वैतवादस्य सगुञ्जलञ्चोतिवामग्रे तथैव
प्रक्षीणोहीनप्रभश्च प्रतीयते यथा माध्यन्दिनप्रचण्डमार्त्तण्ड-
किरणप्रवाहाणामग्रे वङ्गविस्फुलिङ्गः । (p. 520)

“यूरोपीय दर्शनविदां ये खलु प्रभाटचिन्ताशालिनः समभवन्,
ते सर्व्वेऽपि प्राक्तनप्राच्यसाहित्यस्य प्राधान्यं सर्व्वदा स्वीचक्रुः ।
वह्वत्रो ग्रीसदेशीयकवयः प्राच्यसाहित्यस्य प्राधान्यं परिपुष्णन्त-
एव प्रख्याता वभूवुः । जय्यकवोर्ना मध्ये दक्षिणामधेयः कविः
स्वदेशीयेरसम्यगादृतोऽपि वहुशः प्राच्यकाव्यरीतिमनुसन्तार”
(p. 525)

“भारतीयसाहित्यरत्नखनोनामुत्खननेन, भारतीयकावाकोष
समुद्घाटनेन तथा भारतीयदर्शनतत्त्वानुसन्धानेनैवाद्याप्यविदि-

“फोडारिका जेगील नामा कश्चित् स्वकीयपुरातननवरसाहित्येतिहासविषयकनिबन्धजातेषु पञ्चमे निबन्धे (p. 125) त्वेव मचीकयत् । “दर्शनतत्त्वशास्त्रालोचनसमुत्सुकानामिदानीं शर्मन्त्यदेशीयाः, पूर्वं ग्रीस देशीयाश्च सम्यक् प्रसिद्धा अभवन् । भारतवर्षीयास्तु कदाचिदेतेप्राक्प्रि सर्वेषामग्रं स्थानं भेजिरे । भारतस्यापरशास्त्रेषु दर्शनानां सर्वोत्कर्षं प्रति नास्ति काचिद्विभक्ति”रिति ।

एम् विक्टर कौजिन् नामा कश्चित् फ्रान्सदेशीयदार्शनिकः १८२६-८ वर्षयोः पारिस्जनरे द्विलहस्यस्ययोनूषामहे आधुनिकदर्शनतिहासविषयानि कानिचिव्याख्यानान्यकरोत् । तत्र स एवमवदत्—

“यदावयं जालिनिवेशं प्राञ्चदेशजातानि विशेषतो भारतीयानि साहित्यदर्शनान्यधीमः यानीदानीं यूरोपखण्डे सर्वतः शनैः प्रचारमाहभन्ते, वयन्तत्र कांश्चिदभ्रान्तसिद्धान्तानवलोकयामः येषामग्रे यूरोपीय बुद्धिचातुर्यमकिञ्चित्करमिव प्रतिभाति, वयञ्च जानुस्यूष्टमहोतलाः प्रणता भवानः, जानीमहे च पूर्वदेश एव सर्वोच्च दर्शनशास्त्राणां जगद्भूति” रिति (p. 32)

“भारतीय दर्शनप्रचयप्रदर्शितोदारतच्छेषु साभिनिवेशं मनःसमर्पयत । वस्तुतो भारतीयदर्शन शास्त्राख्यसंख्यविधानि सन्ति ततश्च तेषामध्ययनेन दर्शनशास्त्रेतिहासाध्ययनफलमालभ्यते अतोयेषां मनुजवर्ष्याणांस्वाभाविकी प्रतिभा एवास्वधोन्नतफलानि प्रसुषुवे तं खलु सर्वथाऽस्त्वत्समादरतर्हन्ति” (p. 316)

“उत्तरभोसांसादर्शनं यत् खलुवेदास्वनात्ता प्रसिद्धं तद्वि विशेषतोविदानां मन्त्रार्थानुद्देश्यञ्चालम्ब्य विरचितमपि जागतपदार्थान्तस्वतो निर्णिनाय, ततस्तत्र प्रकृतदर्शनशास्त्रलक्षणमन्वयं लभते

दुहातुनप्रसङ्गेर्गोपेनादुष्क गौर्यथा ।
 न ब्रूयन्त सजन्तानां तोपि इण् कर्मकर्त्तरि ।
 आत्मने कर्मकाणाञ्च ग्रन्थग्रन्थोस्तुपेरुधेः ।
 अवोचत स्वयं धर्माः कटोऽचीकारत स्वयं ।
 स्वयमेवाचिकीर्षिष्ट तत्पयोव्यहृत स्वयं ।
 अग्रन्यिष्ट स्वयं मान्द्यमग्रन्यिष्ट तथा स्वयं ।
 स्वयमेव अतप्तोन्निररुद्धः स्वयमेव गौः ।
 दुहाजन्ताञ्चवादोहि गौरकारि घटः स्वयं ।
 इतीडादिलुङ्पादः ।
 अथात्मने पदं वक्ष्ये धातुभ्यस्तु समासतः ।
 डिद्यानायानुदात्तेभ्यः स्यात् कर्त्तृधात्मनेपदम् ।

दुहा । दुहप्रपूर्णे अनुपूर्वं तपसन्तापे एमप्रह्वत्वे शब्दे षु प्रस-
 वणे । एषां भावे कर्मणि च विहितस्तकारः सडादिभिः सह इण्-
 न स्यात् । अदुग्धे तिसिज्लोपः । नन्नू ख्यन्त । ब्रूजोषिङन्तस्य सनन्त-
 स्य च कर्मकर्त्तरि विहितस्त इण् न स्यात् । एवमात्मनेपदाकर्म-
 काणां ग्रन्थ ग्रन्थोस्तुपेरुधेश्चधातोः कर्मकर्त्तरि वाच्ये विहितस्त इण-
 न स्यात् । अवोचतेति ब्रूवचोवोच्च इत्यनेन अग्रवोच्च । वचनस्य
 शब्दप्रकाशनत्वात् कर्मस्थक्रियत्वं । अन्तर्भूतखर्घत्वाद्वा । ब्रूग्र-
 हणात् वक्त्रे रवोचीत्येव भवति । अचीकरतेति णिङन्तात् लुङ्त
 कर्त्तरि विहितेनऽकर्त्तृथ्यपि भवत्येव तस्यापि कर्त्तृत्वात् । व्यहृ-
 तेति कर्मकर्त्तृथ्यैवात्मनेपदं । अस्यैव कर्माच्च इत्यात्मनेपदं अत-
 एवात्मनेपदकर्मकोऽयमिति परिचयमात्रं हेतुं । अत्र सिचिलोपः ।
 अतप्तोति तपसन्तापे सङ्खोपः । अरुद्धेति रुधिरावरणे सिचिलोपः
 दुहते दुहधातोरजन्तधातोश्च कर्मकर्त्तरि विहितस्तकारः सडा-
 दिभिः सह इण् वा स्यात् । अदोहीति सचा सह इण् पदान्तरि
 अदुग्धेति ।

सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

गुरुपाठादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः एतदुक्तं भवति श्रूयत एव परं न तु केनचित् क्रियत इति तत्र भव आनुश्रविक इति तत्र प्राप्तो ज्ञात इति यावत् आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्त्तत इति ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । यद्यपि आनुश्रविक इति सामान्येनाभिहितं तथापि कर्मकलापाभिप्रायो द्रष्टव्यः विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् तथाच श्रूयते आत्मा वा अरे ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यः न स पुनरावर्त्तते इति (१) ।

(१) वेदस्य भ्रमप्रतारणादिदोषनिरासप्रालिङ्गाऽपीरुषेयत्वलाभायानुश्रवपदोपादानमित्याह तदुक्तमिति न केनचित् क्रियत इति । प्रकृतितो विवेक्तव्य इति ज्ञातव्य इत्यस्य विवरणम् नचायं श्रुतिपाठः ।

अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह स ह्यविशुद्धिश्चयातिशययुक्तः अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुबीजादिवधसाधनता यथाह स भगवान् पञ्चशिखाचार्यः स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्ष इति । स्वल्पसङ्करः स्वल्पेन ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुना अपूर्वेषु संकरः सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाङ्गदावगाहिनः कुशलाः पापान्नाशोपपादितान् दःखवह्निकणिकारान् (२) ।

(२) अस्यां प्रतिघातां आहुव्यभिक्तः कर्मीकलाप ऐकान्तिकात्य-
न्तिक दुःखनिवृत्त्यनुपाय इत्यान्विकायां । सङ्करः संसर्गः सामान्या-
विकारत्वमिति यावत् । केचित्तु स्वल्पः सङ्करः उपरिहार इत्येवं
प्रवृत्तिः । तस्यार्थानु

शब्दः प्रधानफलसाधिकारणकालापेक्षयाऽप्यकालावच्छिन्नत्व-
पक्षजनकः, सङ्करः प्रधानापूर्वकस्य प्रवृत्तिर्नाशिकत्वापूर्वकानर्थ-
हेतुता निश्चयं तेन प्रधानफलसाधिकासमयवृत्तिः दुःखनिवृत्तौ पाद-
कत्वं कर्तृविशेषात्पूर्वकमिति सूचितम् । प्रधानापूर्वकस्य लोक-
व्यापिधामानु प्रावृत्तिसपरिहारार्थतायाः सामान्यतादश्रयवदिति ।
न तु तस्य फलनाशत्वे प्रावृत्तिसंशयार्थमत्याभङ्गाच्च सपरिहार
इति स पश्चाद्विषयस्यः पूर्वकस्य सङ्करः परिहारार्थमाह
अपेक्षाहेति क्रियता अख्येन प्रावृत्तित्वात् प्रावृत्तिसाधिता, आदि-
पदेन फलादिकं आह्वयम्, अत्र सङ्करस्य कारणस्य तत्प्रवृत्त्यन्वयनर्थहेतु-
नाशात् फलेन नाशखले तूभय सम्बन्धनाशादित्यवधेयम् । केचित्तु
परिहारेण प्रायश्चित्तेन सह वर्त्तत इति सपरिहार इत्येवमः तन्न
परिहर्त्तुं शक्य इति अन्यविरोधात् साहित्यस्य समभिव्याहृत
क्रियान्वयिना एककालीनत्वस्य फलनाशकसङ्करावस्थानक्रियाया
मसम्भवात् । नन्ववस्थानुष्ठेयप्रायश्चित्तेन तत्रादि कार्यं तत्र साङ्ख्य
मित्यपेक्ष्याह चयेति । प्रायश्चित्तमपीत्यपिना प्रावृत्तिसाधुना
समुच्चोयते । तथाच कर्तेऽपि प्रायश्चित्ते तत्रापि बीजादिवधसम्भ-
वेन तत्रापि साङ्ख्यदुष्परिहारमिति भावः ।

प्रधान कर्मविपाकसमय इति विपक्षत इति विद्याकः फलं
तथाच प्रधानारव्यफलसमय इत्यर्थः पक्षत इति संहतप्रनुवर्त-
नीयं । क्वचित् पक्षत इति पाठः दुःखरूपेण परिश्रमते दुरितेन
दुःखं स्यते तथा तत्सङ्घातप्रधानापूर्वकेण स्वल्पदुःखमेव सुखं
जन्यत इति भावार्थः ।

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

॥ तत्परं पुरुषख्याति गुण-वैदृष्णम् ॥ १६ ॥

पदच्छेदः ।—तत्-परं, पुरुषख्यातिः, गुण-वैदृष्णम् ।

पदार्थः । तत्परं तस्मात् (पूर्वोक्तात् वैराग्यात्) परं उत्कृष्टं अथवा तत् वैराग्यं, परं उत्कृष्टं, पुरुषख्यातिः पुरुषः, आत्मा, तस्य ख्यातिः ज्ञानं तस्मात् आत्मसाक्षात्काराद्धेतोः, गुणवैदृष्णम् गुणेभ्यः, गुणेषु गुणानां वा वैदृष्णम् दृष्ट्याविरहः । गुणाः सत्वा-दयः ।

अन्वयः । पुरुषख्याति गुणवैदृष्णम् तत्-परम्, तत्, पर-मिति वा ।

भावार्थः । वैराग्यं द्विविधं, एकं विषय-वैराग्यम् । अन्यञ्च गुण-वैराग्यम् । तत्र प्रथमं तावत् पूर्वस्मिन् सूत्रे निरूपितं अत्राख्यं गुणवैराग्यं विरूप्यते । पुरुषख्यातिः आत्मसाक्षात्कारात्, विषयदाप्रदर्शिनः जनस्य पुरुषदर्शनाभ्यासादित्यर्थः गुणेभ्यः कार्य-सहितेभ्यः सत्वादिगुणेभ्यः यत् वैदृष्णं निष्पृहत्वं, विरक्ततेति यावत् तदपि वैराग्यम्, तच्च तत्परम् पूर्वस्मादुत्कृष्टम् अन्ये तु तदिति वैराग्यम् परावृश्यते तेषां मते पुरुषख्याते-गुण वैदृष्णं यत् (वैराग्यम्) तच्च परमित्यन्वयः * । पूर्वोक्ताच्छेषं, पुरुषपदमत्रबुद्धे-र-पुत्रपलक्षकमिति विज्ञान-भिन्नुक्त्याहि तस्मिन्ने पुरुषख्याते-रित्यस्य आत्मद्वयाऽन्यतर-साक्षात्काराभ्यासादित्यर्थः आत्मद्वयं बुद्धिपुरुष-द्वयं । शुद्धं चित्तं हृत्ति-रहितं यदात्मनि लीयते तद्गुणवैदृष्णामुत्-कृष्टं वैराग्यमित्यर्थः ।

* एतस्मिन्मते प्रथमं विषय वैराग्यं नम्यसनीयं ततःपरं गुणेषु वैराग्यं करणीयं । गुण-वैराग्यञ्च ज्ञानादिसंपत्ता ।

English--After this by the knowledge of the spirit the mind succeeds in being above desiring the qualities.

वृत्तिः—पूर्ववैराग्यमुत्तरवैराग्यहेतुः, तथाहि वक्ष्यमाणयोगाङ्गानुष्ठानानादनतिशुद्धचित्तस्य विषयेषु दोषदर्शनाद्वशीकारसंज्ञकवैराग्ये सति गुर्वागमावगतस्य पुरुषस्य या ख्यातिस्तदभ्यासाद्धर्ममेवाख्य ध्यानरूपाभिहितान्तविध्यस्ततमोरजोमलं चित्तं सत्त्वमात्रशेषमपि प्रसन्नं भवति सोऽयमतिशुद्धचित्तधर्मः प्रसादो धर्ममेघस्योत्तरावधिः तस्यैव फलीभूतः परगुणैभ्यो वैदृष्णां वैराग्यमुच्यते यं मुक्तिहेतुसाक्षात्कारं वदन्ति मोक्षविदः यस्योदये प्रक्षीणसर्वलोभो विधूताशेषकर्माशयः कृतविवेकख्यातावप्युपेक्षकः कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमिति मन्यते योगी, यदनन्तरमेव चित्तमसंप्रज्ञातं संस्कारमात्रशेषं भवति तत्परं वैराग्यं वितमस्कस्य रजोलेगमलस्य चित्तस्य धर्मः यतः प्रकृती लोना ऐश्वर्यमनुभवन्ति ययोक्तवैराग्यात् प्रकृतिलय इति एवमभ्यासवैराग्ये निरूप्य तत्साध्यन्निरूपयन्नादौ संप्रज्ञातं चतुर्विधं दर्शयति ।

निरुद्धचित्तवृत्तिः सम्प्रज्ञात असम्प्रज्ञात इत्यवस्था-प्रार्थक्यं प्रति किं कारणमित्याशङ्क्याह ।

॥ वितर्कं विचारानन्दास्मितानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

पदच्छेदः । वितर्क-विचार-आनन्द-अस्मिता-अनुगमात् सम्प्रज्ञातः ।

पदार्थः । चित्तर्कः स्थूले आलम्बने चित्तस्य सन्निवेशः समाधानं वा, स्थूलकारणीभूत सूक्ष्मे विषये चित्तस्य समाधानं विचारः, इन्द्रिये चित्तस्य समाधानं आनन्दः । आत्मना सह बुद्धेरिकात्मिकाज्ञानमस्मिता आभिरवस्थाभिः अनुगमः सम्बन्धः, तस्मात् हेतोः

सम्प्रज्ञातः संप्रज्ञायते अस्मिन्निति, यस्मिन् पुरुषख्यातिरूपं यत्किञ्चिज् ज्ञानं विद्यत इत्यर्थः ।

अन्वयः । वितर्कविचारानन्दास्मिन्नानुगमात् सम्प्रज्ञातः कथ्यत इति शेषः ।

भावार्थः । अनन्तवृत्ति सङ्कुलस्य चेतसो युगपत् सर्ववृत्ति निरोधाऽसम्भवात् तेषामकैकशी निरोधोविधीयते । अत एकवृत्तिनिरोधादारभ्य सत्वपुरुषान्यतरख्यातिरूपैकमात्रवृत्त्यवस्थान पर्यन्तं चित्तस्य यावती अवस्था सा सम्प्रज्ञातशब्दवाच्या । सम्प्रज्ञातश्च संप्रज्ञायते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सालम्बन एव । किञ्चालम्बन भेदादेवाऽस्य वितर्कादिचतुर्धा भेदः । यदा स्थूलं भूतमालम्ब्य समाधिः प्रवर्तते, तदा वितर्क इति सवितर्कः समाधिः यथा प्राथमिको धानुष्कः स्थूलमेव लक्ष्यं विध्यत्यथ सूक्ष्मं एवं प्राथमिको योगी स्थूलमेव पाञ्चभौतिकं साक्षात्करोति ततः सूक्ष्मम् । स्थूले क्तकार्यः स्थूलं परित्यज्य तत्कारणीभूत सूक्ष्मपञ्चतन्मात्रालम्बनेन समाहितो भवति एवंभूतः समाधिः सविचारः । ततस्तानपि सूक्ष्मपदार्थान् परिहृत्य इन्द्रियाखालम्ब्य समाधिमनुतिष्ठति, इन्द्रियाणि खलु प्रकाशशीलतया सत्वप्रधानादहङ्कारादुत्पन्नानि, सत्त्वं सुखमिति तान्यपि मुञ्चानि ततश्च तदालम्बनकः समाधिः सानन्द इति कथ्यते । ततस्तान्यपि परित्यज्यात्मानमालम्ब्य समाहितो भवति एषः समाधिः सास्मितः कथ्यते । एतासु चतुर्विधासु विचारवितर्कौ ग्राह्यविषयौ, आनन्दः ग्रहणविषयः अस्मिता च ग्रहीत विषयः ।

English - Because knowledge reflection, joy and self consciousness follow one another, (Contemplation is called) mixed or sampra-

वृत्तिः—एवमध्यासवैराग्ये निरूपय तत्साध्यनिरूपयन्नादौ संप्र-
ज्ञातं चतुर्विधं दर्शयति-वितर्कति । यथा लोके प्रायस्त्रिको
धानुष्कः स्थूलमेव लक्ष्यं विध्वति पश्चात् सूक्ष्मं तथा प्राथमिको
योगी स्थूलमेव शालग्रामादिकं ध्यायेत् साक्षात्करोति स स्थूल-
साक्षात्कारो वितर्कः तस्य स्थूलस्य कारणं पञ्चतन्मात्रादिकं सूक्ष्मं
तस्य ध्यानेन साक्षात्कारो विचारः । इन्द्रियाणि स्थूलाणि तेषां-
ध्यानेन साक्षात्कार आनन्दस्वेषां कारणं बुद्धिः पुरुषेण ग्रहीतृकी-
भूता सत्यस्मिता तस्या ध्यानेन साक्षात्कारोऽपरस्मितोच्यते । तत्र
स्थूलं सूक्ष्मञ्च ब्राह्मं, इन्द्रियाणि ग्रहणानि अस्मिताख्योग्रहीता तेषु
च ग्रहोत्ग्रहणशब्देषु ध्यानपरिपाकः संप्रज्ञातयोगः स च वितर्क
विचारानन्दास्मितास्वरूपैश्चतुर्भि रनुगमाश्चतुर्विधः सवितर्कः सवि-
चारः सानन्दः सास्मित इति । अत्र यथा घटज्ञानं घटविषयं तादा-
त्म्यात् तथा स्थूलयोगः स्थूल सूक्ष्म इन्द्रियास्मिताविषयक सूक्ष्मयोग
स्त्रिविषयकः, अन्यौ द्वैकविषयाविति विशेषा भाष्यज्ञापितः ।
तत्र सृज्ज्ञानं यथा घटाविषयं तद्वत् सूक्ष्मादियोगाः स्थूलाद्यविषया
इति भन्तव्यम् ।

भोजवृत्तौ तु इन्द्रियेषु सवितर्कमुक्त्वाऽहङ्कारे सानन्दोमहत्त्व
सास्मितेतुरक्तम् । तत्राहमिति विषयशब्दकाम्तःकरणसहङ्कारः ।
अन्तर्मुखं सत्त्वामात्रे महत्त्वलीनं सत्त्वामात्रस्वभासकमस्मि-
तेति तयोर्भेदः ग्रहीता पुरुषः* अधुना सांपायससम्प्रज्ञात-
साह ।

* आसियाटिक सोसाइटी मुद्रितायां भोज वृत्ताविदं न दृश्यते । तथाहि तत्र भावना
च भाव्यस्य विषयान्तर परिहारिण पुनः पुनर्निर्विक्रमं, भाव्यञ्च द्विधा इत्यत्र तत्त्वानि च ।

OF HINDUISM

(Its polytheism)

BY

Dr. G. W. Leitner, Oriental Institute, Woking.

The polytheism of Hinduism is an unexplored mine of historical and scientific truths, which yet awaits the impartial labour on a scarcely trodden field. Even for the masses there is no idolatry in one sense of the term. Every idol, indeed, is, by its very grotesqueness or peculiarity, a proof that the divine can *not* be represented except symbolically or conventionally; not that, as we think, it *is* so represented by the Hindus. It is the sacrificial dedication that makes the so-called idol an object of worship, and I have not yet found the Hindu who looked upon the stone or figure as the very God Himself, just as little as I have found a Roman Catholic who looked upon a painting or sculpture of Christ on the Cross as the very Christ who was crucified 1800 and odd years ago.

हिन्दुधर्मावलम्बिनां बहुदेवतोपासनात्त्वं हि वैज्ञानिकैतिहासतत्त्वरत्नानां काप्यदृष्टपूर्वा खनिर्भवति । येदानीमप्यकष्टपूर्वा भूमिरिव जनानां पूर्णपरिश्रममाकाङ्क्षति । हिन्दुधर्मावलम्बिनामितरेष्वपि जनेषु दुर्लभतुगतपौत्तलिकतायाः प्रचारी नास्ति । सर्वा देवप्रतिमा हि स्वविशेषाऽवयवैः शिष्टपरम्परासेविततादृशप्रतिमामन्तरेण परमेश्वरप्रतिविम्बप्रकाशने कश्चिदपरः पन्थाः अस्तीति प्रमाणयन्ति, न तु यथा वयं तर्कयामः हिन्दुधर्मावलम्बिभिरपि तथा परमेश्वरस्य प्रतिमा क्रियते । पूजोपकरणसामग्रीति क्वल्वैव तैः प्रतिमाः पूज्यन्ते, मया एतावत्कालपर्यन्तं न कौऽप्येवं हिन्दुधर्मावलम्बी दृष्टः येन प्रतिमैव परेश्वराभिन्नतया परिगृहीतः । यथा रोमान्काथोलिक् सम्रदायिभिः खृष्टस्य प्रतिमा

समालोचनम् ।

जयपुरविलास, मुक्तकमुक्ताब्जौ सारशतमिति त्रितयं श्रीकृष्ण-
रामकविकृतम् । वयं पुस्तकमेतदधिगम्यातिस्तत्रहृदयाः
संबृत्ताः । ग्रन्थकृतकविर्विद्वांसश्च अस्य विज्ञप्तिपद्यादारभ्यान्तिम-
श्लोकं यावत् सर्वत्र ग्रन्थकर्तुः शक्ति रक्षुस्तयाऽव स्थिता । तथाहि
विज्ञप्तिपद्य—

प्राज्ञाः पुस्तकमर्पयामि किमिदं काव्यं प्रणेताऽस्य कः
श्रीकृष्णोऽस्मि तदेतदाकुलतया दोषैर्न रोचिष्यते ।
एवं चेत्क्रियतां विशुद्धिरथवा प्रत्नेऽपि काव्ये पुन
दोषाः कुत्र न सन्ति सन्ति यदि तद्गृह्णीत संतोषतः ॥

ग्रन्थकृत परिचयः ।

अस्तीह भरतवर्षे पुष्करमयुराख्यतीर्थयोर्मध्ये ।
निजरुचिजितनिखिलपुरं विभवभरं जयपुरं नगरम् ॥
शिवपुरमिव सकुमारं वैद्यस्थानमिव यच्च रससारम् ।
स्वरिव बहुचमत्कारं पातालमिव कविसत्कारम् ॥
अनेकविधवाणिज्यसमुत्सुकवणिकृत्वरम् ।
नालीनिर्गतपानोयधारासंसिक्तचत्वरम् ॥

किं बहुना ।

विद्यते बहुधा यस्मिन्नुद्यानेषु वियोगिता ।
खड्गेषु कोशनिष्ठत्वं हरिणेषु कुरङ्गता ॥
किं च यत्र वरीवर्ति कंदर्पे दर्पकश्रुतिः ।
नीरधौ निम्नगासङ्गो ब्रते मण्डपसत्क्रिया ॥
तत्रासीद्गृहमेवाडो गुर्जरो भूमिनिर्जरः ।
चन्दोच्चलयशाः श्रीभानुललरामाभिधो भिषक ॥

रोगनिग्रहनिश्चिन्तजनगीतमहामहाः ।
 ततः श्रीकुन्दनः कुन्दकीर्तिः स्रुतुरजायत ॥
 यस्मै श्रीरामसिंहाख्यो राजा कूर्मकुलेश्वरः ।
 दत्तवान्पाठशालायामुच्चकैर्वैद्यकासनम् ॥
 वैद्यवाचस्पतेस्तस्य त्रिवारोढत्रियोषितः ॥
 प्राप्तलक्ष्मीविलासस्य द्वावभूतां सुतौ कवी ॥
 तत्र श्रीकृष्णरामोऽहं ज्येष्ठः श्रेष्ठयशोरुचिः ।
 अलंकारि चमत्कारि काव्ययुग्ममकल्पयम् ॥
 तदिदं विदुषां प्रीत्यै प्रकटीकर्तुमुत्सुकः ।
 श्रीनारायणभट्टेभ्यो नमस्कृत्य न्यवेदयम् ॥
 मुद्रापणविशोधाभ्यां टिप्पणीकरणेन च ।
 तैरस्म्युपकृतस्तेभ्यः किं ददानि नमोऽन्तरा ॥
 अथवा गुणगुम्फश्रीस्तेषां सालंकातिः कतिः ।
 मत्कृतेरुपरि न्यस्ता अयतां शिखरश्रियम् ॥
 अन्यकारे तावद्भट्टश्रीनारायणपण्डितानां सन्नतिः
 'साहित्यामृतसागरप्रमथने निवर्णजमन्याचलः
 स्फारस्फूर्जितगद्यपद्यकविताकान्तारकण्ठीरवः ।
 रोग्यारोग्यविधिप्रबुद्धधिप्रणो लक्ष्मीविलासास्यदं
 श्रीमत्कुन्दननन्दनो विजयते श्रीकृष्णरामः कविः ॥'१

अथ तस्मिन् पण्डितशिवदत्तस्य—

'काव्यं यदीयं गृह्णमस्वरं वा सुवर्णचित्रोज्ज्वलमाविभाति ।
 स नन्दनो नन्दतु कुन्दनस्य श्रीकृष्णरामः कविरामकामः ॥'
 अथायोध्यकगोलवादिद्विवेदकविदुर्गाप्रसादस्य—
 'उद्यत्तावस्थलक्ष्मीवलयितववपुषां स्वर्गवाराङ्गनाना-

सौरभ्यं कुङ्कुमे यत्पयसि विमलता वायुहो तस्मिन्
 मित्रैकचेक्षितुं चेदभिलषसि तदा पश्य लक्ष्मणस्य कावचम् ॥
 अतः परं श्रीपर्वाणोकरोपाख्यानारायण-सुधीकृतं जयपुरराज-
 प्रसंसापदादशकमस्ति, तत्रापारान् पञ्च श्रीकानुद्द-
 रामः ।

अष्टाभिः किल दण्डनोतिनिपुणैः सत्प्राड्विवाकैः समं
 मधेप्रसौधमनुत्तमासनगतः कार्याणि कुर्वन्नृणाम् ।
 विष्णुभूर्पवपुर्विधाय किमसौ दिक्पालयुक्पालय
 तेप्रवं भ्रान्तिमतो मनाङ्ग्न कुरुते कास्कानयं भूमिपः ॥
 दिक्पाला इव दिग्गजा इव तथा वस्त्राख्यदेवा इव
 शृङ्गारादिरसा इव प्रविलसद्भागप्रतीका इव ।
 राजन्ते रमणीयविष्टरगताः श्रीक्रान्तिचन्द्रादयः
 श्रीमन्माधवसिंहवीरनृपतेरष्टौ महामन्त्रिणः ॥
 रक्तः सर्वजनेषु शत्रुनिकरे कालो यशोमण्डले
 शुक्लः क्रान्तहरित्पूतापविभवैगौरः शरीरेण च ।
 विह्वलमण्डलमण्डने च कपिशश्वितैश्चरित्व्रजैः
 श्रीमन्माधवसिंहवीरनृपते त्वं सर्ववर्णाश्रयः ॥
 प्रक्षिप्तै रितरेतरेण बहुभिः पैष्टातकै रेणुभि-
 र्मधेय वीथिरजस्वलामिव महीं कुर्वन्करीन्द्रे स्थितः ।
 क्रीडतेप्रथ पुरोगतैश्च गुरुभिः पार्श्वद्वये वान्धवैः
 श्रीमन्माधवसिंहभूपतिलको वासन्तिके वासरे ॥
 यज्ञैर्देवगणान्धनैर्द्विजगणान्मानैस्तथा वान्धवा-
 न्नायैः पौरगणान्धूगणमथ स्नेहेन संमानयन् ।
 पुत्रैः पौत्रगणैः सुखान्यनुभवन्शृण्वन्कृतीर्मादृशां
 श्रीमन्माधवसिंहवर्मनृपते जीयाः समानां शतम् ॥

अत्र क्रमशोऽन्यद्वितीयस्य समावेशो वर्तते । (१) जयपुरविलासः, अत्र जयपुरनगरसौन्दर्यवर्णनप्रतीकसाधुतया सम्पादितम् । मुक्तकमुक्तकाली, तत्र च समसराः सन्ति, देवतास्तवनं नाम प्रथमः सरः, समस्यापूरणं नाम द्वितीयः सरः, उद्दीपनवर्णनं नाम तृतीयः सरः, अथ शृङ्गारवर्णनं नाम चतुर्थः सरः, काव्यमालाप्रशंसा-नाम पञ्चमः सरः, हास्यवर्णनं नाम षष्ठः सरः, सङ्कीर्णवस्तुवर्णनं नाम सप्तमः सरः (२) सारशतकं तत्रादौ रघुवंशसारः यत्र २१ श्लोकाः सन्ति, अथ कुमारसम्भवसारः यत्र २२-३८ श्लोकाः सन्ति, अथ किरातार्जुनीयसारः तत्र ३९-५७ श्लोकाः सन्ति, अथ शिशुपालवधसारः अत्र ५९-७८ श्लोकाः सन्ति, अथ नैषधीयचरित-सारः तत्र ७९-१०१ श्लोकाः सन्ति ।

ग्रन्थोऽयं नवप्रकविकृतोऽपि सम्यक् प्राचीनताभावहति । अथवा यादृग्गुणैवसङ्गवेन प्रचीनत्वव्यमानामुत्कर्ष इहाऽपि तेषां सर्वेषां बहुलतयाऽवस्थानादस्य जमीहायित्वायति । वस्तुतो अन्यस्यास्य प्रशंसामन्तरिण न किमपि वक्ष्यपक्षेऽवलीक्यतइति तूष्णीम् स्थित्वा वयं अन्यकर्तुर्दीर्घजीवनप्राशास्रहे ।

भारतीयभूतभविष्यद्बख्यानध्यानम् ।

टि कक्वर्ण टम्सन् महोदयमुद्रितभगवद्गीतावतरणिकायाः सप्तदशपृष्ठे लिखितमस्ति “अस्मिन् ससागरधरामण्डले स्वल्प संख्यका एव विषयाः स्वीयशास्त्रेषु दर्शनानां सम्बद्धनपरिपोषणा-द्यर्थं स्वनामगौरवमर्हन्ति । श्रीभारतवर्षदेशयोरेव तथाविधं गौरवं सम्भाव्यते, सम्भाव्यन्ते चान्यदेशदर्शनशास्त्राण्येतद्देशद्वय-जातदर्शनशास्त्रमूलान्यथैतदीयधर्मसंस्कृतप्रकारात्तराण्येति ।

डक्टर मोक्षमूलरनाममहोदयेन स्वकीयप्राच्यसंस्कृतेतिहास विषयकप्रस्तावे चैवमवादि ।

“हिन्दुजातिर्हि स्वभावतोदर्शनानुशीलनपरा” इति (p- 31)

“मानवीयवैज्ञानेतिहासेषु भारतवर्षं हि प्रथमं स्थानं भजते” (p- 31,32)

स एवाविक्रमेऽटिठिठानशीलनपरोविद्वान् निगमसफुल्लसौल तार्क-

सपनामके ग्रन्थे चैवमलिखत् । हिन्दुजातीया नामेमं वाङ्माङ्-
स्वरपूर्णचेष्टासंकुलं संसारं प्रति न दृष्टिचेपञ्चक्रुस्तेषां दृष्टिस्तु
नियतं शान्तिपूर्णं विज्ञानमयं लोकं पश्यतिस्म । प्राचीनहिन्दुवं-
शीया हि स्वभावतो दार्शनिका आसन् । भारतवर्षमपहाय पृथिव्या
नान्यत्र कुत्रचित् प्रदेशे तादृशमनुष्या निवसन्तिस्म । Vol 1 page. 66)

भारतवर्षीयानां चित्तं हि केवलं धर्मस्य दर्शनशास्त्राणाञ्च-
सेवायां पुष्टिसाधने, सध्यगनुशीलने च व्यापृतं भवति । धर्म-
भावदर्शनतत्त्वानुशीलनानि च यथा भारतवर्षीयाणामन्तर्वङ्मू-
लानि नहि तथान्यदेशीयानाम् (16p.67)

आर्कविषयपटमसन् कृतलज् अथ यत्स्नामकपुस्तकस्य भारतीय
तर्कविषयकपरिशिष्टे स एव प्रसिद्धशिष्टोत्तमोवराजहार—“इति-
हासाध्यनेन वयमिदं लिखितुं शक्नुमोयत् प्रथमं ग्रीसदेशीया हिन्दु-
जातीयाश्च तर्कवशाकरणादिप्रयत्नमयशास्त्राणां विशिष्टं स्तासस्यग-
नुशीलयामासुश्च ।

पूर्वोक्तिखितोभयजातीयमनुष्या एव प्राकृतोन्नतप्रतिभासम्भवाः
सन्तोमानसहृत्तिवशापारनियमान्, भाषातत्त्वनियमांश्च विशेषरी-
त्याऽधीतवन्त इति प्रतीयते ।

सेकेन्दर नामा ग्रीसदेशीयः सम्राट् भारतवर्षे हि प्रायः सर्वा-
नेव मनुष्यान् दर्शनशास्त्रानुशीलनपरानवलोकयामास । ततश्च
हिन्दुतर्कशास्त्रस्य ग्रीसदेशीयआरिसतोतत्कृततर्कशास्त्रेभ्यः प्राची-
नताऽनुमीयते, अनुमीयते च ग्रीसदेशीयदर्शनशास्त्राणां हिन्दु-
दर्शनशास्त्रमूलतेति । (p. 283)

हिन्दुदर्शनशास्त्राणि सर्वतः सव्यूर्णानि । तेषु सर्वत्रैव विस्त-
रशस्तर्कं प्राकृतपदार्थधर्मतत्त्वानि खालोचितानि सन्ति ।

सर्वेषां दर्शनानामपवर्ग एव मुख्योदेश्यतया समालोचितः ।
तस्यापवर्गस्याऽवगमे ज्ञानस्य च कारणतोपकल्पिता ।

वर्णाश्रमधर्मस्थापनम् ।

जानकीविरहजनितशोकव्याकुलत्वकथनेन निन्दा वा स्तुतिः ? अपि च त्रिभुवनभजमानजनत्रासविनाशनपुरःसरचतुर्वर्गप्रदानैकदक्षपरमेश्वरस्य सीतोद्धारणहेतुकपिकुलसहायत्वकथनेन निन्दा वा स्तुतिः ? अपि च आद्यन्तरहितस्य सनातनस्य परमेश्वरस्य दशरथस्यौरसात् कौशल्यागर्भजातत्वकथनेन निन्दा वा स्तुतिः ? इत्यादिनानाप्रकारजीववत्व्यवहारशालिनि साधनचतुष्टय सम्पन्नजनकर्तृकतत्त्वमसीतिमहावाक्यार्थज्ञानजनित तत्त्वज्ञान लब्धात्मतत्त्वजीवस्येव रावणमायामोहनिवारकब्रह्मवाक्यसंस्मृतात्मतत्त्वे रामेनास्माकमीश्वरबुद्धिर्नैवं तदीयप्रतिमाद्यधिकरणकरघुनायकपूजनेनेश्वरपूजनसिद्धिः ।

परिहितः । इश्वराभिप्राय एषः ।

“अविज्ञातश्च विज्ञातो भविष्याम्यसतां सताम् ।

अवजानन्नसन्नश्येत् जानन्मुच्येत सन्नितः ॥”

हन्तुं दुष्टान्निघ्नान् दशवदनमुखान् स्थापयन् धर्मसेतून्
साधूंस्नातुं परात्माऽभवदखिलमनोरामरामाऽवतारः ।

कार्यं सिद्धे विरिञ्चिः स्वयमपि च शिवः प्रार्थयामास रामं
पूता भूता धरेयं स्वतनुरनुगतं विष्णुलोकं स्वमेहि ॥

अथौ सेतुं विधायाऽखिलतरणमतींस्तारयामास सर्वाङ्ग
स्त्रोयान् भक्तानयोध्याश्रितसकलनरान् मुक्तिकामान् पशून् च ।

गत्वा तीरे सरया भयद भवनदीं गोप्यदोक्तत्र रामः ॥

प्रेम्ना पारं चकार स्वयमपि सतनुर्विष्णुकोषं प्रविष्टः ॥

यन्नाम स्मृतिमात्रतो हनुमता संलङ्घितः सागरी
यस्याज्ञा श्रुतिमात्रतः कपिवरैः सेतुः कृतः सागरे ।

सोऽयं रावणनाशनत्रिभुवनत्राणाय नारायणे
नास्तिक्यान्धतया त्वया नरसमा रामः समास्त्रोक्तितः ॥

अथात्मरामायणरामहृदये शिवीमासधादं भवत्प्रश्नानुरूपंपश्य-
ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहसमृतस्याऽव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

स्वामिकृतटीका । तत्र ब्रह्मणोहीति, हि यस्मात् ब्रह्मणोऽहं
प्रतिष्ठा प्रतिमाधनीभूत ब्रह्मैवाऽहं यथा धनीभूतः प्रकाश एव

सूर्यमण्डलं तदितद्वदितार्थः । तथा शाश्वतस्य सनातनस्य धर्मस्य
ऐकान्तिकस्य नित्यस्य च अहं प्रतिष्ठापक इत्यर्थः ।

सान्प्रतारङ्गत्वाच्चैव षट्पञ्चाक्षर्याः प्रकीर्णतः ।

सान्द्र एव हि वृत्तिरक्षरलो दूरगः क्रमात् ॥

विशेषखानगी काचे तरलो गाढतां गतः ।

यस्मिन् काचे स्वयं वल्लिवर्णतः सेवानुरूपतः ॥

यथातथैव तद्ब्रह्म गाढतारलरूपतः ।

अनन्तमन्तरहितं सर्वव्यापकमच्युतम् ॥

अप्राकृतं मनोहारिरूपं रूपविवर्जितम् ।

प्राकृतं किन्तु तत्रापि स्वाऽवतारप्रकाशितम् ॥

भक्तीनां तारतम्येन प्रतिमादिषु तादृशं ।

स्मरन् भजन् नमन् पश्यन् पुरुषः पुरुषार्थभाक् ॥

नतु वा प्राकृतं चित्तं कथमप्राकृतं भजेत् ।

जीवन् पारलिकं देहं न चाप्नोति न संग्रयः ॥

न च जायदवस्थायां स्वप्नदर्शनसत्त्वतः ।

न याति चाक्षुषं ज्योतिः सर्वत्रैव वयोहृतम् ॥

काचोपहिततच्चक्षुः सर्वं पश्यतप्रसंग्यम् ॥

प्राकृतं चित्तमेतत् कदाचिन्नैव पश्यति ॥

सर्वत्र पर्वदा ब्राह्मी सत्ता युक्त्यास्ति शाश्वतः ।

तत् सत्तानुभवानैव सर्वदा सर्ववस्तुषु ॥

नष्टेन्द्रियादृष्टवशात् क्षपया परमेश्वरः ।

काचसृष्टिं करीतेष्वं भक्तानां कामदः प्रभुः ॥

नानाऽवतारो भगवानभवच्च युगे युगे ।

काचोपनिहितं चक्षुर्यथा पश्यति चाक्षरम् ॥

तथाऽवतारनिहितं मनः पश्यति चाक्षरम् ॥

भक्तिर्हि-सर्वलोकानां मातेव हितकारिणी ।

वर्णाश्रमस्थितानान्तु तपोयोगादिभिर्गतिः ॥

कलौ वर्णाश्रमरताः प्रायेण मनुजा नहि ।

तेषां भक्तिं विनानाऽन्यां गतिं पश्यामि कामपि ॥

इति वर्णाश्रमाचारधर्मसंस्थापने प्रथमः

परिच्छेदः ।

जित्स्वरितेच्च डिद्वच्च स्यात् कर्त्तृक्रियाफले ।
 तत्र बुधादिभिन्नोडित् प्रयोजकणिडित्कः ।
 बुधयुषेड्भजनीहुद्रावणे प्रुप्राणो ।
 स्तु स्यन्दने च पाजार्पाप्यकर्त्तृदिशमार्त्तः ।
 अदेतनकत्तृकास्ती लकर्मका बुधादयः ।
 तथा चेतनकत्तृत्वे पादिद्वर्षात्तर्कशब्दाः ।
 पा घेट रुच नृतोदन्वाड्यसुपरिमुहाड्यमः ।
 वसत्यदिवसश्चैत पादयस्त्वबुधादयः ॥

अथात्मने प्रकरणं । अथित्यादि अनुदात्त स्वर इत्यस्य सोऽनुदा-
 त्तत् । डितोयनात्तात् अथान्तात् अनुदात्तित्तच्च धातोर्कत्तरेकर्त्तृग्यात्मने
 पदं स्यात् । श्लेते बोभूयते एधते । जित् । कर्त्तृक्रियाफले विवक्षिते
 जिह्वातुश्च डिदिव स्यात् । डित्त्वादाभ्यामात्मनेपदं भवतीत्यर्थः ।
 डुधाजधातु पठते । अकर्त्तृत्वे तु दधति पठति । यद्यपि सर्वेषामिव
 धातूनां कर्त्तृमेव फलं भवति फलाकाङ्क्षां विना कर्त्तृः प्रवृत्त्यसम्भ-
 वात् । तथापि फलशब्देनात्र कर्त्तृरुद्देश्यं प्रधानं फलमभिधी-
 यते । नतु तद्घातुक्रियाजन्यं विक्लित्यादिकं तद्घात्वर्थरूपं । यदुद्दिश्य
 क्रिया आरभ्यते तदेव प्रधानं फलं । यथा यागक्रियायां यजमा-
 नस्य स्वर्गाम्तिः । पाकक्रियायां विक्लित्तिरूपं तत्प्रवृत्तः । दक्षि-
 णावेतनादीनां गुणप्रधानत्वमिति गीयोचन्द्रस्याशयः । भोक्तुं पच-
 तीत्यत्र तु शब्देनैव भोजनमभिधीयते तदेव प्रधानं । विक्लित्तार्थं पठ-
 तीत्यत्रतु शब्दार्थोधातुना द्योत्यते सर्वत्र प्रधानमुद्देश्यत्वात् । पचती-
 त्यादौधात्वर्थत्वे सति उद्देश्यत्वं क्रियाफलमुच्यते । जाल दीपः तत्र-
 कीर्त्तिलता नाथ वेष्टितं भुवनलयं । फलं विष्णोप्रकारान्वै धत्ते
 पर्वणीत्यत्रतु वेष्टितमिति कर्मोपदानेपि भावे क्त इति विष्णुमिया-
 दयः । कीर्त्तिलता कर्त्री फलं धत्ते इत्यन्वयः । फल शब्देनात्र
 सुख्यातिरुच्यते । द्विद्विरूपं फलं मुख्यं लताचितं तेनाऽत्र कर्त्तृक्रिया-
 फलसिद्धिः । विष्णोप्रकारस्तु धात्वर्थरूपमप्रधानफलं द्योतकं । पर्व
 शब्देनात्र संक्राश्यादिरुच्यते अयमर्थः सुधीगम्यः । तत्र । तत्र कर्त्तृ-

स्वार्थशिङ्गामात्मनेत्य वातुपारादणीऽवृत्तौ ।

कर्त्तव्यं कर्त्तृफले येषां कृतं स्यादात्मनेपदं ।

उपपदावगत्यां तत्तेषां भवति पाक्षिकं ।

प्राक्कर्म कर्त्तृतायां तु अकर्त्तृत्वक्रियाफले ।

अध्यार्थोऽपि ङिङ्ङि स्याद्व्यारोहयते नृपं ॥

क्रियाफले प्रयोजकशिङ्ङि बुधादिभिन्नोधातुर्ङित् स्यात् । वाचयते पाठयते । बुधादीनां बुधेत्यादीनां । बुध अवगमे बुधसंप्रहारे इङ् अर्धयने नश्च अदर्शने जनीप्रादुर्भावे । चलनार्थत्वेन द्रुमुङ्ङिस्त्वां बुधादित्वसिद्धावप्याह द्रुद्रावणे इत्यादि । पानार्थाः पा धेट पीङ्ङि-ज्ज्वः । भुञ्ज्यर्थास्त्वदादयः । चलनार्थाद्यलगम स्रस्रु द्रुस्रु डादयः । ते इति बुधादयः इत्यर्थः सकर्मका अचेतनः कर्त्तृकाश्च यदास्युस्तदा बुधादयः स्युः । एवं चेतनकर्त्तृत्वे परोक्तान् पादोन् त्यक्त्वा अकर्म-कास्तथा बुधादयः स्युः । पादिगणमाह पाधेटेत्यादिना । स्वार्थं । स्वार्थशिङ्ङि च्चुरादिशिङ्ङन्ताः तेषामत्र कर्त्तृत्वक्रियाफले आत्मनेपदं स्यादिति वातुपारादणीऽवृत्तौऽवृत्तौ । कर्त्तव्यं । स्वरितजित्वात् कर्त्तृत्वक्रियाफले आत्मनेपदे कृतमित्यर्थः तदेव समीपीञ्चारितपद कल्पिकं भवति सूयञ्जमित्युपपदं । प्राग् । प्रागित्यन्वयं नाम । ध्याय-त्यर्थादन्यस्य धातोर्षिङ्ङित्पत्तेः प्राक्कर्मणः प्रयोजके णिङ्ङि कर्त्तृत्वे सति अकर्त्तृत्वक्रियाफले कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदं स्यात् । अकर्त्तृत्वो-यमारम्भः । आरोहति हस्तिने स्तप इति प्राक्कर्मणः प्रदर्शकं वाक्यं स्तपत्तव्यं । ननु हस्तिनः कर्म कर्त्तृत्वात् कर्मवद्भावात् आत्मनेपदं सिध्यत्येव ख्यन्तस्य तु नमादित्वात् यगपि न स्यात् किंलक्षणेत्यत आह अथाख्यन्तेति । अस्यार्थः यदि न्यग्भवनं हस्ति कर्मणि समवेतं तथापि प्राधान्येन न्यग्भावनायाः कर्त्तृत्वता न्याय्या । नात्म । आत्मनः शब्दस्य प्राक्कर्म कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं न स्यात् । घातयत्यात्मा स्वय-मेवात्मानं । नापि । प्राक्कर्मकर्त्तृत्वे सति प्रयोजकशिङ्ङन्तात् पुनर्षिङ्ङि आत्मनेपदं न स्यात् हस्तिपकानारोहयमाणं हस्तिनं प्रयुङ्क्ते इति वाक्ये आरोहयति हस्तिना हस्तिपकान् महामात्रः ।

हाम्लेट् इरितम् ।

ततः प्रयिप्रति प्रीताया । *

हीर । जीवन्नाखलं ननु सन्धति पश्य
 कां दिशं पुनरसावभियाति (१) ।
 पृच्छयतेऽद्य नु मया यदि याऽयं
 शीघयेदपि रुषा मम कायम् (२)
 प्रेत तिष्ठ यदि तेऽकिमपि स्या
 दसद्गुटं सतमस्य स्फुटवाक्यम् ।
 देहि मे प्रतिवचाकिसु कार्य्यं
 किञ्चिदपि तव येन सुखं वा
 सम्भवेत्तस्य च सत्त्वमस्य ॥ (३)
 कायतां यदि भवान् निजदेश-
 भावि देवहननस्य च वाचित् ।
 सूचकोऽस्ति यदिह प्रतिकर्तुं
 ज्ञातपूर्वभक्तमस्तु (४) वदाह ॥

* इतः पूर्ववर्तिवरनर्द्दीहीरसीयवाक्ययोः सम्यक् सङ्गत्यभावादनुवादे तदस्वारस्य-
 शङ्कया परिवृत्तमस्त्वाभिः ।

(१) ननु भीः सन्धति जीवं आखलं असी पुनः कां दिशं अभियाति पश्य । इत्यन्वयः ।

(२) यदि च अयं रुषा मम कायं शीघयेत् अपि तथापि अथतु मयाऽयं पृच्छयते
 इत्यन्वयः ।

(३) इति च यदि ते तव किञ्चिदपि अद्गुटं सतं अथवा सद्गुटं वाक्यं स्यात्
 तदा मे वक्ष्यमाणं प्रत्यस्य प्रतिवचो देहि मे किञ्चिदपि तव येन सुखं वा
 सम्भवेत् तस्य च सत्त्वमस्य । इति भीः किञ्चित् वस्तु कार्य्यं
 करणीयं येन कृतेन अथ अत्र भुवि तव सुखं मम च सत्त्वमस्य सम्भवेत् ।

(४) यदि भवान् निज देश-भावि देवहननस्य स्वदेशभविष्यद्देवपीडनस्य सूचकः अ-
 यत् देवहननं पूर्व शप्तं प्रतिकर्तुं अस्त्वं योग्यं अस्तु तत् कथ्यताम् ।

भूतखान्तरादिजीविताकारणं
सञ्चितः किञ्चन भवताऽस्ति ।

अर्थात्परिहृयेन परेताः

सञ्चरन्ति नरणीतरं निरुद्धं

मिच्छन्ति सुवने जनवादः । (५)

(नेपथ्ये लुक्कुटशब्दः)

भीष्मैः मयि लिख वदेतत्

धारयैत मयि मारिष्यत् त्वम् । (६)

वर । रीत चाऽन्न ।

ह्योर । — ननु सोऽत्र ।

मार । — गलीऽसौ

गौरवाकृतिं प्रतुं प्रति नोऽद्य

नीचिना सुमुखात्कृतिरेवा

निष्कृताङ्गतेरिद्विष तु वायी ॥

तद्भुजोद्यतिरमुं विनिहन्तुं

हास्यमेव जनयत्यतिमात्रम् । (७)

(५) भीष्मैः वद अथवा भवता अपिजीवितकालं जीवितसमये भूतखान्तः भूमिगर्भे
अर्थ राशिः सञ्चितः येन हेतुना इह सुवने मर्त्तपत्नीके परेताः नरणीतरं निरुद्धं इत्यं अनेन
प्रकारेण सञ्चरन्ति एष जनवादः ।

(६) अयि भी मारिष्यत् त्वं एतं घाम् ।

(७) अमुं गौरवाकृतिं प्रति नः अस्माकं एषा वलात्कृतिः नीचिना तु इह प्रति वायी
इव आकृतिः निष्कृता तत् तस्मात् अमुं विनिहन्तुं सुमुखात्परिमात्रं हास्यं एव
जनयति ।

वर । वक्तुं निच्छुं शिवं लक्षित एष
उद्वेगश्च चरणायुधनादः ।

हीर । तद् भयप्रददृष्टपाङ्कतिमित्य
दुष्टमानव इवापगतोऽसौ ।
एतदस्ति बहुशः श्रुतपूर्वं
प्रातराणकसमश्चरणास्त्रो
यावदुच्चपरिकम्पिनिनादैः
जाग्रतं दिनधवं कुरुतेऽत्र,
तस्य चोदयमतः परिचिन्त्य
सूक्ष्मता जगति तेऽखिलभूताः
ये च यत्र विषये विचरन्ति
सागरानलधरागग्नेषु
तत्र तत्र निभृता निवसन्ति ।
सत्यं मद्यं तु समर्थित एष
सोऽसुनानिजपुरीजनवादः (८) ।

मार । अद्य कुक्कुटरवं त्वनुभूय
सद्य एवहि तिरोदध एषः
अस्ति चान्य इह मानववादः

(८) भयप्रददृष्टपाङ्कतिं एव दुष्टः पापकारी मानव इव असौ प्रीतः तत् तस्मात् कुक्कुट
नादात् अपगतः पलायितः । एतत् वज्रशः श्रुतपूर्वं अस्ति एतत्किं इत्याशङ्क्याह चर-
णास्त्रः कुक्कुटः प्रातराणकसमश्चरणास्त्रो प्रभातं पटह इव यावत् अत्र भुवि उच्चपरिकम्पिनिनादै-
र्दिनधवं सूर्यं जाग्रतं कुरुते तावत् अतः कुक्कुटरात् तत्र मद्यं सत्यं उदयं परिचिन्त्य
जगति ते सूक्ष्मता भूता ये च सागरानलधरागग्नेषु अत्र विषये निवसन्ति तत्र तत्र निभृताः
सन्तीनिवसन्ति इति वज्रशः श्रुतपूर्वं सत्यं स एष जनवादः अद्य असुना प्रीतेन निजपुरः
समागतः समर्थितः । अन्वयः ।

यावदेति सत्यः स च यत्र
 जन्म पर्वं सुमहत् क्रियते न
 स्नातुरत्र भुवर्गं खलु तस्मिन्
 कुक्कुटोऽखिला निशामभिरीति
 तेन तत्र निशि नापि च कश्चि
 ज्ञूतयोनिरिह सञ्चरतीति
 सञ्चरन्ति क्षणदाः क्षणदाश्च
 नाऽपि वाऽशुभ फलं वितरन्ति
 कुग्रहा अधिनरं न च कश्चित्
 मायया निशि परी हरतीतः ।
 डाकिनी सुमधुरैरपि मन्त्रैः
 नोनरं निजवशं विदधाति ॥
 तेन पूततर एष च काल
 ईशनिःसृतदयाहित पूर्णः ।

हीर । ज्ञातं सर्वं मयैतत् क्वचिदपि च तथा निश्चयश्चापि तेषु
 पश्येयं चाश्वसन्ध्याऽखणकरनिकरा रक्तरूपा चकास्ते ।
 नेशप्रालेयविन्दुप्रकरधवलितोत्तुङ्गशृङ्गोदयाद्री
 तत्स्थामोऽस्मान्निवृत्ता वयमपि च तमीयामरक्षाविधानात् ॥
 श्रोतव्यश्चोपदेशो मम निशि यदिहा-लोकितं सर्वमेतत्
 वाच्यं हाम्लेटनाम्ने नरपतितनयायैव युने च शङ्कं ।
 मुकोऽस्मास्वययोऽस्थान्नरपतितनयनेनालपिथत्यनेन
 अस्मिन् वः सम्प्रतिश्चेत् कथयन् ननिदं स्म हकार्यानुरोधात् ।
 मार । एतच्चि कार्यमस्माभिः प्रातरथैव मे मतिः ।
 यदैवोद्देशगून्यं तं द्रक्ष्यामः स्वस्थमेव च ॥

प्रथमाङ्कः ।

नाशाश्रयेऽमितपराक्रमसूर्यवंशे
 प्रायः सुधाकरकुले च विहीनसत्वे ।
 उच्चैस्तरां यवनपीडितभार्यधर्मं
 मेकः समुद्धरति कङ्कणभूमिपालः ।

वीर । आकण्ठं सोल्लासम् सर्वथा खल्वियमव्यभिचारिणी
 भारती ।

नाशाश्रये इत्यादि श्लोकं पुनः पठित्वा स्थाने खलु भरतकुलाना
 निदकुञ्चिषया ।

तथाहि—

दीर्घोच्चलद्वयवन्दूपयशीविहस्तुं
 देवद्विजानखभतः परिरक्षितुञ्च ।
 कीर्त्तिस्त्रजा तदनुभूषयितुं दिशश्च
 कौन्धः क्षमेत भुवने शिवजीवृपेन्द्रात् ।

इति । तत्रावत्सहामावाप्तन्दिरादाचार्योपदेशमादाय प्रति-
 निवृत्ताय देवपाददर्शनाय प्रस्थातुकामाय अस्मत् समाजपतये
 श्रीसन्मयूरेश्वराय प्रवृत्तिमितामावेदयामि ।

इति निष्क्रान्तः विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति राजा विभवतश्च परीवाराः । (निपथ्य वैतालिकः
 पठति, जयति जयति देवः ।

अश्वीदेर्जलवद्दु देरिच्यतेभु पैरमुवानियं
 ट्राइयू चणमेव दर्शितगुणैः काले पुनलीयत ।
 एका केवलभार्यवीर जगतामानाशगुल्लासिनी
 कीर्त्तिस्तो नृपमीलिवन्दितपद त्वां जीवयन्तीस्त्रिता

राजा । मन्त्रिणमुद्दिश्य । तन्त्रजित् ! निपुणमालक्षितं
युष्माभिः जयसिंहस्य राज्ञः पुनादुर्गाक्रमणं प्रति यथा व्यवसित-
मिति ?

तन्त्र । देव सय्यगीवालाक्षितास्माभिः क्षत्रिय भूमिपते रस्मदुत्
सादनाय वद्वपरिकरा महर्तो वाहिणी पुनानगरीमभिचलि-
तेति ।

राजा । सरोषोल्लासम् । ननु कथ्यतामुपेक्षिता इति, कात्र
पुनरस्माकं विचारणा, अथ सरतु शिवजी वाहिणी, अयमेव हि
महाराष्ट्र लैनिकानां शुभएवावसरः, समरशिरसि प्रतिपक्षक्षपणाऽ
द्वितीयधीर्थ्यस्तानप्रदर्शनस्य पश्य तन्त्रजित् ।

पूर्व्वं ये रणभीरवः प्रतिभटा दूरं रणात् ताडिताः

सैन्यैशा यवनेश्वरस्य न ततः श्लाघामहेऽस्मद्वलम् ।

योद्धुं योऽयमुपागतोऽयनृपति दीर्घ्याञ्ज्वलद्भारत

स्तद्धेत् हारयितुं भवेन्ममचमूः श्लाघ्या तदा शूरता ॥

तन्त्र । देव ! एवमपि चिरभीरुजनविजयविशिषोल्लासिताना
मसम्पादितनिरतिशयशूरोचितसमराभिनयानामस्तत्सेनाभटानाम
यत्नसम्पादितरिपुविद्रावणविक्रान्तबलवदुपायीभूत निशितशस्त्र-
निकराः परिहाय चिरसमरालाभसमुपचीयमानजाड्यम् मली-
भावञ्च विशदप्रभाभिरुज्वलयिष्यान्त दक्षिणापयवियदन्तर-
मिति ।

राजा । तथ्यमेवैतत् अन्यदपि पश्यतु भवान् ।

त्यक्तस्वार्थचयैः सूधर्मनिकृतिप्रोन्मूलनाकाङ्क्षया

सङ्घात्माङ्गनसापपतद्विरधुनास्ताभिर्यदेषां क्रुधा ।

संवर्षां निजदासभावदृढता सम्पादनप्रार्थिनाम्

क्षत्रानामपि तन्मनीषिनिकरेऽस्माकं यशोवृद्धये ।

तन्त्रजित् । स्वामिन् उपपन्नमिदम् सर्व्वथैव

तथाहि—

अनासक्तिः स्वार्थं जननवसुधा मङ्गलविधौ
गरीयान्नायासो जनमहितधर्मो प्रणयिता ।
इदानीमस्माकं सकलमिदमेषां गुणशयैः
परीक्षायां विद्वद्भृदि कमपि भावं जनयति ॥

राजा । तन्त्रजित्, एवं चिरप्रार्थितगौरवव्यापिकामाशयति
मपेक्ष्य सभरभुवमवतीर्णानामस्माकं साऽस्तु एवं मन्ये पराजयोऽपि
परिगच्छते जयएव ।

प्रविश्य दीवारिकः देव अयमागतः ।

राजा । अये कः ?

दीवा । तत्रभवतः ब्रह्माचार्यस्य सकाशादनुज्ञामुपादाय
मन्त्रिप्रवरो मयूरेश्वरः ।

राजा । अविलम्बं प्रवेशय तम् ।

यथा ज्ञापयति देव इति निष्क्रम्य प्रविश्य मयूरेश्वरेण सार्द्धं
दीवारिकः भट्टक एष खलु देवस्त्वदागमनं प्रतीक्षमाण एव तिष्ठति
तदुपसर्प ।

मयूरेश्वरः । उपसृत्य जयति जयति स्वामी ।

राजा । भद्र! मयूरेश्वर! अपि तत्र भवन्तोऽस्मद्गुरुवः अव्याहृत
कुशलाः ?

मयु । देव! आल्लोक्तदैवानां तत्रभवतां कुतोऽकुशल
सम्भावना ? ।

राजा । अब्ब स्थित्याय मङ्गलम् किमादिशन्ति गुरुचरणाः ?

मयु । देव आदिशस्तेषां पात्रिकायान्तत्वा कल्पितव्यः । इति
राज्ञे पत्रिकामर्पयति ।

राजा । गृहीत्वा वाच्यतामिति तन्त्रजितः अर्पयति ।

तन्त्र । गृहीत्वा वाचयति ।

स्वर्णि विविध-विश्वाम्नी-विराजमानमानसमुत्तमहाराजा-
धिराजदक्षिणापथराजराजकेशरिनीन्द्रीशिवजी वर्यभ्यो विधाय
विहिताशिषां परम्परामिदमावेदयति ब्रह्मानन्द स्वामी ।

क्षपायां घोरायां तव नियति दृष्टौ प्रणिहितौ
जगद्वन्द्यामखां नयनपथयातामकरवम् ।
तयोक्तं श्रीलाभः शिवजिनृपते स्तर्हि भविता
नचेदस्त्राख्ये ष क्षिपति समधर्मा नृपवरे ॥

राजा । आकर्ण्य क्षणमनन्यमनाइव स्थित्वा । मयूरेश्वर
किमेतत् ? ।

मयू । महाराज ! किमन्यत् अनेन खलु भगवन्निदेशेन ।
ब्राह्मे व्याकुलचित्तता गुरुकुले सञ्जाद्रि शृङ्गेऽजने ।
केशोरे नितरामनस्य विषयेयूत्साहजप्रेरणा ।
तारुखे समराङ्गने स्वभुजाये विश्वास दार्ढ्यं यशः
सर्वस्वं ननुदैव वामलसिता दस्त्राक मुञ्चैर्हतम् ।

राजा । मयूरेश्वर इदमयथा यथ मादिशन्ति गुरवः ननु
विद्यार्थितां कथमेतस्मिन् सन्धाव्यते :

पश्य

द्विषद्रक्तस्रोतोविहितसलिलक्रीडनविधिः
निवृत्तिः स्वप्नेऽपि प्रदिशति यदीयां गुरुराजाम् ।
विषद्वन्दुर्यस्योन्मदरिपुवलाक्रान्तिजनिता
जनः सोऽयं भूत्वा रिपुपदनतस्तिष्ठतु कथम् ॥

क्षणं तुष्णीम्भूत्वा सरोजं ।

अन्यच्च भोः केयं सन्धिकथा पापनिवहैररमीभिः ।

अद्यापि भारत भुवः प्रभवामि लोके

श्वदाप्यनार्थलघता हृदये चकास्मि ।

धातुसूत्र ।

अथाश्वसक्रिया धातुनात्प्रत्ययान्तकृषिणी ।
 कर्त्तृस्थाऽतः कर्मवत्त्वं कर्त्तृत्वस्यैव नास्ति ॥
 नात्मनः कर्मकर्त्तृत्वेनापि खन्त्यात् पुनर्षिडि ।
 हनं हित्वा तु शब्दार्थं छित्क्रियाव्यतिहारतः ।
 यस्वीपपदजन्योऽन्येतरितरपरस्परं ।
 तमसंविवहेतरार्थं संप्रहृज्ज्वधार्थकं ॥
 हित्वाऽत्र धातुबोध्योऽपि व्रतिसिद्धिर्न खन्त्याः ।
 आत्मनेपदिनः सर्वे धातवोऽभापकव्येष्टाः ॥
 धात्वर्थः केष्वसौभावः सा क्रिया भावनापि च ।
 नैमित्तिकात्मनेपदं तत्तद्धातौ प्रतिष्ठितं ॥

अथाश्वन्तेति अस्यार्थः यदि व्यञ्जवनं हस्तिवर्त्मणि सम्प्रेतं
 तदापि प्राधान्येन व्यञ्जनात्तदाः कर्त्तृस्थता न गम्या ॥ नात्म ।
 नात्मनः शब्दस्य प्राक्कर्मवत्त्वं खान्तेपदं न स्यात् । आत्मनात्काः
 स्वयमेवात्मानं ॥ नापि ॥ प्राक्कर्मणः कर्त्तृत्वे सति प्रयोक्तव्य
 णिङ्ङात् पुनर्षिडि आत्प्रणेपदं न स्यात् । हस्तिपक्षानाराहयमाणं
 हस्तिनं प्रयुङ्क्ते इति वाक्ये धराहयति हस्तिना हस्तिपक्षान् ब्रह्मा-
 मात्रः ॥ हसं ॥ क्रियाव्यतिहारि हनधातुं सञ्चत्यङ्गा अन्ये धातवो
 छित्तिर्भवन्ति । अन्योन्यशब्दइतरितरशब्दः परस्परशब्दश्च य
 स्वीपपदं स्यात् इदं संविहृज्ज्वर्त्त इत्यर्थः गतार्थधातुं तथा संह-
 र्ज्ज्वर्त्तं हिंसाार्थकं धातुह हित्वा अन्ये धातवोऽत्र क्रियाव्यतिहारार्थं
 छितः सुरः । व्रतिसिद्धिर्न खन्त्याः विज्ञातानामव्यञ्जनायाः क्रियाया
 धारण्ये हर्षणात् कर्मव्यतिहारः । हन्तरेषु व्रतिसिद्धिः व्यतिपठन्ति,
 एवमन्यान्यं व्यतिलुनन्ति अन्योन्यं लुनन्तोत्यर्थः । अन्येतरस्य व्यति-
 लुनन्ति अन्ये चान्यस्येतरार्थः । एवमितरितरमितरितरस्य परस्परं
 परस्परस्य । एवं व्रतिसिद्धन्ति, संविहृज्ज्वर्त्तं संविहृज्ज्वर्त्तं मार्गाः
 एवं व्रतिसिद्धन्ति, संप्रहृज्ज्वर्त्तं व्रतिसंप्रहृज्ज्वर्त्तं यीथाः । आत्मने । भाव-
 कर्मणोर्वाच्ययोः । केष्वसं द्वितीयः । या क्रिया सैव भावना ॥ नैमि-
 त्तिकमुपसर्गादियोगे यथासम्भवं आत्मनेपदगणमधेर तत्तद्धातौ प्रति-

उषां शिवा धतवस्तु परस्मैपदभागिनः ॥०॥

इत्यात्मनेपदविभक्तिः ॥ अथ क्रियाफलं ॥

घातोरर्थाः क्रियैवेका साध्या सिद्धा तु सत्ववत् ।

व्यापारोभावना सैवोत्पादना कृतिरेव सा ।

एकार्या हेतुरूपातो न भिन्ना तत्विरोद्धया ।

भाष्ये त्वतीन्द्रिया प्रोक्ता कार्याद्यै रनुमीयते ॥

भर्तृ हरिभट्टोऽप्याह ॥

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां ।

वृद्ध्याप्रकल्पितोभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥

एका सती द्विधा । साध्या सिद्धा च, वाक्यसमापिकाक्रियान्तराना
काङ्क्षिणी या सातिउदिन्ताक्रिया क्वचिच्छ्रुतशानवस्वानक्तत्वन्ता
सिद्धा तु क्रियान्तराकाङ्क्षिणी ज्ञान्तादिका । सा सिद्धापुनः सत्ववत्
द्रव्यमिव संख्याकारकत्वक्रियाद्याश्रयाऽपि भवति उक्तञ्च भाष्ये । कृद-
भिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते इति अस्यार्थः । कृत्प्रत्ययेनीक्तः भावः
क्रिया द्रव्यं विशेष्यमिव प्रकाशते । द्रव्यं यथा सुवाद्याधारस्तथा
कृदाच्चभावोपि । पाकाः सन्ति, पाका दृश्यन्ते । सा क्रिया वैयाकरण-
मतसिद्धा वयापारात्मिका । मीमांसकमतसिद्धा भावनाभिधा । एवं
न्यायमतसिद्धा कर्तुरायासरूपा कृतिरिति । ननु कथं सैका पाकान्त
वर्चिनोहि नमनोन्नमनादयो ज्वलनाधिश्चवणादयश्च वृद्धयः क्रिया
दृश्यन्ते तस्मादाह एकार्यं इति । एकधातुवाच्यत्वेन एकरूपैव भवति ।
एकोऽर्थोयासामिति विग्रहः । रूप्यते ज्ञायते येन तद्रूपं यथा पाकतुं
तदैकोधर्मस्तदवच्छिन्नायाः क्रियाः नमनोन्नमनत्वादिभिर्नाना-
त्वेपि पाकधातूपस्थाप्यत्वेन तदेकधर्मावच्छिन्नत्वादेकैव वर्वाङ्गयते
अन्यथा प्रतिग्रासोच्छ्रिष्टभोजनप्रायश्चित्तापत्तेः । तद्विशेषणंस्यापि
वहुवचनप्रसङ्गाच्च । हि यत एकरूपा अतस्ताद्विरुद्धाया पचते नमनो
न्नमनादिक्रियानां परस्परविरुद्धानां विजातीयधर्मावच्छिन्ना या
पाकक्रिया सा न भिन्ना कूटस्थै कत्वेन एकैवावगम्यते ॥ भाष्यमिति ॥
गुणविशेषणं । क्रमजन्मनामधिश्चयणादिक्रियाणां समूहः कलापः ।
अवयवैरिति विशेषणे तृतीया । नानात्वेपि खल्वे कपोतपातएक-

सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

(३) न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्निषोमीयं पशुमालभेत्यनेन वाध्यत इति युक्तं विरोधे हि वलियसा दुर्वलं वाध्यते न चेहास्ति कश्चित् विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावा न्नाप्यते न त्वक्तव्यर्थत्वमपि अग्निषोमीयं पशुमालभेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रतुर्थत्वमुच्यते नतूनर्थहेतुताभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्, न चानर्थहेतुत्वक्रतुप्रकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावह्यति क्रतीश्चोपकरिष्यतीति । क्षयातिशयौ च फलगतावप्युपाये उपचरितौ क्षयितृश्च स्वर्गादिः सत्त्वे सति कार्यत्वादनुमितमिति । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनं, वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यतिशयवत्त्वम् युक्तञ्च परसम्पदुत्कर्षो हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोतीति । अपाम्नोममसृष्टता अभूमेति चानृतत्वाभिधानं चिरस्थे मानमुपलक्षयति यदाहुः अभूतसंज्ञवं स्थानमसृष्टतृं हि भाष्यत इति अतएव च श्रुतिः न कर्मणा न प्रजया न धर्मेन नैके असृष्टतृमानशुः । (३)

(३) ननु जुहोतीति सामान्यशास्त्रं यथा पदे जुहोतीति विशेषशास्त्रेण वाध्यते तथा मा हिंस्यात् सर्वा भूतानीति पशुहिंसा निषेधविषयकं सामान्यशास्त्रं अग्निषोमीयं पशुमालभेत्यनेन पशुहिंसाविधायकविशेषशास्त्रेण वाध्येत इत्याशङ्क्याह न चेति । माहिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रस्य अग्निषोमीयं पशुमालभेत्येति विशेषशास्त्रेण वाधेन युक्तः तत्र हेतुमाह विरोधाभावादिति जुहोतीति दृष्टान्ते समानविषयतृरूपविरोधेन सामान्यशास्त्रस्य वाधेऽप्यत्र विरोधाभावात् वाधासम्भव इति भावः । ननु

हिंसायात् विरोधे वा वाच्ये विरोधे अन्वयः तु यथा वाच्ये तु पूर्वोक्तं
 क्षीणप्रमाणानि वाच्ये । परं विरोधस्तु समानविषय एव भवति
 अत्र तु सा हिंसादग्निप्रोक्षितमिति अग्निर्मन्त्रदिपयत्वात् न कश्चि-
 द्विरोधाऽस्तीति भावः । एतदेवोपपादयति तथाहीतादिना,
 तथाहीत्यत्र तथाचेति क्वचित् पाठः । तथाहि हिंसायाः परस्पर-
 राविरुद्धपुरुषानिष्टजनकतृकतूपकारतृवेधकतृ भिन्नविषयत्वात् न
 विरोध इति तात्पर्यार्थः, अत्रार्थस्तु सा हिंसादिति हिंसानिषे-
 धेन हिंसायाः अनर्थहेतुभावावाप्यते हिंसा अनिष्टकारिणीतिरत-
 न्नात्रं जाप्यते न तु अक्रतुर्थं तं क्रतुर्थं तदर्थमपि हिंसां न कुर्यादिति-
 तार्थस्तु न ज्ञायते । एवं “अग्निहोमोयं पशुमालभते” इतिवचने यज्ञार्थं
 पशुहिंसाया अपादकत्वमेव ज्ञायते न तु तथाविधहिंसया कश्चि-
 होषान भवतीति प्रत्याख्येन । तथा सति प्रत्यहिंसायाः क्रतुर्थतु अनर्थ-
 हेतुताभावे च सति एवं सा हिंसा दिति निषेधेन हिंसाया अनर्थ-
 हेतुतु क्रत्वर्थाभावे च सति वाक्यभेदप्रसङ्गः एकैकस्मिन्नपि वाक्ये
 वाक्यद्वयापत्तिः स्यात् न तु केन वाक्येन धावार्थावुच्येते । वाक्य-
 भेदकल्पनायां च दोषः स्यात् । किञ्च सा हिंसादिति निषेधस्य
 वैधहिंसातिरिक्त हिंसा परतु युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मोऽपि युद्धादौ
 ज्ञातिवधादिप्रतयपरिहाराय प्रायश्चित्तयवणातुपपत्तेः । तथा
 “तस्माद् वास्यास्यहं तात दृष्टेमं दुःस्वप्ननिधिं । त्रयोधर्ममध-
 र्माद्यं किंपाकफलसन्निभमित्यादि महर्षिवचनविरोधापत्तेश्च ।

ननु यज्ञार्थहिंसाया दोषावहकत्वे यज्ञादिकर्माणि परित्याज्या-
 नीतान्त आह तदाज्यं दोषवदितेति कर्त्तुं प्राहुर्मन्त्रीषिणः । यज्ञदान-
 तपः कर्म न तदाज्यं मिति चापरे इति विधि निषेधमूलकमतभे-
 देन विप्रतिपत्तिसुपन्थस्य निश्चयं शृणु मे तत्तद्योगी भरत सत्तम
 यज्ञोदानं तपः कर्म न तदाज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञोदानं तपश्चैव
 पावनानि मनोपिनामिनि

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८

पदच्छेदः । विराम-प्रत्यय-अभ्यास-पूर्वः संस्कार-शेषः अन्यः ।

पदार्थः । विरामोत्तनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तस्य अभ्यासः तदनुष्ठानपीनः पुन्यं तदेव पूर्वः यस्य स कश्चनसंस्कारः शेषोऽस्तिन्निति अथवा संस्काराणां शेषोऽस्तिन्निति संस्कारशेषः अन्यः पूर्वाभ्यासज्ञातविलक्षणः ।

अन्यः । अन्यः विराम प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषश्च भवतीतिशेषः ।

भावार्थः । इह बहुविधचित्तस्य परिणामः, बुद्धानं, समाधिप्रारम्भः, एकाग्रता, निरोधश्च । तद चित्तसूत्रे चित्तभूमी बुद्धानं विद्विष्यन्तभूमिः सत्त्वोद्रेकात् समाधिप्रारम्भः, एकाग्रतानिरुद्धं तु यथ्यन्तभूमी । प्रतिपरिणामश्च संस्काराः । तत्र बुद्धानजनिताः संस्काराः समाधिप्रारम्भजेः संस्कारैर्हन्त्यन्ते । तज्जायैकाग्रजेः, निरोधजनितैरेकाग्रताजाः संस्काराः स्वरूपश्च हन्यते । यथा सुवर्णसम्बलितं ध्यायमानं सीसकामात्मानं सुवर्णमलञ्च निर्दहति एवमेकाग्रताजनितान् संस्कारान् निरोधजातः स्वात्मानश्च निर्दहन्ति । इत्येवं रूपः संस्कारशेषः अथवा कश्चनः संस्कारोऽन्तर्लीन एव शिष्यते परत्र कदाचित् बुद्धानि तदनु रूपकार्यदर्शनात् इति संस्कारशेषः । अन्यः असम्पन्नतः । सूत्रस्य फलितार्थस्तु कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निरालम्बनं निर्विषयसभावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्याकरणात् ऋतकवद्भवति । इति

On being destitute of all activity, by means of previous exercise he accomplishes the other kind of contemplation. Some influences still adheres to him.

राग्यं तदभ्यासः पूर्व उपायो यस्य स तथा अनेन पदेनोपाय उक्तः
अन्यः असंप्रज्ञात समाधिः संस्कारशेषः परं हि वैराग्यं सम्प्रज्ञात
संस्कारानप्यभिभूय स्वसंस्कारं शेषयति स निर्वीजः समाधिः निरा-
लम्बनत्वात् कर्मयोगानामभावाच्चेत्यर्थः । अयमसंप्रज्ञातो द्विविधः
भवप्रत्ययः उपायप्रत्ययश्च तत्राद्यो मुमुक्षुभिर्हेयः ।

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १८

पदच्छेदः । भव-प्रत्ययः विदेह-प्रकृति-लयानाम् ।

पदार्थः । भवन्ति जायन्ते जन्तवोऽस्मिन्निति भवोऽविद्या
संसारो वा प्रत्ययः कारणं यस्य (निरोधसमाधेः) सः तादृशः
निरोधसमाधिः, विदेहा देवाः येषां चेतसि स्वकारणे लीने परम
परितीषो भवति न परमात्मदिदृक्षा वर्तते ते प्रकृतिलयाः विदे-
हाश्च ते तेषां विदेहप्रकृतिलयानाम् ।

अन्वयः । विदेहप्रकृतिलयानां भवप्रत्ययो निरोधसमाधि-
र्भवतीति शेषः ।

भावार्थः । ये खलुयोगिनः अविद्यादिकसनात्मानं आत्मत्व
न मनमानास्तत्रैव निरोधं अनुतिष्ठन्ति ते विदेहाः प्रकृतिलयाः ।
तेषां मोक्षाभावात् पुनरपि संसारे पुत्रावर्त्तनं भवति ।

The Yogis however who can be absorbed in the
contemplation of noumenal existence know the world.

वृत्तिः । भूतेन्द्रियाणामन्यतमस्मिन् विकारेऽनात्मन्यात्मभाव-
नया देहपातानन्तरं भूतेन्द्रियेषु लीनाः षाट्कौशिकदेहशून्या
विदेहाः अव्यक्त महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिषु आत्मत्वभाव-
नया लीनाः प्रकृतिलयाः तेषां चित्तं संस्कारसाक्षशेषमित्यसंप्र-
ज्ञातः स तु भवप्रत्ययः, भवन्ति जायन्ते अस्यां जन्तव इत्यविद्या भवः,
अनात्मन्यात्मत्वबुद्धिः स प्रत्ययो हेतुर्यस्य स तथा ; अविद्यामूलोऽयं
योगोऽन्तवत्फलः यदाह वायुः—

“दशमन्वन्तरानीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
 भौतिकास्तु शतं पूर्णं स्रज्जं त्वभिमानिकाः ।
 वीक्षीदशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
 पूर्णं शतसहस्रन्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।
 पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते” ॥

येषां विवेकख्यातिर्नास्ति तेषां चित्तं लीनमप्युत्थाय संसारे
 पतति सुप्तचित्तवदिति भावः । अधुना द्वितीयोपायमाह ।

अद्वावीर्यं स्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २०

पदच्छेदः । अद्वा-वीर्यं स्मृति-प्रज्ञा पूर्वक इतरेषाम् ।

पदार्थः । अद्वा चेतसः सम्प्रसादः, वीर्यं उत्साहः, स्मृतिः
 ध्यानं, समाधिः एकाग्रता, प्रज्ञा प्रज्ञातव्यविवेकः ; एते अद्वादयः
 पूर्व उपाया यस्य स अद्वादिपूर्वकः इतरेषाम् सुसुक्ष्णां योगिनाम् ।

अन्वयः । इतरेषां समाधिः अद्वावीर्यं स्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्व
 को भवतीति अन्वयः

ते खलु नव योगिनाः सृष्टमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति । तद्
 यथा—सृष्टूपायो, मध्योपायो, अधिमात्रोपाय इति । तत्र सृष्टूपा-
 योऽपि त्रिविधः—सृष्टुसंवेगः, मध्यसंवेगः अधिमात्र संवेगश्च इति ।
 तथा मध्योपाय, स्तथाधिमात्रोपाय इति ।

भावार्थः । तत्र अद्वावतो वीर्यं जायते, योगविषये उत्साह-
 वान् भवति, सात्साहस्य पाश्चात्यास्तु भूमिषु स्मृतिरूपजायते तत्-
 स्मरणान् मनः समाधोयते, समहितचित्तश्च भाव्यं मस्यग्विजा-
 नाति । एतेषां अभ्यासात् पराञ्च वैराग्यात् असम्प्रज्ञातः समाधि
 भवतीति भावः ।

The Yogis obtain pure contemplation by means of
 faith, heroism, memory, contemplation and discrimina-

वृत्तिः । एतरेषां भुक्तुं यो योगिनां यद्वाद्यः प्राणान्ता उपाया
स्नान्पूर्वकीड्यमुपायप्रत्ययः । ते चोपायाः प्राणिकानां प्राणसंस्कार-
बलात् सृष्टमध्याधिमात्रभेदास्त्रिविधा भवन्ति । तथा च योगिन
स्त्रयो भवन्ति (१) सृष्टूपायः, (२) मध्वीपायः (३) अधिमात्रोपाय
इति तत्र सृष्टूपाय स्त्रिविधः (१) सृष्टुसंवेगो (२) मध्यसंवेगः
(३) तीव्रसंवेग इति । एवमितरावपि त्रिविधो भवतः, एवञ्च
नव योगिनी भवन्ति । तेषां चिरं चिरतरं क्षिप्रं क्षिप्रतरं
सिद्धयो भवन्ति उपायतारतम्यात् तत्र केषाञ्चित् क्षिप्रतरं सिद्धि-
रित्यत आह ।

अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१

पदच्छेदः । अधिमात्र-उपायानां तीव्र-संवेगानां, आसन्नः ।

पदार्थः । अधिमात्रः अतिशयः अधिकपरिमाण इति यावत्
उपायः यद्वाद्यः अधिमात्र उपायोपेयां ते तेषां, तीव्र अतिशयः,
संवेगः वैराग्यं उपायानुष्ठाने शीघ्रता वा, तीव्रः संवेगोपेयां ते तेषां
आसन्नः सन्नहित अनायासस्य इति यावत् ।

अन्वयः । अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानां योगिनां असम्प्र-
ज्ञातसमाधिरासन्न इतिशेषः ।

भावार्थः । उपायाः यद्वाद्यः ते च प्राणभवीयसंस्कारादृष्ट-
वशात् सृष्टमध्याधिमात्रा येषां ते प्रागुक्ताः । संवेगो वैराग्यं तस्याधि
सृष्टमध्यातीव्रता प्राणभवीयसंस्कारवशादिति च पूर्वसुक्तम् तेषां
यादृशां क्षेपीयसी सिद्धित्वान् दर्शयति । अधिमात्रोपायानामिति
सूत्रेण । नवयोगिमधे चरमाणामिवासन्नोऽसंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः ।
भाष्यकारस्तु न केवलं समाधिलाभः किन्तु समाधिफलं मोक्षोऽपि,
तथाहि विनिष्कृतसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि । इत्यादि विष्णु-
पुराणस्मरणात् । अत्र कश्चिदधिमात्रोपायानामिति सूत्रमधेन
प्रवेशयति ।

Unto these penetraion is great the accomplishm-
ent of coutemplation is easy.

वृत्तिः संवेगो वैराग्यं येषां तीव्र उपायाद्याधिमात्रा स्तेषां

SIR GEORGE BIRDWOOD ON COMMERCE

AND CASTE IN INDIA

AT THE

ROYAL INSTITUTION.

Before the discoveries of Botta and Layard at Nimrad (calah), Khorsabad (Dar Sargina), and Koyunjik (Nineveh), we could trace back the line of the development of Greek art Eastward to certain point, and then there was a void; and we could trace back the line of the development of ancient Hindu art Westward to a certain point, and again there was a void. But now, after the exhibition that has been opened to us by the excavation of the palaces of Assur-nazir-pal (Nimrad), and Sargon (Khorsabad), and Sennacherib (Koyunjik), of the arts of Mesopotamia in the eighth and ninth centuries B. C., we see at a glance that this country was the common centre of origin of the arts of both Greece and India; and it was through the *seaborne* commerce of the Phœnicians, and the overland commerce of the Hittites between Nineveh and Ionia, that the arts of Assyria were carried Westward, at the critical moment of the nascence of Hellenic nationality; and through the commerce of the Babylonians that they were carried Eastward into all the countries of the Indian Ocean. Not only the arts, but the whole civilisation and culture of the old World were, have ever since remained, profoundly affected by commerce of the East and West with Mesopotamia during the period of

almost contemporaneously with Nebuchadnezzar, the enlightened commercial policy pursued in Egypt by Psammeticus I. succeeded at last in uniting in one general organisation the commerce previously carried on independently in the Mediterranean Sea and the Indian Ocean. It was thus that the Indian drugs, which still hold the chief place in the pharmacopæias of Europe, first found their way from the East into the West; and that the Egyptian doctrine of the transmigration of souls and the Chaldan system of astronomy were introduced into India. More than this. The Israelites taken into captivity by Shalmaneser IV., and Sargon, and Esarhaddon, became scattered over all Media and Persia, while the Jews who were transported by Nebuchadnezzar into Babylonia, there gradually obtained the mastery of the international commerce developed by the Babylonians, through nearly 2,000 years, between Mesopotamia and Central and Southern Asia on the one side, and Anterior Asia Greece, and Italy and Northern Africa on the other; and in this way the religious and moral teachings of the Jews were carried over the whole of the Old World known to antiquity. The old ethnic religious ideas of the Pagan nations then participating in the trade with Mesopotamia in turn reacted on Judaism, and thus, while Hinduism in India became internationalised as Buddhism, Judaism became internationalised wherever it was propagated through Hellenic agencies, as Christianity, and wherever it was not influenced by Hellenism as Mahomedanism. We worship God, as the one only deity, and under His Hebrew name of Jehovah, entirely through the wide vogue and authority given to the religion of the Jews in the eighth and seventh centuries B.C., through the cosmopolitan commerce of Mesopotamia. With regard to the economical and political aspects of Indian commerce.

all things, good is strangely, fatally mixed with evil. I use the terms of the old Babylonian theology, and am possibly misled by them; for, after all, good and evil may be mere phenomena of the physical law of antagonism, as recently expounded by the illustrious Sir William Grove, operating in the moral world. But I certainly fear the effects on India, of that country becoming an active participator in the commerce of modern Europe. The whole organisation of society in India—I mean India of the Hindoos—is co-operative, and not competitive, as in Europe. The Hindoos are an Aryan people, like ourselves' but located in a tropical climate, in which it is impossible for them to develop their manhood to its fullest physical capabilities, or to maintain themselves at all except under a system of exclusive privilege such as that secured to them by the Code of Manu. I am satisfied that if once the caste system of the Code of Manu, by which the race of Brahmanical Hindoos has been formed, and which is true palladium of India of the Hindoos—I am most apprehensive that when it has once been brought into familiar contact with our competitive civilisation particularly as represented by our ruthlessly aggressive free trade commerce, the most powerful agency through which the universal solvent of Darwinism, the law of the survival of the strongest (not "fittest") is operating on the political developments of our age—I fear it must give way in the unequal struggle, and bring down with it the whole fabric of Hindu society. Apart from the co-operative caste system, expressly devised for the protection of the weaker against the stronger, the race of Brahmanical Hindoos can not exist—in not the unprotected competition with the English or other European races. We have already had ample experience of the solvent action of free commerce on the social institutions of the people of India. It was the

Brahmanism. Buddhism was only triumphant in India so long as the trade between the East and West by way of the Persian Gulf and through Egypt prospered, namely, from about 500, B. C., to A. D. 500. When this trade was broken up by the rise of the Mahomedan power in the seventh century A. D. Buddhism, which was internationalised, commercialised Hinduism, at once died out of India, and Hinduism every where re-established itself. The remarkable anticommercial spirit of the Code of Manu, as it was finally revised during the decline of Buddhism, clearly betrays the dread of the Brahmanical priesthood of the disintegrating action of the foreign trade of the time on Hindu society. The Brahmans are in the same fear of the evil consequences of the modern European trade with India. Some years ago I published in the Times some popular native ballads from Western India, giving the most pathetic expression to Brahmanical anxieties on that point. I confess, considering the debt India is under to the genius of the Brahmans, that I deeply sympathise with them, and to the fullest extent share in their anxieties. As an Englishman, I accept free trade—the most tremendous weapon of Imperial dominion with which an ethnically powerful people could arm itself; but, were I a Brahman—one of the race that had made the India of the Hindus, the India of a continuous history in literature and art of 3,000 years—if I could not resist it I should be driven to cry out in despair, “Fire is India”

अस्यार्थः

मम्यति सार जर्ज वाई ऊड के, सि, आइ, इ, सि, एम आइ
 नामधेयेन भारतीयचित्रम्यरागतवणिगृह्णतिवर्णविभागयोरिवमची-
 कथन् ।

एवं हिन्दुजातीयशिल्पोन्नतेः प्रसररेखाभपि वयं प्रतीच्यां कियद्दूरं
यावदप्रलोकायानस्ततश्चास्या विलोपः । परमिदानीं अस्सुरनाजरि
पाल् सरगन्, सेनाकरिप्रमुखानां भृगुर्भकवलितप्रासाद-
खण्डोद्घाटनेन खृष्टप्राक्तनाष्टमनवमशताब्दीरन्तरे मिसोपटा-
मियादेशोयप्रिष्टकलानां कापि प्रदर्शन्त्यां प्रवृत्तायां वयं सक्त-
दृष्टिर्लेपेनेव मिसोपटामियादेशस्य श्रीसभारतीयशिल्पकलानां
साधारणाकरत्वमत्रगच्छामः । हिलेनिक्जातीयानां जातीयता
स्थापकाभ्युदयप्रारम्भे फिनिशीयदेशोयप्रवर्त्तितसामुद्रिकवणिक्-
पथेन हिट्टितादृक्जातोःवाञ्छितर्भूमिवणिक्पथेन चासीरोय
शिल्पानां पश्चिमाभिमुखः प्रसरोऽभवत् । तेषां पूर्वाभिमुखः प्रस-
रश्च वाविलीनदेशोयैर्जनितः क्रमेण तस्य भारतसागरोपकूलवर्त्तित्थ
खिलेषु विषयेषु विस्तारोवभूव । निनेभानगरे सरगनिड् जाती-
यानांस्थानकाले तृतीयनिवुकडनिजरनामकस्य वाविलन
शासकसद्वत्सरं (६०५-५६२ खृष्ट पूर्वाब्देषु) मिसोपटामियादेशेन
अह प्राच्यपाश्चात्य देशीयानां वणिक्व्यापारप्रवर्त्तनेन तत्कालोन्न
तस्य तस्य भूखण्डस्य न केवलं शिल्पकलाः परं ज्ञानसभ्यतेऽपि तत्तत्
प्राच्यपाश्चात्यप्रदेशेषु नीताश्चिराय प्रचारं लेभिरे । निवुकड्
निजरनामकस्य समये प्रथमसेमिटिकसनामधेयेन मियदेशाधिपेन
मियदेशे वणिक्व्यापारविषयिणी या समुन्नतनीतिः प्रवर्त्तिताः ।
सैव पश्चात् भूमध्यसमुद्रभारतमहासागरयोः, पूर्वं परस्परमनपेक्ष
प्रवर्त्तमानेषु वाणिज्यकार्येषु किमप्यैकमत्यं स्थापितवती ।
ततश्च तदानीं यूरोपप्रदेशेषु चिराय श्रेष्ठत्वमापन्नानां भारतीयौष-
धानां प्रथमं पूर्वतः पश्चिमाभिमुखगमनं बभूव । तथा मियदेश
पूर्वं प्रसिद्धस्यात्मनः पुनर्जन्मविषयकमतस्य कलडियनदेशप्रचलि-
तस्य ज्योतिःशास्त्रस्य च भारतवर्षे प्रवेशोऽजायत । अन्वयः

जातीयाः मेडियापारस्यदेशयोः क्रमेण वंशपरम्परया विस्तारं प्राप्ताः, तथा निबुकडनिजरनामधेयेन वाविलनप्रदेशे निर्वासिता इहुदिजातीयाः क्रमेण वाविलनदेशीयैः २,००० वत्सरान् यावत् मेसीपटेमियामध्यदक्षिणासीयग्रीसइटा लीडदीच्याफ्रिकाप्रभृतिषुदेशेषु समुन्नतिं प्रापितस्य तत्तदेशीयैः सह वणिकव्यापारस्योपरि प्रभुतां लेभे । अनेन च क्रमेण इहुदिजातीयानां धर्मज्ञानयोरपि तत्कालप्रसिद्धेष्वखिलेष्वेव भूभागेषु विस्तारो बभूव ।

मिसोपटेमिया देशीयवणिकव्यापारसंघर्षेण सह तत्तदेशीयचिराचरितधर्माणां इहुदोय धर्मोऽन्तर्भावो जातः । किञ्च यदा भारतवर्षे हिन्दुधर्मस्य वीद्बधर्मरूपेण परिणतिर्देशधर्मता च जाता तदा प्राचीनग्रीसदेशीयमनुष्यद्वारा इहुदीयधर्मोऽपि यत्र यत्र भूमिभागे प्रचारितस्तत्र तत्रैव खृष्टीयधर्मरूपेण देशधर्मत्वमवाप । यत्र तु ग्रीसदेशीयमनुष्यद्वारा न प्रचारितस्तत्र इस्लामधर्मरूपेणाऽस्य देशधर्मता बभूव । खृष्टपूर्व्यायाष्टमसप्तमशताब्दोरन्तरे, यदा मिसोपटेमियादेशीयवणिकव्यापारस्य सार्वत्रिकत्वं जातं तदा इहुदीयधर्मपरमेश्वरस्य यत् जिहोवेति नाम प्रथितमासीद्वयमद्यापि तं तेनैव नाम्ना समर्चयामः ।

कथमत्र पार्थिववस्तुजातेषु शुभस्याशुभेन सह सम्मिश्रणं जातमित्यत्रैव मे गरीयसी चिन्ता । मयेदानीं वाविलनदेशीयधर्मशास्त्रवचनमात्रमनूदितम्, सम्भावते च तैर्मे मनस्येवं भ्रान्तमतमुत्पादितम् यत् इतः परमपरैः शुभाशुभयोर्नैसर्गिकनियमभाविपरस्परविरुद्धघटनाविशेषमात्रतयोपप्लव्णिस्य सम्भावते यथा धर्मतत्त्वानुसन्धिना विलियमग्रीवनाम्ना केनचित् ख्यातयशसा पण्डितेन साम्प्रतमालोचितम् । यथा तथा भवतु अहं पुनर्भारतवर्षं प्रत्यहं

परिणतिमनुध्याय सुभृशं विभीम्येव । हिन्दुसमाजवन्धनं वर्णभेद-
मूलं नतु युरोपीयवत् शक्तिसमृद्धेः अनुगतम् । वयमिव हिन्दुधर्मावल-
म्बिनोप्यार्थवंशसम्भूताः परमुष्णदेशाधिवासहेतोस्तेषां यौवने
सम्पूर्णशरीर शक्तिलाभः सुदुष्करोऽभविष्यत् यदि तेषु तदेशानुकूल
मनुप्रणीतधर्मशास्त्रस्य प्रचारोनाजनिष्यत् । एतच्च मे मनसि निश्च-
योवर्तते योऽयं मानवधर्मशास्त्रानुगतोजातिविभागो, (येन भारते
वर्णाश्रमाचारः संस्थापितः, यश्च भारतीय हिन्दुधर्म मण्डपस्य
स्तम्भरूपः) तस्मिन् खलुस्मत्समृद्धिमूलया स्वाधीनवणिक्वापारप्र-
वर्तक्या वलवत्तरया सभ्यतया सक्तत् घनिष्ठसंघर्षमुपेयुषि “वलव-
त्तरसंघर्षे दुर्वलस्य नियतः समुच्छेदः” इत्यस्मद्वर्तमानराजनी-
तिसमुन्नायकडारविन्प्रदर्शितविश्वव्यापकनियमेन स्वयमेवोन्मू-
लनमवाप्स्यति तदुन्मूलनेन समेषु हिन्दुसमाजमहामण्डपश्चाश-
षतोनिपतिष्यतीति । सर्वसामाजिकानुमीदितं कमपि स्थिरवर्ण-
विभागमन्तरा वर्णाश्रम धर्मावलम्बित्वं क्षणमपि जीवितुं न
शक्नोति, अतोऽनेन वलवत्तरेण दुर्वलजीविकाक्रमणं निवारितम्
यतः सर्वे समृद्धामसमृद्धां वा स्वपुरुषपरम्परानुष्ठितां वृत्ति
मेवानुसरन्ति । तथा इङ्ग्लण्डवासिभिरपरैश्च यूरोपदेशीयैरिव
भारतीयैः समृद्धिमूलाऽरुद्धेप्रसरेवणिग्व्यापारे परिगृहीते वर्णाश्रम-
धर्मावलम्बित्वं न चिरं स्थातुमर्हति । यथेच्छाजीवनप्रभावेण
भारतीयचिराचाराणां विषमपरिणमनं ह्यस्माभिः परोक्षितपूर्व्वं,
पुरा मिश्रमिसीपटेमियादेशीयपख्यव्यापारोहि भारते लब्धप्रवेशः
क्रमेण जातिभेदेन सह वर्णाश्रमधर्ममुन्मूल्य तस्य स्थाने वीद्धधर्म
मतिष्ठिपत् । वीद्धधर्मश्च भारते तावदेव स्वाधिपत्यं वित्तेन, यावत्
पारस्योपसागरेण मिश्रदेशद्वारा प्राच्यपाश्चात्यदेशयोः परस्परं वणि-

श्रीमद्देशीयविश्वीकर्तः प्रसररस्यामवलोकयामन्ततपसा विपुला
स च पूर्वोक्तोवणिग्वापारो भङ्गमाप, तदा वौद्धधर्मस्य यः
खलु भारते हिन्दुधर्ममुन्मूल्य देशधर्मतामवाप्य चिरं स्थितः,
सहसा विलोपं प्राप्तः । पुनरपि समन्तात् हिन्दुधर्मस्य प्रचारो-
जातः ।

वौद्धधर्मस्य पतनावस्थायां मानवधर्मशास्त्रस्य पुनः संस्कार-
समये तस्य किमपि प्रतिवणिग्वापारप्रावस्थं कृतम्, तेन खलु
शास्त्रसंग्राहकैः तदानीन्तनसमाजनेतृभिर्ब्राह्मणपुरोहितैस्तदानी-
मपि वैदेशिकवाणिज्यस्य हिन्दुसमाजं प्रत्यनिष्टकारित्वमनु-
भूतमिति स्पष्टं प्रतीयते । इदानीन्तन ब्राह्मणा अपि वर्तमान-
यूरोपदेशीयैः सह भारतीयवाणिज्यात् तथैव विभ्यति । इतः कियत्
कालपूर्वं मया खलु कति भारतीयगाथाः पाश्चात्यप्रदेशात् देशीयः-
टाइमस्नामके संवादपत्रे प्रकाशिताः, ता हि यूरोपीयैः सह व्यवहा-
रेण भारतस्य क्रमशोहोनावस्थामाशङ्कमानानां ब्राह्मणानां मन्तर्गत
करुणभावमभिव्यञ्जयन्ति । वस्तुतः ब्राह्मणैः स्वाकुण्ठितप्रतिभय
भारतस्य यानि हितानि कृतानि, तानि संसृत्य ममापि तेषां सम-
दुःखभागित्वं पूर्णतया समुदेति । किञ्चाहं यदात्मनःइङ्ग्लण्ड्नीय
मनुष्यत्वं विचिन्तयामि स्वाधीनवाणिज्य मेवानुमेदयामि यतोऽत्र-
जातिभेदविचारादिकं नास्ति समृद्धव्यक्तिमात्रस्यैव तुल्याधिकारिव-
र्त्तते । किन्तु यद्यहं ब्राह्मणः स्याम् यज्जातीयैर्मनुष्यैर्भारते हिन्दुधर्मस्य
स्थापनं कृतं तथा ३,००० वत्सरान् अविच्छेदेन शिल्पसाहित्ययो-
रुन्नमनं कृतम्, अथच यूरोपीयवाणिज्यसम्भावितं भारतस्यानिष्ट-
शतं निरोद्धुम् न समर्थः स्याम् तदा हताशापरीतएवमेवानुशीचेयम्
'भारतमिदमचिराद्दिनाशमेत्विति' ।

अथ दशकुमारकथासारः ।

अध्ययमन्त्रिरचितः ।

श्रीवागुमापराः शान्तामेकवीरां महेश्वरीम् ।
 रम्यमाहितासौभाग्यसम्यक् सिद्ध्यर्थमर्थये ॥
 श्रीगणेश्वरमाराध्य श्रीमदध्ययमन्त्रिणा ।
 दशानाञ्च कुमाराणां कथासारा विरच्यते ॥
 अस्ति पुराणपुरं नाम जगद्गेषु महत् पुरम् ।
 राजहंसाह्वयोरजा तच्छशाक्षरिशसनः ॥
 देवी वसुवती नाम वभूवास्य मनःप्रिया
 कर्मै नष्टमनोशलं या रत्नाकरमेखला ।
 मतिशान्तिशर्मा च धर्मपालश्च धार्मिकः ।
 श्रीमान् पद्मोज्ज्वल्यैते तस्यासन् सचिवास्त्रयः ॥
 सुमतिः सतप्रशर्मा च तनयौ मतिशर्मणः ।
 सुमित्रः कामपालश्च धर्मपालश्च नन्दनौ ॥
 सुमन्तसुयुतौ ख्यातौ श्रेष्ठौ रत्नोज्ज्वलेऽपि च ॥
 पद्मोज्ज्वल्यस्वार्थपतेः समभूवन् सुतास्त्रयः ।
 सतप्रशर्मा विरक्तः संस्तीर्थस्थानान्यसेवत ।
 कामपालश्चचार क्षामुल्लङ्घ्य वचनं गुरोः ॥
 स च रत्नोज्ज्वलीभिर्वहुरत्नं जिघृक्षया ।
 रत्नाकरं विवेशोव्याः पतिं शेषाः सिषेविरि ॥
 कदाचिदर्पयामास स्वप्ने देवै द्विजः फलम् ।
 तच्छ्रुत्वा द्रढयामास पुत्रलाभं स भूपतिः ॥
 केशवानुगृहीतेन तेन स्वप्नफलेन च

अत्रान्तरे मालवेशो मानसारः पराजितः ।
 शक्तिं लब्ध्वा महाकालात् पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥
 ईश्वरानुग्रहं तस्य श्रुत्वा तु मगधाधिपः ।
 मानी शूरतया युक्तो न वररंसीद्रुणाद्यमात् ॥
 आलोच्य मन्त्रिभिस्तीष्ठां कलत्रैः सहितां प्रियाम् ।
 विन्ध्यकान्तारसङ्गतं निनायाम्भजनैर्नृपः ॥
 ततः ससैन्यो युद्धाय निरगात् सचिवान्वितः ।
 रणोभून्मालवाधीशमसधाधीशयोर्महान् ॥
 मालवप्रपिता शक्तिर्मगधास्त्रैरलक्षिता ।
 शूलिप्रभावतः सूतं च्छित्वा भूपममूर्च्छयत् ॥
 स्यन्दनोजवनैरश्वैर्नाति दूरे महत्तरे ।
 विन्ध्याद्रि विपिनाहेशे ससञ्च घनशाखिनि ॥
 युधि सर्व्ववले क्षीणे कान्दिशीकाश्च मन्त्रिणः ।
 अवशिष्टायुषा दिष्ट्या विविशुर्विन्ध्यकरननम् ॥
 पूर्वं सङ्गतमासाद्य सर्व्वे ते स्वपराजयम् ।
 राज्ञेय विज्ञापयामासु नृपतेरप्यलक्षताम् ॥
 मूर्च्छागताञ्च तां देवीं ते कथञ्चित् सुबोधिताम् ।
 युक्तिभिः साहसोदयुक्तां परिवार्य्य व्यवर्त्तयन् ॥
 तस्मिन्नेव निशीथे स प्रसुप्ते सकले जने ।
 प्राणत्यागाय निर्याता गुल्मीघान्तरिता सती ॥
 “ जन्मान्तरेऽपि मे भर्त्ता राजहंसी भवत्विति ।
 पादपालम्बिलतिकापाशान्तर्गलिताऽब्रवीत् ॥
 तत्क्षणे हिमशोतेन वातेन प्राप्तचेतनः ।
 तच्छ्रुत्वा साहसन्देवि माकुर्व्वित्यभ्यधात् पतिः ॥
 तत्स्वरेण पतिं ज्ञात्वा विलोक्य स्यन्दने स्थितं ।
 सा दृष्ट्वा मन्त्रिणान् पीडयामास ॥

खनिवासवनाद्देशं ते चानीय महीपतिम् ।
 ततो मन्त्रौषधैः सुखशरीरं तमकारयत् ॥
 अमात्यबोधनोद्दीतमनःक्षतिरसौ नृपः ।
 जगाम वाम देवर्षे राश्रमं स्वजनैः सह ॥
 स तस्थानुग्रहं लब्ध्वा निवासांश्च तदाश्रमे ।
 कल्पयित्वा दिनान्यत्र गमयामास कानिचित् ॥
 श्रीराजवाहनं राज्ञी सुषुवे खे च भारती ।
 तदेवाचैष जित्वारीन् पालयिष्यति गामिति ।
 आयातो वामदेवर्षिस्तं दृष्ट्वा भाग्यवानयम् ॥
 इति तत्पूर्ववृत्तान्तं ज्ञापयामास पार्थिवम् ।
 सभार्यैः क्लृप्तजः शाश्वः पदे हंसस्य कस्यचित् ॥
 प्राग्ववन्ध सृणालेन द्विमुहूर्त्तं सरस्तटे ।
 तदानीं स सुनिर्भूत्वा प्रियापार्श्वेऽन्धजन्मनि ॥
 द्विमासं शृङ्खलावद्धो भूया इति शशाय तम् ।
 शापात् स एव ते देव्यां जातो निस्तीर्थ्य चापदां ॥
 शत्रुं भ्विजित्य सर्व्वीर्षीपालकोऽयं भवत्विति ।
 पञ्चाद्विद्याधराधीशो भवितेतुप्रक्तवानृषिः ॥
 कृताशिशि मुनी याते तथा सर्व्वे मुदं ययुः ।
 मित्रगुप्तः सुमित्रस्य प्रमतिः सुमतेः सुतः ।
 इतरेषां बालका जाता रूपवन्तः सुतेजसः ॥
 सामाद्युपायाश्चत्वारो मूर्त्ताइव चकाशिरि ।
 अत्रान्तरे मुनिः कञ्चित् समागत्य महीभुजे ॥
 समर्प्य बालकं कञ्चित् कथयामास तत्कथाम् ।
 “ राजा प्रहारवर्म्मा ते देव्याः पुंसवनादिकम् ॥
 द्रष्टुं गतः पुरा पुष्पपुरं प्रति समागमत् ।

आकर्ण्य स्वपुरं भूयोनिवृत्तोऽसौ तथा प्रति ॥
 किरातात् हृतसर्वस्वीयभूतशक्तिन् जणे वने :
 पुष्पार्थमेत्य तत्राहमद्राघं भोजयामृतं ॥
 प्रहारवर्मणः पुत्रं गृह्णाणेति मुनी गते ।
 क्त्वाऽवहारं समये तं देव्यै दत्तवान्नृपः ॥
 अन्यदा कोपि भिल्लोनादर्शयत् कञ्चिद्वर्भकम् ।
 प्रहारवर्मणः पुत्रस्त्वन्मित्तस्यैव निश्चयः ॥
 मैथिले मदनं याते हृतभग्ने गते तदा ।
 वने केनापि भिल्लेन दृष्ट्वा नीतो मदन्तिकम् ॥
 इत्युक्त्वा राजहंसाय तन्ददौ स च भूपतिः ।
 तस्योपहारवर्माख्यां चक्रे मित्रार्त्तिदुःखितः ॥
 कदाचिदागतः कोपि राजहंसाय सन्मुनिः ।
 कञ्चित् कुमारकं दत्त्वा तद्गृत्तान्तमभापत ॥
 आगच्छता मया राजन् तव सङ्गिना का चन ।
 रुदती सार्भका वृद्धा दृष्टाचष्ट स्व-चेष्टितम् ॥
 मगधेश्वरामातृपुत्रो राजन् रत्नोद्भवाभिधः ।
 पोतेनार्थाज्जकः कालयवनद्वीपभागमत् ॥
 श्रेष्ठिनः कालगुप्तस्य सुवृत्तान्तस्य कथ्यकाम् ।
 विवाह्य व्यवहारेण ब्रह्मर्यं लब्धवानसौ ॥
 तस्मिन् स्वपितरौ द्रष्टुं प्रत्यावृत्ते महार्णवे ।
 पोते च विधिना भग्ने ययुः सर्वं विशीर्षताम् ॥
 सुवृत्तां गर्भिणीं तस्य पत्नीमायुष्मतीं तदा ।
 कथञ्चित् काष्ठमालम्ब्य भाग्ये नाहमतारयम् ॥
 मगधं तत्पतेर्जन्मदेशम्प्रति शतैर्मया ।
 नीयमानाऽत्र विन्ध्याद्विने सुतमसूतमा ॥
 प्रसवव्यथया तत्र गुल्मे लौठत्यत्रेतना ।
 ततो बालकमादाय विचेतुं भार्गमागता ॥

धातुसूत्रम् ।

वाक्यं यथा । वाक्यञ्च सावप्रयाख्यातं सकारकविशेषणं ।
 एकतिङ्शेष्यकं वापि क्रिया वा कारकान्विता ॥
 वाक्यार्थोयथा ॥ वाक्यार्थः कारकाङ्घ्रिधालथ' एक एव सः ।
 शाब्दबोधस्तु ॥ क्रियाविशेष्यकं शाब्दबोधं तिङ्शेव शाब्दिकाः ।
 उक्तभेद्यं कदादीनां तार्किकान्तं तिङ्शादिषु ॥
 अथ धातूनां सकर्मकत्वमकर्मत्वञ्च ।
 शब्दोपात्तं कर्म यस्य समाख्यातः सकर्मकः ।
 कर्मयुक्तोऽप्यनाकाङ्क्षो सर्वदा स्यादकर्मकः ।
 तथा च भागुरिः ॥ धातोरर्थान्तरे ह्यन्तर्धालर्थे नोपसंग्रहात् ।
 प्रसिद्धे रविविधातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रिया ॥
 वाक्यप्रदोऽपि अर्जुनरिभूः ॥

वाक्यमिति । अन्वयाख्याताभ्यां कारकविशेषणाभ्याञ्च सह-
 वाक्यं भवति । कारिकाख्ये एकतिङ् विशेष्यके वाक्यमेकवाक्य
 माहुः । अमरसिंहस्तु कारकेऽप्यन्वयनो एकैव क्रिया वाक्य
 मित्याह ॥ वाक्यार्थ उच्यते । कारकाकाङ्क्षिणः कारकान्वयिनोधा-
 लर्था एकएव वाक्यार्थः । धालर्था इतरत्र एकएववाक्यार्थः ।
 धालर्था इतरत्र बहुवचनं क्रियाकूटाभिप्रायेण तथाच क्रियायाः
 षट्कारकमित्यत्र सूचितं । तदेवोक्तं जुमरेण कारकाकाङ्क्षि-
 णोहि धालर्था वाक्यार्थ इति । क्रियाया ज्वलनादि नानात्वेन कर्म-
 करणाद्यामित्यत्रोपि कर्तुर्विवक्षितक्रियैव प्रधानं कर्तव्यं भाषते ।
 करणादिवाच्यं तु प्राधान्यात् तत्तत् क्रिया खण्डशः कर्मकरणादाव-
 वभासते इत्यपि लुधीगव्यं । शाब्दबोधस्त्विति । शाब्दभावार्थं
 शब्दजन्योपस्थितिः । शाब्दः तद्विषयकबोधो वाक्यार्थबोध इति
 यावदर्थः । क्रियेत्यादिशाब्दिकमते परतः कदादीनामुक्तविशे-
 ष्यकं शाब्दबोधमाहुः । उक्तं गोयीचन्द्रेण आख्यातस्य यद्यपि
 क्रियासाधनञ्चोभयं वाच्यं तथापि मुख्यत्वात् क्रियैव प्रधानमिति
 साधनं कारकं मुख्यत्वात् साध्यत्वात् प्रधानं सर्वेषां विशेष्यं । तेन
 पठतिरूपं पचन्तिरूप मित्यादि सिध्यति स्तुतार्थकं रूपमिति

फलव्यापारयोरिक निष्ठतायाप्रकर्षकः ।
 धातुस्वयोर्बन्धिभेदे सकर्षण उदाहृतः ।
 एकमात्र निष्ठतायामित्यर्थे गतप्रादौ नातिव्याप्तिर्बन्धिभेदे
 आश्रयभेदे ॥ अथोपसर्गाणां निरर्थकं ॥
 उपसर्गास्तु धातूनां तात्पर्यार्थप्रदर्शकाः ।
 चादिवहोतकास्तेषुर्न हि द्रव्यवाचकाः ।
 यद्यद्विशिष्यते लोके तत्तद्रव्यमिच्छते ॥
 द्रव्यं शब्दवाच्यं प्रादीनां तत्राचकताभावात् ।
 कीदृशी विषय इत्यर्थे कीदृशं निरितीयादिकं न स्यात् ।

अत एवोक्तं अद्रव्यवाचिना मवयानां लिङ्ग संख्या विनिर्मुक्तात्वमिति ॥

विशेष्यकमित्यर्थः । कदादिपदायोर्हि कारकः । उक्तत्वेन
 कारकभावः सम्बन्धाच्च ग्राह्याः । शब्दादीनाञ्चतुर्णां क्लृप्तत्वोच्य
 यदा वाक्यसमापकता तदास्यातवच्छाब्दबोधः । अन्यथा उक्त
 विशेष्यकमिति शब्दादीनां द्वैविध्यं । तार्किकमतसाह तिङादि-
 ष्विति तं तिङ्कदादिभिरुक्तमेव शब्दबोधं । पश्य रुगोधावती-
 तत्र तु न्यायमते धावन्तं रुगं पश्येत्पर्यवत् धावनाश्रयं रुगं पश्ये-
 त्पर्यः कर्तव्यः । तिङ्शब्दोस्तुल्यविषयत्वात् । एकवाक्यतासम्भ-
 वस्तु शब्दबोधसङ्गतैव भवति । तदुक्तं । सम्भवतीकवाक्यात्वे
 वाक्यभोर्दाङ्गीक्रियते इति फलितमिति सर्वसामञ्जस्यं । अथेति
 शब्दोपत्तिमुच्चरितशब्दादुपस्थितं विद्यमानमिति यावत् । अतो
 योग्यतामादाय दृष्टं भवतोत्यत्र अकर्मकादित्यनेन अविवक्षित
 कर्मत्वे भावे त्तो विहितः । समाख्यातोर्योगिकार्यलक्षः । अतः
 समासपदे उक्तं विद्यमानं कर्म यस्येति । कर्मण्युक्तः अविवक्षित
 कर्मणा यथा चैत्रेण गतमिति । अनाकाङ्क्षी कर्मणि टाकाङ्क्षा-
 शून्यः भवति श्रेते इत्यप्रादौ ज्ञेयः । तथाचेति । वहप्रापणे स्वन्दने च ।
 तत्र नदी वहतीतप्रादौ चरणे कर्मकता । धालार्थेतेत रुडप्राण-
 तप्रागे इत्यर्थे स्त्रियते नलत्रप्राणकर्मणोयोगश्च । एवं जीवप्राणधारणे
 जीवतीति । अत्र प्राणानां धालये नोपसंज्ञादकर्मकता । प्रसि-
 क्षेरिति आस्ते भवति श्रेते इत्यादावकर्मत्वेन प्रसिद्धः । कर्मणो
 विवक्षणादपि चैत्रोपकर्ततेन गतमितादालकर्मकता ।

दशकुमारकथासारः ।

अहं तद्वात्रिकाऽस्मीति ब्रूवाणैवागते गजे ।
 अधावद्बालकं लज्जा शूद्रो हृत्वाभनत्तदा ॥
 एवं बालकमादाय करेणोद्धुं व्यचिच्छिपत् ।
 तत्क्षणानुगतं सिंहं दृष्ट्वा बन्धुगजीऽब्रजत् ॥
 प्रतप्तं गगनद्वारा तन्धु श्लाघास्थितः कपिः ।
 ऋहीत्वा स्वाम्यश्लाघासु कक्षीतरमदाऽव्यजत् ॥
 तमेतमहमादाय सार्धं पल्लवसंस्तरैः ।
 नियोगाद्दामदेवर्षेरन्वै प्रश्ववदन्तिकं ॥
 इत्याख्याय मुनी पाते राजा रक्षीद्भवत्यति ।
 शोचन् शुभेऽङ्गि तस्मालं चक्रे पुष्पोद्भवाह्वयं ॥
 वामदेवमुनेः शिष्यः सोमशर्मा कदाचनः ।
 व्याहरत् पुरतोराज्ञः कमप्यारोप्य बालकं ॥
 कावेरीतीरगुल्फेषु रुदती बालकान्विताः ।
 अभ्यभाषत पृष्टैका शम्भोरागच्छता मया ॥
 मगधेशपुधानस्य नन्दनोमतिशर्माणः ।
 देशम्प्रापदसु सत्यशर्माख्यस्तीर्थयात्रया ॥
 समानकुलजां कन्यामाजहार स कुत्रचित् ।
 कालीं नामोपयम्यापि तदनुत्पन्नसन्ततिः ॥
 गौरीं नाम पुनस्तस्याः परिणीय सहोदरीं ।
 तस्यामजीजनत् पुत्रमेनमस्यास्मि धात्रिका ॥
 स्नानार्थमागता काञ्चीं बालेन सह निर्जने ।
 प्रवाहे पातयित्वा भामवासरदस्यिनी ॥

आयुःशेषतया लक्ष्मणाच्चालं तीरमजीगमं ।
 इत्युक्त्वा सा सलोलास्य विषेन विवशाऽभवत् ॥
 अत्युक्त्वा न्ता विषार्ता साऽभवदुक्त्वा न्तजीविका ।
 तदुपाख्यानविज्ञो ह्यमुपानैषमिमं शिशुं ॥
 मन्त्रुरोराञ्जयं तुभ्यं दत्तोयमिति सोष्यगात् ।
 तस्यापि सोमदत्ताख्यां विदधी वसुधाधिपः ॥
 अन्यद्यु दिवसारश्च देवी वसुमती विभोः ।
 अग्रे कुमारकं कश्चित् सन्निपाय व्यजिज्ञपत् ॥
 अस्यामेव तमस्विनां कन्या काचिन्ममागता ।
 आविर्भूय प्रदर्शयन्मवादीदद्भुतां कथां ॥
 मणिपद्मं यत्तस्य पुली तारावतोत्पन्नं ।
 आत्मजीधर्मपालस्य कामपालः पतिर्मम ॥
 तस्य सूनुरयं बालः कुबेरदेशतो यया ।
 राजवाहनसेवार्थेऽभिहितस्तत्र साऽवदत् ॥
 आख्याय कामपालस्य वृत्तान्तं पूर्वजन्मसु ।
 अन्तर्भूता हि सा भर्तुरन्तिकं गन्तुकाम्यया ॥
 इति देव्या वचः श्रुत्वा राजहंसो महीपतिः ।
 तस्यार्थपालमित्याख्यां विदधे विधिपूर्वकं ॥

संवर्द्धितं वसुप्रतीमहिषी—प्रयत्नैस्तद्राजवाहनकुमारकपूर्व-
 मित्यम् । राजा कुमारदशकं कवितास्वमुक्तमार्गाविनीतमितयौवन-
 मप्यनन्दत् ।

इति श्रीमदप्यव्यमन्त्रिणा विरचिते दशकुमारचरितकथासारे
 कथाप्रारम्भोनाम प्रथमपरिच्छेदः ।

आदरेणोपवेश्यैतान् स मुनिः प्राह पार्थिवम् ।
 राजवाहनदेवोऽयं विद्विषः शोधयिष्यति ॥
 खेनैव भुजवीर्येण सम्प्राप्तान् परिशोष्यते ।
 ततो दिग्विजयायैव सखः प्रेष्यतामिति ॥
 अयन्तीसुन्दरी नाम मानसारस्य कन्यका ।
 स्वयमेनं पतिं कृत्वा वधूस्तव भविष्यति ।
 मुनिवाक्यात् सुहृत्स्त्रिभुजयार्थं न्ययुङ्क्त सः ॥
 ततः पितृसहादिष्टः सहायसहितोऽग्रहान् ।
 राजवाहनदेवोऽपि प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥
 गलाऽतिदूरमन्त्राणं क्वचिद्विन्ध्याद्रिकन्दरे ।
 तत्र सुतानुस्यं खिन्नं प्रवृथ्वागज्वरं द्विजम् ॥
 द्वारदेशे स्थितं कञ्चित् क्रूरकारं ददृशे सः ।
 पृष्टः कुमारकेणाह ब्राह्मणश्च खचेष्ठितम् ॥
 पुराऽहं शवरैः सार्द्धमारक्ष्यश्चैरकर्माणि ।
 कदाचित् पथिकं कञ्चिद्ब्राह्मणं हन्तुमुद्यतान् ।
 स्वजातिपक्षपातेन किरातान् प्रत्यवारयम् ॥
 विवदन्तोभया क्रुद्धास्ते सर्वे मामताडयन् ।
 व्यथयाहङ्गतप्राणा यमवासमसेविषम् ॥
 नरकेन प्रवेष्टव्यस्त्वया विप्रोपकारिणा ।
 आयुः शेषोऽस्ति ते चौर्यं नोक्तं व्यमतः परम् ॥
 इतुयत्तश्चित्रगुप्तेन प्राप्तोऽहं पूर्वंविग्रहः ।
 महत्वानुग्रहं लब्ध्वा चराम्यत्र ततः परम् ॥
 इति व्याहृत्य भूपालमसावार्थं मिथोऽभ्रघात् ।
 महानभावं निश्चित्य त्वां कमप्यर्थमर्थये ॥

दूरस्थएव बीजे तःसुपहर्तुं विभेदकम् ।
 सा चापाङ्गवृषत्कीन विनक्ति हृदयं प्रथ ॥
 सङ्गीतानन्तरं भूयो विद्वत्पत्नीव सा विलम् ।
 साधयित्वाथिने देव मह्यन्वन्दातुमर्हसि ॥
 प्रतुप्रक्तस्तीन तत्कार्यं सोऽनुमन्य गते रवौ ।
 अदृश्यं निशि तत्रैव सुष्वाप सखिभिः सह ॥
 निशीथे लिङ्गपूजार्थंआगतां तांखिलासिनीम् ।
 कुमारं बोधयित्वाऽसौ दर्शयामास भूसूरः ॥
 विघ्नः कार्यस्य माऽस्त्वैव सुहृदस्तात बोधय ।
 शनैरुत्थाय तां कन्यासुपसृत्य जगाद सः ॥
 निशीथे कुत आयाता सुभ्रु ब्रूहीति भाषिता ।
 अदत्तप्रतिभापैवावलीपाञ्चाविशद्विलम् ॥
 अगात् द्विजोपकारार्थमनेन विलदत्तना ।
 दुःखयन्तु न भित्नाणि द्रागायास्याम्यहं पुनः ॥
 इति तत्र विलहारि विलिख्य नृपनन्दनः ।
 तं महीसूरमादाय तां कन्यामनुवव्रजे ॥
 सा च पातालमभेत्तत्र पुरं काञ्चन जिर्जनम् ।
 प्राप्ता हर्षप्रस्थले स्थित्वा वभाषे राजवाहनम् ॥
 नमुचेर्दानवेन्द्रस्य तनयाऽहं पिता च मे ।
 विष्णुना निहतोयुद्धे वैकुण्ठं सजनोऽब्रजत् ॥
 एतच्चारु पुरं देव साञ्च कः पालयेदिति
 व्यजिज्ञपं सुकुन्दाय स चाज्ञापयतिस्व माम् ॥
 भविष्यति पतिर्यस्ते स पुरं पालयिष्यति ।
 तावद्विन्ध्यविलहारि लिङ्गभाराधयेति च ॥
 विष्णुाज्ञया तदारभ्य वसाम्यत्रैव पन्नने ।

पुरुषपरीक्षा ।

सविद्यकथा ।

अथ राजा पारावारः पुनः पृच्छति, मुने सुबुद्धिकथा- तावदाकर्णिता, संप्रति सविद्यकथां श्रोतुमिच्छामि । श्रुत्वा मुनिः कथयति, तदुच्यते—

सविद्यस्य कथां श्रुत्वा विद्यासु वलते मनः ।

विद्याभ्रासपरस्यापि यशः पुण्यञ्च जायते ॥

सविद्यो विद्यया युक्तस्ताश्च विद्याश्चतुर्दश ।

प्राधान्यन्तु द्वयोस्तासां विद्यानां शस्त्रशास्त्रयोः ॥

उत्तमं हि धनं विद्या दीयमाना न हीयते ।

राजदायादचौराद्यैर्ग्रह्येतुं नापि शक्यते ॥

पुरुषं साहसक्रोशादर्जनायासकारिणम् ।

लक्ष्मीर्विसुञ्चति शापि विद्याऽभ्रास्तं न मुञ्चति ॥

किं तस्य मानुषत्वेन बुद्धिर्यस्य न निर्भला ।

बुद्ध्याऽपि किं फलं तस्य येन विद्या न सञ्चिता ॥

सविद्यः पुरुषश्चेष्टो यत्र कुत्रापि तिष्ठति ।

तत्रैव भवति श्रीमान् पूजापात्रञ्च भभुजाम् ॥

आसङ्गीरीतिरभ्रासोदेवताशक्तिरेव च ।

चत्वारोमुनिभिश्चोक्ता विद्योपायाः पुरातनैः ॥

पङ्कले पामरग्रामे पुरे पिशुनसेविते ।

राष्ट्रे चाविन्नभूपाले सविद्यस्त्रिषु सीदति ॥

शस्त्रविद्यः, शास्त्रविद्यो, लोकविद्यस्तथैव च ।

स्वभावाच्छस्त्रविद्यायाः शास्त्रविद्या कनीयसी ।

शस्त्रेण रक्षिते राष्ट्रे शास्त्रचिन्ता प्रवर्त्तते ॥

तद्यथा—

यः समस्तेषु शास्त्रेषु कृताभ्यासोऽपि तत्त्ववित् ।

शस्त्रविद्यः समाख्यातः सोऽस्त्रव्यापारपारगः ॥

बभूव धारानाम राजधानी । तत्र विवेकशर्मणः पुत्रोनिर्व्वि
विकी नाम ब्राह्मणः प्रतुयास । स च वेदाध्ययनपराङ्मुखा
आचारनिरपेक्षो व्याधसमाजेन सृगयारसिको बभूव । एकदा
मातुरनुनयेन सृगवधार्थंभरणं न जगाम । गृहाङ्गने निषण्णः
पुरतएव देवकुलकोटरे कूजतः पारावतान् दृष्ट्वा चिन्तयामास
“यदिदं देवकुलमारुह्य पारावतान् पातयामि” । तथाहि
कामुको न विना स्त्रीभिर्न खलः खलतां विना । न विना
हिंसया हिंसः सुखं कुत्रापि विन्दति ।

ततः स ब्राह्मणः पारावतशावकाथीं देवकुलमारुह्य कोटरे
निक्षिप्तहस्ताः कोटरस्थं सर्पं फणायां धृत्वा पारावतशावकभ्रमेण
आचकर्ष । कोटरादाकृष्टेन तेन सरीसृपेण वेष्टितवाहुः परमत्रस्त
चिन्तयामास, यदहमद्य सर्पमत्यजन्नेकहस्तावलम्बेन देवकुला
दवरोढुं न शक्नोमि, त्यजंश्च सर्पेणैव दष्टव्योऽस्मि; तत् किमिदानीं
करवाणि ? तदनन्तरं सङ्कटपतित उच्चैरात्तरवं चकार “त्वायत
मां लोका” इति च प्रोवाच, दुर्व्वृद्धिः—

जातं दोषमनादृत्त्य व्यसनेषु प्रवर्त्तते ।

कुधीः कातरतां याति लब्ध्वा व्यसनजं फलम् ॥

तदीयमात्तरवमाकर्ण्य लोका बहुलीबभूवः । पश्चात्तां कथां
श्रुत्वा भोजदेवो राजाऽपि ब्राह्मणरक्षार्थं तत्राजगाम । तदनन्तरं
सर्व्वैर्विचिन्त्यमानोऽपि ब्राह्मणरक्षाक्षमः शीघ्रं तथाकस्मिन्गणने

हस्तमात्रावलम्बेन स्थितं सन्दिग्धजीवितं ब्राह्मणं दृष्ट्वा करुणाद्र्
हृदयो भोजदेवराजा सर्वानादिदेश । रे रे लोकाः कश्चिदस्ति
युष्माकं मध्ये तथा य एनं ब्राह्मणं त्रायते । यस्य प्रयुक्तं पराक्रमेण
ब्राह्मणोऽयं कुशली देवकुलादवतरति, तस्मै निश्चितमहं लक्षं
सुवर्णानि दास्ये, तदाकर्ण्यं सिंहलनाम्ना केनाऽपि धनुर्विद्या
विचक्षणेन उक्तं अहमल्पेनैवायासेन ब्राह्मणमवतारयामि ।
ब्राह्मणस्तावदिदानीं सर्पवेष्टितवाहुं स्तब्धं कृत्वा दर्शयतु ।
अथ तथा कृतवति ब्राह्मणे, स राजपुत्रः कोदण्डमाकृष्य सन्धानं
विधाय नाराचक्रेण सर्पस्य शिरस्तथाऽच्छिनत् यथा च्छिन्नं सर्प-
कलेवरं भूमौ निपपात । ब्राह्मणकलेवरैतु कुशाग्रधाराय समानाऽपि
रेखा न भूता । पश्चात् करस्थितं सर्पफणं परित्यज्य लब्धस्त्रायुक्तः
ब्राह्मणोदेवकुलात् पूर्ववदवततार । राजा च तं राजपुत्रं स्वीकृत-
तसुवर्णलक्षं दत्त्वा परैश्ववासःप्रभृतिभिर्वहुभिः परितोषयामास ।

श्लोकश्चैष गीयते—

ब्राह्मणस्य कृता रक्षा लक्षं लब्धञ्च काञ्चनम् ।

राज्ञा अभर्षाञ्चिती वाहु-विद्यया किं न लभते ॥

इति शास्त्रविद्याकथा

समाप्ता ।

अथ शास्त्रविद्या कथा ।

अधीत्य चार्थं विज्ञाय पारगस्तर्कतन्त्रयोः ।

शास्त्रेण विद्यया ख्यातः शास्त्रविद्यः स उच्यते ॥

ब्राह्मण उवाच—

अस्यस्मिन् हि व्रतं राज्ञः पजानां परिपालनम् ।
दुर्गतव्यधितार्त्तानां ब्राह्मणानाम्विशेषतः ॥

ततो मां दुर्गतव्याधिपीडितं ब्राह्मणं त्रायतां देवः । राजा तु
ब्राह्मणं तथाविधं दृष्ट्वा कर्णार्द्रहृदयः किमत्र भविष्यतीति

जिज्ञासुर्वराहनामानं ज्योतिःशास्त्रविदं इत्यब्रवीत् । हे वराह
ब्राह्मणोजीविष्यति ? । वराह उवाच अकृतमद्यपानएव नीरुग्ममि-

ष्यति स पुरुषायुषं । तदाकर्ण्य राजा चिन्तयामास अहो शास्त्रदृष्टि-

रसो किं ब्रूते ? कथमप्रसक्तं निषेधयति ब्राह्मणस्य कुतोऽस्य मदन-

पानप्रसङ्गः ? भवतु पश्यामि तावत् । ततो राजा हेरिश्चन्द्रनामानं
मिषजमाह्वयदिदेश भोः कोऽस्य व्याधिः का वा चिकित्साः ?

मिषक् । देव, व्याधिर्ब्रह्मकोटः, प्रतिक्रिया काचिन्नास्त्येव ।
राजा । शास्त्रैर्भेषजं न कृतं विधिनैतत् न च सम्भाव्यं ।

मिषक् । देव व्यधेरस्वापि भेषजमस्ति किन्तु ब्राह्मणस्य
दियम् ।

राजा । किन्तत् भेषजम् ?

मिषक् । देव, ब्रह्मकोटः शिरसि मातमस्य चरति तेनाऽसं-
ताविह्वली विद्यते । स ब्रह्मकोटो नाग्निना दह्यते न लू-

ति न जलेन सिद्ध्यति । केवलं मदेन म्रियते । तस्मदिरा-
तम् ।
राजा । (कर्णौ स्पृष्ट्वा) आः शान्तं पापं ! ब्राह्मणस्य मदिरा
या ? ।

ब्राह्मणं न जीविष्यति इति निश्चयः

तत्त्वकौमुदी ।

परिण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते मन्त्रतयो विप्रन्ति । तथा,
 कर्मणा मृत्यु मृत्यो निषेधुः प्रजावन्तीः प्रविशन्तीहस्मानाः । तथा,
 परे ऋषयोऽमनीषिणः परं कर्मभ्योऽल्लसत्त्वभानश्रुति । तदेतत्त्वर्ष-
 मभिप्रेत्याह तद्विपरीतः श्रेयात् तस्मादानुश्रविकाहुः स्वावधातकादु-
 पायात् श्रेयाश्चेद्विश्रुत्वाऽऽनित्तमजतिव्यसत्त्वाच्चिपरीतोविश्रुधो
 हिंसादिद्वन्द्वराभावादिनामिदानीं प्रजावन्तीऽल्लसत्त्वपुनः श्रुतिश्रुतिः । न
 च कार्यत्वोपात्तित्वात् उक्तं कुतश्च भावकार्यत्व तथाज्ञात्,
 दुःखप्रध्वंसत्वे तु कार्यत्वोपात्ति तद्विपरीतत्वात् । न च दुःखान्त-
 रोत्पादः कारणप्रवृत्तौ कार्योत्पादात् विवेकज्ञानोपजननपर्यन्त-
 त्वाच्च कारणप्रवृत्तौ एतच्छीघ्रिटादुपपादयिष्यते । अक्षरार्थस्तु-
 तस्मादानुश्रविकाहुः स्वावधातकाहंतीर्विपरीतः सत्वपुरुषान्यता-
 प्रत्ययः तत्त्वाद्याख्यातेः दुःखावधातकीहेतुः अतएव श्रेयात् । आनु-
 श्रविको हि वेदविहितत्वात्प्राज्ञा दुःखावधातकत्वाच्च प्रशस्यः,
 सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः, तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्वपुरु-
 षान्यताप्रत्ययः श्रेयात् । कुतः पुनरश्वीत्यतिरिक्तत उक्तं व्यक्ता
 व्यक्तविज्ञानात् व्यक्तज्ञाव्यक्तज्ञं च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं
 विवेकेन ज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तज्कारणस्य ज्ञानं,
 तयोश्च पारार्थ्येनात्मापरो ज्ञायतइति ज्ञानक्रमेणाभिधानम् । एत-
 दुक्तमवति श्रुतिसृतीतिहासपुराणेभ्योव्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा
 शास्त्रयुक्ता च व्यख्याय दीर्घकालादरनैरन्तर्यं सत्कारासेविता-
 द्भ्रमात् भावनाभयाद्विज्ञानमिति तथाच वक्ष्यति एतं

अस्यार्थः ।

जिह्वतद्वृत्तमित्याकांक्षायां तद्वोधकश्रुतिमुपन्यस्यति परि-
 षेति । अत्रार्थदृष्टतीया नाकं मुखं तथाचेत्कर्षावधिभूताभिन्नं
 सुहृत्प्रित्यर्थः । केचित्तु कं मुखं तद्विन्नमकं दुःखं तदनधिकरणं
 स्वर्गस्ततः परिण पर मित्याहुः । ननु यत् प्राप्यं तद्देशकालव्यव-
 हितं परिच्छिन्न मनित्यं च दृष्टं यथा ग्रामादि, तद्वदिदमपि
 खादत आह निहितं गुहायां इति । अत्र परतोनीरन्ध्रावरणसंकु-
 वितद्वारगमनागमनश्रमावहलरूपगुहासाधर्म्येण गुहापादेन
 खूलादि शरीरत्रयं गृह्यते । ननु मुखमेव गुहादि किमिति गृह्यते
 इति चेत् शृणु । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म योवेद निहितं गुहायां
 इति तैत्तरीयकेऽभूतं पिवन्ती सुकृतस्य लोके गुहाप्रविष्टौ परमात्
 परार्द्धे । गुहाप्रित्तं गह्वरेष्टं पुरुषेण इति । काठके । आविः
 संनिहितं गुहाचरं काठकस्य सत्तादिति सुखके च समाज्जतं गुहा
 पदं । तत्रावृतं पिवन्ताविति काठान्नाय समाज्जाताविव हासुपर्णा
 सयुजा सखाया समानं हृद्यं परिप्लवजाते इति गुहाविवरणपर-
 मन्वेषे हृद्याश्रित-सुपर्णी निर्दिष्टी भवतः । ऋतं पिवन्ता, वित्पूङ्ग
 मेवेह्वंमूलोऽर्धाकशाखएजोऽश्वत्थः सनातन इति मन्वेषेण शरी-
 रस्य ऋतं पानकर्तृं सुपर्णाश्रितवृक्षनिर्देशात् शरीरमेव गुहेति
 निर्णयेऽत्रापि तदेव ब्राह्मिमिति मुख्यग्रहे मानाभावात् । हृद्यं
 तज्योतिः पुरुषः इति श्रुते हृदेव गुहेति केचित् नन्वेवमपि
 परिच्छिन्नं तदवश्यमेवेति चेन्न । घटाकाशादिवत् परिच्छिन्नत्वस्यो
 याधिकत्वात् । अतएव यद्वाचिर्मद्यदणुस्योऽणु च यस्मिन्नोका
 निहिता लोकिनश्चेति सङ्गच्छते । नचेदं सांखीयमतं न
 भवतीति अमितव्यं । तस्य श्रुत्यनुकूलश्रुतिप्रतिपादक-

हाम्लेट्-चरितं ।

द्वितीयं-दृश्यम् ।

तत्रेव (स्थाने) राजसभा ।

(ततः प्रविशन्ति राजा, राज्ञी, हाम्लेट्, पोलोनियसः, लैरतेशः, भलटिमण्डः, कर्णलोयसः, निघ्नराजानो, विभवतश्च परिवाराः ।

राजा । (समन्तादवलीक्य) ।

तस्यात्मत्प्रियसीदरस्य सुचिरं प्रत्यग्रवत् यद्यपि
मृत्युर्नाह्निदि वर्त्तितुं सन्नाचतोऽस्माभिर्निमज्जैस्ततः ।

स्वातन्त्र्यं सुखशोकस्य निखिलैराज्यैश्च संस्तम्भितैः
शोकैर्जातिभयहृत्क्षूर्णुष्टितो ह्येषा निसर्गस्थितिः ॥

अस्येषा प्रकृतिर्विवेक इह च प्रोद्भूय सद्योवलात्
तामाक्रन्त्य विजित्य तच्च वलिनं शोकप्रवाहं पुनः ।

रोद्धुं नः समुपादिशत्यपि वयं संष्टभा मन्युं शनै
रस्मान् स्वान्नयु साम्प्रतं चलन्नुस्मर्त्तुं च योग्यास्ततः ॥

तस्मादद्य पुरा ममाग्रजवधू र्यासीदियञ्चाधुना
राज्ञी नोरणमत्तमेतदखिलं राज्यं मया सेवते ।

तामिनां खलुशोकमन्थरमुदा शोकप्रमोदाशुभि
राह्नुतं युगपत् विलीचनयुगं संधारयन् हर्षभाक् ।

तस्येति तस्य अस्माकं प्रियसीदरस्य मृत्युस्तज्जन्यः शोक इत्यर्थः यद्यपि नः अस्माकं
दि मनसि सुचिरं यावज्जीवमित्यर्थः, प्रत्यग्रवदभिनव इव वर्त्तितुं स्यात् ससुचितः सस्यक्
ग्योऽस्ति न कदाचिदपि विस्मर्त्तव्य इति यावत्, ततश्च द्वितीयास्माभिरपि गणनीये

शोकं वाप्यत्र पाणिपीडनविधौ शोकात्तुल्यस्त्रीस्य
 आनन्दश्च भुजा सस्यं अक्षरकं पत्नीं निजां, प्राप च
 कार्यं ह्यत्र यथेच्छनत्रभवतां समीदनं यत्ततः ।
 सन्वेताः खलु धन्यवादततयुष्मासु नः साम्प्रतम् ॥

अन्यच्च विज्ञातमिदं भवद्भिः

फटिं नूनसाख्यः स युवाऽधुना नः ।

विचिन्त्य स्त्रीनात्रयदा विनायात्

प्रियाभ्रजन्त्यादा विभक्तमितत्

राज्यं समस्तं भवतिती मत्वा

ततो ह्यथाशापरिणीहितौऽसौ ।

समुद्यतोऽस्मिन् समयेऽतुक्कले

दूतैर्न चोद्दे जयितुं किलास्मान् ॥

सुचिरमित्यनेन सर्व्वेवावयवः । एषा हि निसर्वास्त्रियः प्रकृतिसम्योदा खलुषा, प्रकृतिर्हि
 अस्मानि वं कारयितुं यतते इति भावः ।

प्रकृति रेषा एवं प्रकारा अस्ति, च पुनर्यविक इह अस्माकं हृदये सद्यः प्रीङ्गव वलात्
 तां प्रकृतिं आत्मस्य विजित्य परान्य च तं वलिनं प्रयत्नं शोकावेगं रीडुं नः अस्मान् समुपा-
 दिशति । वयमपि ततस्तस्मात् विकीकायदेशात् जनैः मनुं शोका संष्टस्य मन्दैकस्य
 साम्प्रतं ननु जगं अस्मान् स्नानपि अनुस्यन्, योग्याः भवान इति शेषः । इदानीमस्माभिः
 शोकावेगं मन्दैकस्यात्मविषयिणी चिन्ता च कार्यव्या इति भावः ।

तस्मात् कारणात् अद्य वा इदं पुरा नम जेठभाद्रवधूरासीत् अधुना च नः अस्माकं
 राज्ञी सती एतत् यथमतं युद्धमियं अस्मिन् राज्यं सायुज्यं मया राईं सेवते
 भजते अधिकरातीदियावत् । तां एतां युगपत् शोकाप्रतीदात्रुभिराप्तं विलीचना
 युगं नैवहन्कं वारभन् शोकोऽपि शोकाकाशेऽपि हर्षभाक् अथवा पाणिपीडनविधौ विवा-
 होत्सवेऽपि शोकात्तुल्यः किं बहुना भुजा समं आनन्दं लोचयन् शोकं आनन्दं च समं
 कुर्वन् शोकात्मन्वरमुदा तु निजां पत्नीं अक्षरकं हि यस्मान् अत्र (परिश्य) कार्यं अत्र-
 भवतां युष्माकं यथेच्छं यत् समीदनं अनुमीदनं प्राप तत् तस्मात् खलु यस्मान् मायाः

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

ऋदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥२२॥

पदच्छेदः । ऋदु-मध्य-अधिमात्रत्वात्-ततः, अपि, विशेषः ।

पदार्थः । स्रष्टव ।

अन्वयः । तीव्रस्य ऋदु-मध्य—अधिमात्रत्वात् ततः आसन्नादपि विशेषः समाधिलाभ इति शेषः ।

भावार्थः । पूर्वसूत्रोक्तविशेषात्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य ऋदुमध्याधिमात्रत्वेन ऋदुतीव्रोमध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति त्रैविध्यात्तत आसन्नादपि विशेषः तरतररूप इति, तथाहि ऋदुतीव्रसंवेगस्य आसन्नः, ततोमधरतीव्रसंवेगस्य आसन्नतरः तस्मात् अधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्यासन्नतमः समाधिलाभ इति शेषः ।

As there are three kinds of Yogis—some are slow, some are middling and others are exceedingly sharp. Hence some accomplish contemplation quickly, others take time.

वृत्तिः । तीव्रस्य संवेगस्य ऋदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽदुतीव्रसंवेगस्य योगिन आसन्नात् समाधेर्मधरतीव्रसंवेगस्यासन्नतरादधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभ इत्यर्थः ।

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥२३॥

पदच्छेदः । ईश्वर—प्रणिधानात् वा ।

पदार्थः । ईश्वरः वक्ष्यमाणलक्षणः पुरुषविशेषः, प्रणिधानं भक्तिविशेषः, विशिष्टमुपासनं सर्व्वक्रियाणामपि तत्पार्षणं, विषय-सुखादिकं फलं अनिच्छन् सर्वाः क्रियास्तस्मिन् परमगुरावर्पयति, तत् प्रणिधानं इति निष्कर्षः तस्मात्, वा अथवा ।

गृह्णात्यभिधानमात्रेण तदभिधानमात्रेणापि योगिनः आसन्न-
तरः समाधिलाभः फलञ्च भाञ्चञ्च भवतीति भावः ।

Or contemplation is accomplished by exceedingly acute faith to
God.

वृत्तिः । ईश्वरे कायिकाद्वाचिकान्मानासात्प्रणिधानाद्भक्ति-
विशेषादासन्नतमः समाधिलाभः वा शब्दः पूर्वोक्तोपायेनास्य भक्त्यु-
पायस्य विकल्पार्थः, भक्तोरन्यानपेक्षलादीश्वरोहि भक्त्याभिमुखः
सन्निदमित्यस्यास्वित्यनुगृह्णातीति भावः ।

क्लेशकर्म विपाकाशयेरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥२४॥

पदच्छेदः । क्लेश-कर्म-विपाक-आशयैः, अपरामृष्टः, पुरुष-
विशेषः ईश्वरः ।

पदार्थः । क्लिश्यन्ति खलमी सांसारिकं पुरुषं विविधदुःख-
प्रहारेणेति क्लेशाः अविद्यादयोवक्ष्यमाणाः, विहितप्रतिषिद्ध-
व्यामिश्ररूपाणि वैदिक, लौकिकानि त्रिविधानि कर्माणि धर्माधर्मौ
इति केचित् । विपच्यन्ते इति विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः
आफलविपाकात् चित्तभूमौ शिरत इति आशया वासनाख्याः
संस्काराः । तैः अपरामृष्टः त्रिष्वपि कालेषु न संमृष्टः, पुरुषविशेषः
अन्येभ्यः पुरुषेभ्यः विशिष्यते इति पुरुषविशेषः ईश्वरः ईशन
शीलः इच्छामात्रेण सकलजगदुद्धरणक्षम इत्यर्थः ।

अन्वयः । क्लेश-अपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः कथ्यते इति
शेषः ।

भावार्थः । ईश्वरस्तु न तत्त्वान्तरं पुरुष-तत्त्व एव तस्यान्त-
र्भावः । तत्र विशेषस्तु अन्ये पुरुषाः क्लेशादिभिः परामृश्यन्ते, ईश्व-
रस्तु तैः कदापि न परामृश्यते इति । ननु क्लेशात्प्रे-
रणाति-

किं वैशिष्ट्यमिति चेत् सतं क्लेशादयोवृद्धिधर्मा अपि सर्वत्र सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते यथा योधेषु वर्तमानोजयः पराजयो वा स्वाग्निः । ईश्वरस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथाविधः क्लेशादि परामर्शो नास्तीत्यतः स विलक्षण एव भगवानीश्वरः ।

God is a distinct Personum or spirit, free from touch of passions, actions, their effects and desires.

वृत्तिः । ईश्वरस्वरूपं निरूपयति—क्लेशा अविद्यादयः पञ्च, कर्म धर्माधर्मा, एतयोः फलं विपाकः, प्राणानुश्रानाः संस्कारा आशयाः मनस्वःशिरत इति वृत्तपत्तेः । यथा नरस्य करिज्ज्वलि काष्ठभोगसंस्कारा उद्भवन्ति अन्यथा जीवनासंभवात्तैः क्लेशादिभिः चित्तस्थैः परावृष्टः सांसारिकः पुरुषश्चिराविवेकेन भावित्वात् तैः कालत्रयेव्यसंबद्धः पुरुष ईश्वरः विशेषपदेन कालत्रया संबन्धवाचिना मुक्तजीवभ्रमः व्यावृत्तिः कृता, तेषां पूर्वकाले बन्धत्रयसम्बन्धात् प्रकृतौ लीनानां प्राणतोबन्धः, भूतेन्द्रियेषु विकारिषु लीनानां विदेहानां वैकारिकः अन्यथा देवनरादीनां दक्षिणाबन्धः चित्ताधीनकर्मफलत्वादिति भेदः । ननु ज्ञानक्रिया शक्तिमत परमेश्वरं पुरुषस्यापरिणामिनः कथमित्युच्यते अस्ति हि ईश्वरस्या नादिसिद्धं शुद्धसत्त्वात्मकं चित्तं प्रधानजं निरतिशयज्ञानक्रिया शक्तिमतं स हि भगवान् संसारार्णवाज्जतूनामुद्धरणेच्छया तच्चित्तमुपादत्ते तद्विना ज्ञानधर्मोपदेशभक्तानुग्रहायोगात् न च चित्तीपादानात् प्रागिच्छाप्युदेतीति वाच्यं बीजांकुरवदनादित्वात्सर्गप्रलयप्रवाहस्य यदा सर्वकार्यस्य प्रलयः तदाभविष्यत्कल्पे लोकानुग्रहार्थमिदं

इत्यादिषु एवमप्यनितिक्रूरः ईशोऽपि निरतिशयज्ञानशक्तिविशिष्ट-
 श्वरमतीतः अतः प्रमाणमिति संक्षेपं धर्मैः समाप्त्याख्यालिङ्गः सर्वज्ञ
 ईश्वरः तत्र सर्वज्ञत्वेऽनुमाननप्याह तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीजं ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीजम् २५ ॥

पदच्छेदः । तत्र, निरतिशयं, सर्वज्ञ-वीजम् ।

पदार्थः । तत्र ईश्वरः, निरतिशयं निर्मास्ति अतिशयः यस्मात्,
 अथवा अतिशयात् निरूप्यं यतः परमतिशयवत्ता नास्ति,
 काशाप्रतिमिति यावत् सर्वज्ञस्य अतोऽभागतदि ग्राहकस्य वीजं
 सर्वज्ञत्वं तत् वीजमिव ।

अर्थः । तत्र सर्वज्ञवीजं निरतिशयं अस्तीति शेषः ।

भावार्थः । इह यत् सातिशयं तन्निरतिशयं, दृश्यते हि लोके
 सातिशयानां अनुसृज्य इतरदिशोऽपि सां निरतिशयत्वं यथा परमाणु-
 वणुत्वस्य, परमाणुत्वस्य चाकाशे । सर्वज्ञत्वं नाम कृतीतानाग-
 तादिब्रह्मरूप, धर्मैः शेषः, तत्र सातिशयमपि दृश्यते यतः देवदत्ते
 चैत्रापेक्षयाऽधिकं सर्वज्ञत्वं मैत्रापेक्षयाच न्यूनं, ततस्तस्य निरति-
 शयत्वं युक्तिवत्त्वादायातमेव । तेन यत्र तत् सर्वज्ञत्वं निरतिशयं
 वर्तते स एव ईश्वर इति भावः ।

In him the omniscience has obtained fulness.

वृत्तिः । अस्मादानीनां ज्ञानं निरतिशयेन ज्ञानिजाविनाभूतं
 भवितुमर्हति सातिशयत्वात्, यत् सातिशयं तत् समानजातीयेन
 निरतिशयेन युक्तं यथा कुम्भ परिमाणं विभुपरिमाणेन तत्सिद्धं
 निरतिशयज्ञानं सर्वज्ञस्य वीजं ज्ञापकं यत्र निरतिशयं ज्ञानं तत्र
 सर्वज्ञत्वं ज्ञायत इत्यर्थः । तस्य समान्येन सिद्धस्य सर्वज्ञस्य श्रुत्या-
 दिसिद्धा शिवविष्णु नारायण महेश्वरादि संज्ञा । तस्या-

दशकुमारकथासारः ।

यः पुमान् प्रविशेदेतत् कुण्डं मे स पतिर्भवेत्
 इत्युक्त्वा सा ज्वलज्वालमग्निकुण्डमदर्शयत् ॥
 ततस्तस्या वचः श्रुत्वा क्षिप्रं विप्रोनलेऽपतत् ।
 क्षणैर्नैव युवा भूत्वा स विप्रोनिरगात् पुनः ।
 पाणिमयाहयत् तस्यास्तं द्विजं राजवाहनः ।
 ततस्तत्सर्वं शस्याब्धं प्रजाकीर्णमभूत् पुरम् ।
 केषुचिद्वासरेष्वत्र गच्छत्तु गमनैषिणम् ।
 मणिं कञ्चित् प्रदर्शयथ जगाद कमलावती ॥
 एतद्रत्नं दधानस्य नश्यन्ति क्षुत्तृषामयाः ।
 शस्त्राग्निग्रहचौराहिसिंहादिभयोभयान्यपि ।
 इति स्तुत्वा मणिं तस्मै प्रार्थनापूर्वकन्दौ ।
 तामापृच्छ्य निराक्रामत् स च ते न विलाभ्यता
 अनवेक्ष्य सखीस्तत्र तदन्वेषी महीमटन् ॥
 प्रापदुज्जयिनीं देशे मालवे राजवाहनः ।
 तस्या उपवनोद्देशे पादपादस्य ततःक्षणम् ॥
 दृष्ट्वा पुष्पीङ्गव प्रीत्या परिरिभे तथोल्लितम् ।
 आवेदितात्मवृत्ताय तस्मै पुष्पीङ्गवस्तदा ॥
 तत्पृष्टः प्राञ्जलिभूर्त्वात्मवृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
 अहञ्च भवदन्वेषी भूत्वा विन्ध्यवने स्मृन् ।
 सध्याङ्गं श्रीकतसोहि वटच्छायामुपास्य ह ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे तस्मात् पुरूप गिरिशङ्कता ।
 पतन्तं कञ्चिदालोक्य दोर्भगामालिङ्ग्य विदुः तम् ॥

सौम्यवादीदहं हंसराजामात्यतनुद्भवः ॥
 रत्नोद्भवस्तु मत्पोता समञ्ज जलधौ पुरा ।
 कञ्चित् फलकमादाय त्रासात्तमतरं पुरा ॥
 तत्रस्था गर्भिणी भार्या ह्य गता मे ज लक्षिता ।
 मालवाधीशसंश्रामं मगधेशपलायनम् ॥
 भङ्गुरारपि सद्ग्रासं शुक्ला शोकार्णवेऽविशम् ।
 षोडशाहावसाने तु प्रियां दम्भाप्स्वसीति माम् ॥
 कञ्चिदाश्वासयत् पिङ्गः षोडशाब्दास्तु मे मताः ।
 प्रियाविरहसन्तापमसहिष्णुरतः परम् ॥
 भृगुपातमहं तत्राकर्षं मानु लसग्रहीः ।
 इत्याकर्ष्यं स्मृतोदन्तस्तं मे तात भवागमम् ।
 अत्रान्तरे श्रुतं पार्श्वे कस्याञ्चित् क्रन्दितं स्त्रियाः ॥
 आगच्छागच्छ वल्गुस्मादवीचं पितरं मम ।
 व्याहृणोति भयादश्मादेतां रञ्जेतुप्रवाच तं
 अहञ्च तूर्णमग्ने स्तामपनीय तदन्तिकं ।
 आनीय सा च वृद्धा मे पृष्टा ब्रूते स्वयं ततः ।
 मगधाधीश्वरः आत्यपुत्रोरत्नोद्भवाभिधः ।
 पोतनार्थाज्जकः कालयवनद्वीपभागमत्
 श्रेष्ठिनः कालगुप्तस्य सुवृत्तां तस्य कन्यकां ।
 विवाह्य व्यवहारेण बह्वर्थं लब्धवानसी ॥
 द्रष्टुं स्वपितरौ तस्मिन् प्रत्यावृत्ते महार्णवे ।
 पोते च विधिना भग्ने ययुः सर्वे विशीर्णताम-
 सुवृत्तां गर्भिणीं तस्य पुत्रीमायुषतीं तदा ।

ब्रह्मववाथया तस्यां लुठन्त्यामहमप्रजं ।
 इतस्ततस्तमादाय बालमार्गप्रीतक्षणी
 तदानीमेव वन्द्ये भे ममाभ्यर्णमुपागते ।
 अधावं भुक्तिजागुष्मि वासं त्यक्त्वा भयादहं ।
 गजे जाते पुजन्त्यादाभन्विष्यापि तमर्भकं ।
 नापश्याव मुनेः कस्याप्यानच्छावाश्रमं शनैः ।
 अन्ते प्रौढशवर्जाणां पतिं पुत्रं त्वमाप्ससि ।
 इत्यादेशं समाख्याय तां समाश्र्वासयन्मुनिः ॥
 तत्कालातिक्रमे वह्निं विश्वन्ती रक्षिता लया ।
 जुह्वन्त्याजनिधेयेयमहमस्याञ्च धात्रिणा ॥
 रक्षन्तीशाञ्च सां मातितराक्षाय च नया हृदि ।
 मामनुप्राप्य सोद्राक्षीत् स्त्रियं रत्नोद्भवोपि तां ।
 अक्षोरञ्जनमादाय साधयित्वा महज्जलं ।
 पुरास्मिन् व्यवहारेण वर्त्तं हं पितृपृच्छकः ।
 विदेशव्यवहारीति मां लसद्भस्तुसम्पदं ।
 राजप्रकृतयः सर्वा मानयन्ति प्रयत्नतः ।
 धात्रीसुता राजपुत्राः सखी या बालचन्द्रिका ।
 मयीच्छति रतिं सा च तस्यां चानुदिनं रमे ।
 कदाचिदनुजो राजमन्त्रिणश्चण्डवर्मणः ।
 दारुवर्मा वलादेनात्मानयत् स्वगृहं निशि
 निजम्पुरुषमाच्छाद्य दासोचिङ्गानि धारयन् ॥
 तथैव प्रियया साकमागच्छन्तस्य मन्दिरं ।
 तन्तदालिङ्गनोद्युक्तमहमेकान्तसद्गनि ।
 ब्रह्मराक्षसरूपेण कण्ठं गृह्णन्मारयम् ।
 ततोनिष्कण्ठवां तस्या यथाभिलषितम्फलं ॥

लदर्शननिमित्तादीं करोत्य परिश्रमात् ।

भवन्तं चाहमप्राप्तं नास्तिमेभि करोत्या ।

शुक्लेति पुष्पोद्भवभाषितानि वनञ् सुभारोष्टहएव तस्य

तस्मिन् पुरे विप्रमिधाञ्चचार मन्त्रीपथं विप्रकलां वितने

इति श्रीमदप्यव्यासात्परिचिते दशरुमारकथासारे

पुष्पोद्भवशया जाल हितोद्यः परिच्छेदः ।

अनपदा मानवोद्भव तपयोरामकवाहनः ।

यातोऽन्वे जहाजान्वा ददर्शिवमित्तुन्दरीं ।

अपाङ्गवलयया दृष्ट्या साऽपि तं निरदर्शयत् ।

तयोरुपर्य्यनङ्गञ्च ववर्षं सुसुभासमान् ।

सखि जानासि किं कीयसिस्तुहात वाहयन्निश्चा ।

तस्य नामादिकं सर्वं तस्मै कर्तुं नादीदृशम् ।

राजादिभौले खन्पादराजोवर्षिता मन्त्रं ॥

राजानं सुगुणं तद्वशं रमणं तं राजदाहनं देहि ।

इति देवीं नमस्तु तत्र निर्दिता सा तुकारिका ।

विलासिनी सहस्रैस्त्वैर्वृता कनया पुरं ययौ ।

नत्वा देवीं स निर्गच्छन् निर्याय जनराङ्गुले ।

सौमदत्तमथेतयाय रणाद्यं परिप्रलजे ।

आलिलिङ्गतुरजोप्रनरं स च पुष्पोद्भवोप्युभौ ।

उपर्युरस्थले कापि तस्योपविदिशुस्तयः ।

कथां पुष्पोद्भवस्यापि स्तस्य चोक्त्या नृपालजः ।

पप्रच्छ सौमदत्तस्य स्तोत्रपूजे हतमात्मनः ।

देवहिजोपकाराय सुरालयप्रियं त्वयि

तदा प्रविष्टे मित्रौषे त्वदन्वे पश्यतत्परे ।

अहञ्च त्वां समन्वेष्टुं नदीसुत्तीर्थे नर्मदां ।

गच्छन् कापि स्त रत्नं किमगन्ता

धातुसूत्रम् ।

अथ णोपदेशः ।

नन्दि नर्दि नृतो नाथु नृ नक्कि नाटिवर्जिताः ।

नादयोः णोपदेशाः स्युर्न नाष्टः कस्यचिन्वते ॥

अथ षोपदेशः ।

स्यूलि स्तानि स्तोनि स्र सारिसामरूपिस्र्यै

स्तोमस्तृसेकस्तृत्रि सभाजि सूच स्रजः ।

हिङ्गा तवर्गात्परस्तादयः त्रिहा त्रि

श्वद श्वप श्वञ्च षोपदेशाः ॥

संग्रानि षोपदेशत्वं निवासि षोपदेशतां ।

नेच्छन्ति क्वचिदन्यत्र शिष्टव्यवस्थितिस्त्वसौ ॥

तयोः फलव्यापारयोः । अयोपसर्गाणामिति । यदृच्छ्या उच्च-
रितशब्दविषयत्वं तात्पर्यं । तमञ्चनं घटपटादिकं दोषो यथा
दर्शयति तथा उपसर्गः धातोरेकेणार्थेष्वनर्था तात्पर्यार्थं ग्राहयति ।
अन्यथा शिव उपासते इत्यादौ उपसर्गार्थत्वेन उपासनायां धात्व-
र्थत्वाभावेन वाक्यत्वं न स्यात् कर्मसंज्ञाया अभावेन उक्तत्वं
न स्याच्च । प्रभूयेत्यादौ भावप्रत्ययः क्त्वापि न स्यात् उपसर्गार्थस्य
भावलाभावात् । चादिवदिति अत्र निपाताश्चादयोऽसत्वे इति
पाणिनि सूत्रं च वा हा ह एव इत्यादयः शब्दा अद्रव्यवाचिन्ते निपात
संज्ञकाः सुरित्यर्थः । द्योतयन्ति तात्पर्यार्थं ग्राहयन्तीति द्योतकाः ।
द्रव्यं विशेष्यं । अद्रव्यवाचिना । मनर्थकानामित्यर्थः । निर्मुक्तत्वं
शून्यत्वं ।

अथेति । उपदेशः प्रथमं शिमुचादीनां । नन्दीत्यादि । नन्
के धातवोः णोपदेशा इति प्रश्ने आह नादयोः णोपदेशाः स्युरिति ।
सर्वे नादय उपदेशकाले भूर्जन्यणकारादयः स्युः । बहुवचनं सङ्घो-

अथ ग्रन्थाङ्गविवृतिः ।

हलन्ताधातवोऽदन्ताः प्रायश्छन्दोऽनुरोधतः ।

तथानुबन्धाश्चिह्नार्थाः किन्तु ग्रहे हलन्तकाः ।

पदान्यर्थानुरूपाणि प्रत्यर्थं शक्तिरेव हि ॥

यावन्तीर्या हि तावन्ति पदानि चेति शब्दिकाः ।

भ्रादिदशगणान् धातून् ग्रयामि छन्दसाधुना ।

आद्यदादिक्रमान्तादादिक्रमान् बहुयत्नतः ॥

अत्रादावाकारादिस्वरान्ताः ।

ख्यादप्रकथने थोगाङ् गत्यां गाल स्तुतौ गतौ ।

प्रागन्धग्रहणे ज्ञा स्वाभियोगे ज्ञानबोधने ॥

वृत्तये क्रमादिः । नक्र नाशने नष्ट पीडने ती चुरादी । एतान्
वर्जयित्वा नादयः षोपदेशाः स्युः । कस्यचिदिति भागवृत्तिकारस्य
मते णाष्टौ नाशने इत्ययं धातुर्णोपदेशेन स्यात् तन्मते उपदेशेऽ-
यं दन्त्यादिः । षोपदेशस्य फलं णादिधातोरन्तरिचेति णत्वविधानं ।
षोपदेशान् वक्तुमुद्युङ्क्ते स्यु लोत्यादिना । ननु के षोपदेशा इत्यत्राह
भाष्यं । अचतवर्गपरसादयः षोपदेशा इति । तवर्गाजिति ।
तवर्गाच्च परे यस्य दन्त्यसकारस्य स तवर्गाच्च परः । तवर्गाच्च परश्चासौ
सञ्चेति तवर्गाच्च परसः । तवर्गाच्च परः स आदौ येषां धातूनां
ते तवर्गाच्च परसादयः । ते च निविहां सिवुऽहस्तु सञ्ज्ञामिति सूत्रा-
दिषु दृश्यन्ते । स्यु ल्यादोन् त्यक्ता तवर्गाच्चपरसादयो धातवः खिद-
षि ष्वद थप ष्वञ्चन्ता धातवः षोपदेशा भवन्ति । ततोधात्वादिः ष-
सो भवति । खिदादीनां तवर्गाच्चपरत्वं नास्तीति पृथगुपादानं
ष्वञ्चान्त धातवः । स्यु लोत्रं हस्ते चुरादि भ्रादिश्च । तेन चोर्थ्यं
चुरादिः, स्रगती जुहोत्यादिर्भ्रादिश्च सार दौर्वल्ये, साम सान्वने
हौ चुरादी । स्रभृ गतौ सौशचुसंघातयोः हौ भ्रादी । स्तोम ज्ञाघायां
चुरादिः । सत्रञ् आच्छादनं स्वादिः क्रमादिश्च । सेह गतौ भादिः

शिवलिचरितम् ।

अद्याप्यस्त्रिभुजयो र्यदिनो वहन्ति ।

तत् कोऽयमार्यजनुषां हृदि पापदम्बः ॥

तन्त्र । महाराज ! न खलु केवलमयं गुरोरादेशः किन्तु भगवत्या भक्ताभीष्टप्रदानकुशलायाः कात्यायनीदेव्याः तत् सर्व्वथाय मधिरोहति विशेषविचारकोटिम् ।

राजा । कथमेतदवधार्यते, संशयितचित्तवृत्तिरत्रेदानीमस्मिं सम्बृत्तः । ननु विदितमस्ति युष्माकं, यथा प्रागेवाहं ।

स्वदेशप्रमाणं द्विगुणतरमादौ हृदि वलात् ।

समारोप्यानीचैर्यवननृपतेर्लोकदलनम् ॥

प्रदर्श्याकृतग्रीधं बहुलतरमस्मिन् पथि तथा ।

महादेव्या नीतोऽध्यवसितसख्खडाहितशुभम् ॥

तदेवं भूते दारुणे पथि प्रागनल्पैरुतसाहैः प्रवर्त्तं सम्प्रति किमियं अल्पावशिष्टात् गन्तव्यपथात् विनिवारयति ?

तन्त्र । देव ! अप्रतर्क्यचरिताः किल भवन्ति देवताः अस्मास्विदानीमिदमनिष्टफलवत्तया सम्भावितमपि असंशयं शुभोदकं भविष्यतीति परामृशामः ।

मयू । तत् किं देवेन तत्रभवतः प्रथितमहिन्नः भगवद्ब्रह्माचार्यस्य भ्रान्तिरुत । इत्यर्द्धोक्ते ।

राजा । साशङ्कं कर्णौ पिधाय, सामैवं मयूरेश्वर तत्रभवत्सु भगवत्सु अनयाऽन्यथासम्भावनया ।—

ते हि खलु गुरुचरणाः—

योगाद्योगं विशदमनसः प्राप्य योगेश्वरस्य

प्रक्षीणाशाः परिहृतनिजाशेषकृत्या अमुष्मिन् ॥

तदत्र किमन्यद्दुर्वीरिनात्र अश्रवति भगवतां भ्रान्तिः सर्वथा
 साम्प्रतं तथैव प्रतिभासु जनचेतसि, भगवत्याः भवानी देव्या अय
 मादेशः । क्षणं तूष्णीं खित्वा दीर्घं निःश्वस्य, जननि जनन
 वसुधे ! हतभाष्यसन्ततिप्रसूति ! सुदुर्लभः खलु अस्मात् परं
 अज्यायाः समाश्लासः, देवि ! अप्रभुनवलः दैव प्रतिहतनिखिला-
 रक्षः अलसीख्यकारो शिवजीनामा भवत्या अज्ञतज्ञतनयः अस-
 मर्थं वदानो लां विपदारिधेः परिव्रातुस् खासम् जननि ! न खलु
 स्वच्छया वदप्रतिगर्हितजाचरितं तपस्विना ते तनयेन, देवि,
 देवताभिरनीशीक्रियते खलुयं श्मुविनाशमहासमारम्भेषु तत्
 किमन्यत्करोमि मन्दभाग्यः शूद्राण्यमिदानीमस्नानमवधारणम्
 अश्र ! आदेशय कतुप्रायमन्य मालज्यं दुरपजेषानि भवहुःखानि
 विदूरयाभि ? इति कश्चिदुवाच इव खित्वा मन्त्रशालुप्रल तन्त्र-
 जित ! परवदौकविज्ञादिन् मयूरेश्वर ! सप्ररजुमलिन् सेनापते !
 तदिदानीं सर्वथा कुत जावरन्तु भवन्तः यवनभूपतेः सार्धं सन्धान
 मुद्दिश्य देव्यादेशम् । प्रतिपालयन्तु च—पन्ननीयतरामनुज्ञां
 गुरोः, विसृजन्तु सामज्जतकर्माण्यमशरणं शान्तिनिकेतं वनोद्देशं
 प्रति, प्रतिफलतु विधातुर्लखनीकडोरतादक्षिणापथवास्तव्यानां
 ललाटफलके, हन्तभोः ।

यस्या जीवनमेव, सन्ततमभूञ्चिन्ता हृदालम्बिनी ।

सान्द्रानन्दसुधासरिद्विरचिता, श्लाघीयसः कर्मणः ॥

आमूलं यदि तद्विधेर्हतविधेः प्रध्वंसकोटिं व्रजेत् ।

तत्रः संसृतिव्याजने किमिहया खित्वा समालम्बनम् ॥

तत् सम्प्रति वयं दैवहतकेन सर्वथा निराश्लासाः कृताः
 इति ।

मयू । देव । न खलु राज्ञां सन्धानमाप्रलगं गणगणिका

पुरुषपरीक्षा ।

आचार्य । अन्यथा असाध्यव्याधिप्रतीकारे मद्यपानैक साध्यायां प्राणरक्षायां यदि वैद्योनिश्चितज्ञानोऽस्ति तदाऽस्य प्राणरक्षार्थिनो ब्राह्मणस्य मद्यपानेनापि न पातित्यम् ।

वैद्यः । यद्ययमुपायान्तरेण जीवति ब्राह्मणो, मद्यपानेन वा न जीवति तदाऽहं पातकी भवामि ।

ततो राजा तयोर्द्वयोरपि स्व-स्व-शास्त्रसिद्धं दार्ढ्यं श्रुत्वा ब्राह्मणाय मद्यं पातुमादिदेश । अत्रोपनीते च मद्ये तदानी-
न्नाकाशवागभूत् -

“रे शवर मा साहसं कार्षीः ।” तदाकर्ण्य शवरस्वामुवाच—
“पिव रे ब्राह्मण मद्यं, वाक्देवतेयं वर्णपदवाक्योपनयनकुशला किं जानाति धर्मस्य निष्कर्षं । तदनन्तरं शवरस्वामिनः शिरसि पुष्पवृष्टिर्बभूव । तया पुष्पवृष्ट्या अद्भालुः सभासत्सहितो राजा शवरस्वामिनोवचनमाहृत्य ब्राह्मणाय मद्यं दापयामास । ब्राह्मणस्वाजन्मनोमद्यमपेयतयाऽवज्ञातं पातुमुद्यतोऽपि निः-
श्वासाकृष्टेन मद्यगन्धेन परमव्याकुलितोबभूव । ततस्तस्य शिरसो मदिरागन्धपराभूतो ब्रह्मकोटो नाभारन्ध्रेण भूमौ निप-
पात । पतितञ्च कीटं राजवैद्यवचनकुतूहलात् वङ्गौ निक्षिप्त मदगन्धं वारिणि प्रवेशितमस्तिमितं टङ्गदारितमप्यदीर्घं मद्य-
विन्दुनाऽपि विलीनं दृष्ट्वा सर्व्वे साश्चर्या वभूवुः ।

राजा । भो वैद्य, कीटशस्ते शास्त्रनिश्चयः । यतस्त्वया मद्य-
पानमपन्थस्तं । व्याधिस्तु मद्यगन्धेनैव निराकृतोऽभूत् ।

विना मदिरापानप्रसङ्गनाऽन्तःपातो न स्यात् मदिरागन्ध ग्रहणे
ततोऽप्या पानमुपन्यस्तम् ।

राजा । साधु वैद्य साधु ।

सभासदः । देव साधूक्तं हरिश्चन्द्रवराहाभ्याम्, तदुभय
मध्यनुभवसाक्षिकं जातं । शवरस्वामिना च सुरमण्डलीरचित
पुण्यदृष्टिसाक्षिकमेव साधूक्तम् । ततः स्व-स्व-शास्त्र सिद्धान्तविद
एवाऽमी त्रयः । तथाहि—

धन्यस्त्वं नृपतिर्धरा भगवती धन्यैव धन्या पुरी ।

धन्यैः सर्वगणान्तैः भुज्जतिभिर्दृष्टा तवेतं सभा ।

रक्तसैषज्यवुधो यद्यः प्रोचयन्तः सन्धेः कनिषथिनी ।

यत्रैव भिषगेषु यद्गणेशो यत्रैष जीमांसकः ॥

ततो राजा अन्तःपुरद्वारेण परमेत्साहचरसा त्रयोऽपि
शास्त्रविदः काञ्चनैः करिभिसुरङ्गैर्वासीभिः पूजितास्तस्य
स्वायत्तसिद्धेर्नृपस्योपकरणानि बभूवुः । स ब्राह्मणोऽप्युत्तमः
सुवर्णैरदरिद्रोक्तता गृहं प्रहितः ।

इति शास्त्रविद्या कथा

समाप्ता ।

अथ वेदविद्या कथा

अभूदवन्ती नाम नगरी तस्यां प्रियशृङ्गारोनाम राजा बभूव ।
स चैकदा प्रासादशिखरमारूढस्तन्नगरवासिनः प्रचुरधननाम्नो
वणिजः पुत्रीं मालतीनाम्नीं सरसि क्षतस्नानां गच्छन्तीं ददर्श ।
तस्याः सौन्दर्यमवलोक्य मदनशरव्यापारभृत् चकमे । यदियं
मृगाक्षी परिवृत्तय कथमवलोकयतु । श्लोको यथा—

नृत्तद्भ्रूलतमुद्गतस्मितसुरीकुर्व्यत्त्रपः विश्वमं ।

नेत्रोपान्तफितान्तकाक्त दवल श्यामद्य वासभुवः ।

एतस्या वदनं विभाति वलितश्रीवं समालोकितं

स्वाराज्यं च क्रियत् क्रियतप्रजरता किं राज्यमन्धोनिधेः ॥

ततस्तेन राज्ञा वणिग्वधून् प्रति दूतोप्रहिता ।

दूती । अयि मालति महत् पुण्यं तदाकर्षयामि यतोऽसौ-
राजा सुन्दरीशतसैव्यामानोऽपि लयि साभिलाषीवर्त्तते, तदागतय
क्षणमात्रं तस्य राज्ञः कामनां पूरयित्वा मिजसौन्दर्यं तारुण्यञ्च
सफलय, कनकरत्नादिभिः क्षतार्थां च भव ।

मालती । दूति पुनरेव न वक्ष्यसि यतोऽहं शुद्धकुलजाता
साध्वी च भवामि । स्वपतिव्यतिरिक्ते पुरुषे जाञ्छापि न साध्वी-
धर्मः । यतः—

सुन्दरीरूपहीनो वा दरिद्रोवाऽथ भूपतिः ।

पतिरेव प्रियस्तस्राः पितरद्येत्तरे मराः ॥

सूयेते पितरौ सर्व्वा राजा पुण्याति च प्रजाः ।

पितोरप्यधिकं पूज्यः प्रजानां पृथिवीपतिः ॥

दूती । अयि सुभाषिणि ! स्वामी तव देशान्तरे, स्वपितृमन्दि-
रस्था वृथा यौवनं नयन्ती राजान मपि साभिलाषमुपेक्षसे । कस्त-
वाऽयं दुर्ग्रहः । तथाहि—

निःशङ्कं नयनाञ्जलेन चलता कर्णान्तमासाद्यते ।
स्मैराभोजसुखि क्लेशेषु गुरुतां धत्ते नितम्बस्तव ।
उत्तुङ्गी च कुची परस्परमिमौ सीमानमाक्रामत
श्चेदद्यापि कुलव्रते न विरतिर्व्यर्थं अगोसन्मयः ।

कथं वा सतीत्वं पालयितुं शक्यसि ?

उद्दुष्टतारुण्यमहोत्सवेषु

स्त्रियो न कामव्यसनं सहन्ते ।

विशिष्य यस्याः पतिरस्तिदूरे

सालङ्गना किं कुरुतां वराकी ॥

त्वमिदानीं पतिविरहव्याघ्र कवलितो जुरङ्गीव किमन्यत् करि-
ष्यसि ? निश्चितं पक्षशरवाणनिर्भिक्रहृदया कमप्यनुसरिष्यसि-
तद्राजानमेवानुसर ।

मालती । अयि दूति पुनरेव न वक्तव्यं । यतः—

सती सहस्रेषु कदापि शूरीलक्ष्मेषु मर्त्ये घटते वदान्यः ।

निःसङ्गविश्वम्भविशेषपात्रं सुहृच्च कीटिष्वपि दुर्लभोऽस्ति ॥

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

सर्वज्ञतादृशिरनादिवोधः सूतन्वतानितरमलुप्तशक्तिः अनन्त-
शक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः पडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ।

ज्ञानवैराग्यमेश्वर्यं तपःसतं चमा धृतिः अष्टृत्वमात्म-
संयोगोह्यधिष्ठाहृत्वमेवच अव्ययानि दशैतानि नितं तिष्ठति शङ्कर
इति । तथा महाभारते अनादि निधनं विष्णुं सर्वलोकमहे-
श्वरं लोकाध्यक्षं ननुशितं सर्वदुःखातिगोभवेत् ।

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । २६ ।

पदच्छेदः । सः, एषः, पूर्वेषांः अपिः गुरुः, कालेन, अनव-
च्छेदात् ।

पदार्थः । स पूर्वेषांः, एष ईश्वरः पूर्वेषां पूर्ववर्तिनां सर्गा-
दुत्पन्नानां अपि तत्रापिगुरुः ईश्वरादीनां गुरुः । अन्तर्यामी
विद्यया ज्ञानबहुः प्रदश्च उपदेष्टा, कालेनः समयेन न अवच्छिद्यते
इत्यनवच्छेदः तस्मात् अनादित्वादित्यर्थः ।

अन्वयः । कालेन अनवच्छेदात् स पूर्वेषामपि गुरुर्भवतीति-
शेषः ।

भावार्थः । स कालातीतः अनादिस्ततश्च सृष्टेरादौ उत्पन्नानां
ब्रह्मादीनां देवानादृषीणाञ्च उपदेष्टा तादृशं कालानवच्छिन्नं गुरुत्वं
ब्रह्मादीनां ज्ञातृत्वाभावादसम्भव इति भावः । क्वचित् सूत्रे स एष
इति पाठोनास्ति ।

As time can not describe him. He is the Preceptor even of the
ancients.

वृत्तिः । पूर्वेषां सर्गादेः उत्पन्नानां कालपरिच्छिन्नानामादरात् एष
ईश्वरः कुतः कालेनावच्छेदात् अनादनान्तत्वादित्यर्थः तथा च श्रुतिः

तस्य वाचकः प्रणवः । २७ ॥

पदच्छेदः । स्पष्टं ।

पदार्थः । तस्य ईश्वरस्य, वाचकः अभिधायकः, प्रणवः प्रकर्षेण नूयते स्तूयतेऽनेनेति प्रणवः ओङ्कारः ।

अन्वयः । प्रणवः तस्य वाचकोभवतीति शेषः ।

भावार्थः । ईश्वरस्य वाचकः, प्रणवः, प्रणवस्य तु वाच्य ईश्वरः । तयोश्च वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धो नित्यसङ्केतेन प्रकाश्यते, न तु केनचित् क्रियते । यथा पितृपुत्रयोर्विदग्मानः सम्बन्धोऽस्यायं पिता, अस्यायं पुत्र इति केनचित् प्रकाश्यते । अतएवाह योगि-
याज्ञवल्क्यः—

“अदृष्टविग्रहोऽहो भावशाह्यो मनोमयः ।

तस्योङ्कारः स्मृतीनाम देनाहूतः प्रसीदति ॥”

अदृष्टविग्रहोऽहो तशरीरोदेवः परमात्मा, भावशाह्यो भक्तिमात्र शाह्यो, मनोमयमनस्तुल्य कारणोपाधिशबलः, तस्य नाम ओङ्कारः स्मृत, ओङ्कारेण सह तस्य वाच्यवाचकभावो नित्य इत्यर्थः, तेन ओङ्कारेण आहूतः सन् प्रसीदति कर्त्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं पूरयतीत्यर्थः ।

He is named by Om.

वृत्तिः । सुगमं सूत्रं, ननु शब्दस्य वाचकत्वं अभिधास्याशक्तिः शब्दार्थयोः संबन्ध इतुप्रच्यते सा किं संकेतेन क्रियते व्यञ्ज्यते वा, नादाः प्रतिकल्पं स्वतंत्रेश्वरसंकेतभेदेन शब्दार्थावस्थाप्रसंगात्, न द्वितीयः सूर्यादिशब्दानां पुत्रेषु पित्रा संकेतवैफल्यपातात् नहि तत्र संकेतवंग्र ग्या शक्तिरस्ति न चासति वंग्रग्ये वंग्रजकमर्थवत् तस्मादिदं संकेतसूत्रा र्थमिति चेदुच्यते स्थितैव शक्तिः संकेतेन वरञ्ज्यते मन्मथिन एव गिर

प्रधानसाम्यंगतेषु सर्गादौ पुनः शक्त्या सहोद्भूतेषु स्थितामिव तत्तच्छब्दस्य तत् तदर्थं शक्तिमीश्वरः संकेतेन ज्ञापयति जीवानां लुप्तसंस्कारत्वात् अधुनातन पितृादि संकेतस्तु शक्तिरुत्पादः केचिन्तु सर्वशब्दानां सर्वार्थेषु शक्तिरस्तीति पितृादि संकेतोपिवाऽयं गवादिशब्दानां तु वेदार्थं वावस्थार्थं ईश्वरसंकेतेनाविशेषे शक्तिर्नियम्यत इत्याहुः सर्वथापि वैदिकशब्दार्थं संबन्धोव्यवस्थितव्यवहारतयानित्य इति सिद्धं एवं वाचकसुद्धा प्रणिधानमाह ।

तज्जपस्तदर्थभावनम् । २८ ॥

पदच्छेदः । तत्-जपः तत्-अर्थ-भावनम् ।

पदार्थः । तस्य सार्द्धत्रिमात्रस्य प्रणवस्य 'जपः, यथावदुच्चारणं, तद्वाच्यस्येश्वरस्य 'भावनं' पुनःपुनश्चेतसि विनिवेशनम् ।

अन्वयः । स्पष्टम् ।

भावार्थः । ईश्वरप्रणिधानाद्देति सूत्रेण समाधिसिद्धौ यो द्वितीय उपाय उक्तः, इदानीं तमेवोपायं विद्वषोति-तज्जप इति प्रणिधानं नाम ईश्वरभावनं तद्धि शोङ्कारस्य यथावदुच्चारणात् नान्यत् । अतएव समाधिसिद्धये योगिना प्रणवा जप्यः, तदर्थश्च भावनीयः । तथा चेत्—स्वाध्यायाद्योगमासीत् योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ।

अस्यार्थः । स्वाध्यायात् प्रणवार्थं भावनात् योगं आसीत् प्राप्नुयात् प्रणवार्थं भावनाच्चित्तस्यैकाग्रतासम्पत्त्या योगस्य सिद्धिर्भवति, तथा योगादपि स्वाध्यायं आमनेत् योगस्य सिद्धावपि प्रणवार्थं चिन्तयेदेव । यतः स्वाध्यायस्य योगस्य च सम्पत्त्या सम्पन्ननेन परमात्मा परं ब्रह्म प्रकाशते ज्ञातो भवतीत्यर्थः ।

धेयस्य चेश्वरस्य भावनं तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थञ्च
भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते तथाचोक्तं “स्वाध्यायाद्योग मासाद्य
योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा
प्रकाशते” इति । तस्येश्वरप्रणिधानस्यासद्वृत्तमः समाधिनामः
फलमिति पूर्वसुक्तमधुना फलान्वरप्रति तदनुगुणमाह ।

ततः प्रत्यक् चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च । २६ ॥

यदच्छेदः । ततः प्रत्यक् चेतना, अधिगमः, अपि, अन्तराय-
अभावः च ।

पदार्थः । ततः तस्यात् जपत्, लक्ष्मणात्वात् च, प्रत्यक्
चेतनाधिगमः प्रति अश्नुति जिन्यप्रतिकूल्ये स्वाप्तः करणाभिमुखं
गच्छतीति प्रत्यक् तादृशी या चेतना दृक्शक्तिः जीवः तदरा अधि-
गमः ज्ञानं अन्तरायाः क्लेशाणां व्याधिप्रभृतयः समाधिसिद्धी
प्रतिबन्धकीभूताः तेषां अभावः शक्तिप्रतिबन्धः चकार अनुच्चयार्थः ।

अन्वयः । ततः प्रत्यक् चेतनाधिगमो भवति अन्तरायाभावश्च
भवति ।

भावार्थः । तत ईश्वरप्रणिधानात् तद्दृष्टान्तेन जीवात्मज्ञानं
विषयतयागशक्तिश्च चेतसि जायेते । ताभ्यामीश्वरसाक्षात्कारो
भवति । तेन साक्षात्कारेण चित्तैकाग्रता, तथा असंप्रज्ञातसिद्धिः ।
वक्ष्यमाणानां व्याधिप्रभृतीनां अन्तरायाणां हानिश्च भवति ।

From that the human spirit knows itself and all obstacles
disappear.

द्वितीयाः । प्रतीपं विपरीतमश्नुति जानातीति प्रत्यक् भ्रान्त
इत्यर्थः । अनेनेश्वरगच्छेत् ततः तस्ये

कलियुगस्य माहात्म्यं ।
बृहस्पतिपुराणादुद्धृतम् ।

A

View of the present Iron age

or

Kaliyuga

The following is an extract from the Vrihannaradiya purana. It is indeed a most wonderful to see that what the ancients Rishis have foretold atleast a thousand years before is now to be seen correct in every better.

We shall quote extracts on the same from other Puranas too and then give a general purport of them in to english.

ऋषय ऊचुः ।

युगधर्माः सन्नाख्याताः त्वया संक्षेपतो मुने ।
कलिं विस्तरतो ब्रूहि त्वं हि वेदविदां वरः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च मुनिसत्तम ।
किमाहाराः किमाचारा भविष्यन्ति वदस्व नः ॥

सूत उवाच ।

शृणुध्वं मुनयः सर्वे नारदेन महात्मना ।
सन्तकुम्भारमुनये कथितं यद्ब्रुवामि तत् ॥
सर्वे धर्मा विनश्यन्ति कृष्णे क्षणत्वमागते ।
तस्मात्कलिर्महाघोरः सर्वपापस्य साधकः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मपराङ्मुखाः ।
घोरे कलियुगे प्राप्ते द्विजा वेदपराङ्मुखाः ॥

अतः खल्यायुवः सर्वे भविष्यन्ति कलौ युगे ।
 अल्यायुद्धात् मनुष्याणां न वेदग्रहणं द्विजाः ॥
 विद्याग्रहणशून्यत्वाद् धर्मी वर्तते पुनः ।
 व्युत्क्रमेण प्रजाः सर्वा स्त्रियन्ते प्रापतत्पराः ।
 कामक्रोधपरा मूढा हथाऽहङ्कारपीडिताः ॥
 बद्धवैरा भविष्यन्ति परस्य धनलिपुंसवः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सर्वे धर्मपराङ्मुखाः ॥
 अल्पार्थाश्च भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ।
 सर्वे जना दयाहीना दाक्षिण्यपरिवर्जिताः ॥
 उत्तमा नीचतां यान्ति नीचाश्चोत्तमतां तथा ।
 राजानश्चार्यनिरतास्तथा लोभपरायणाः ॥
 धर्मकञ्चुकसंवीता धर्मविध्वंसकारिणः ।
 अस्मिन् कलियुगे घोरे सर्वधर्मसमन्विते ॥
 यो यो रथाश्चनागाब्जः स स राजा भविष्यति ।
 किङ्कराश्च भविष्यन्ति शूद्राणाञ्च द्विजातयः ॥
 धर्मस्त्रियं न गच्छन्ति पतयो जारलक्षणाः ।
 द्विषन्ति पितरं पुत्रा गुरुं शिष्या द्विषन्ति च ॥
 पतिञ्च वनिता द्वेष्टि ह्यष्टौ क्लृप्णात्वमागते ।
 लोभाभिभूतमनसः सर्वे दुष्कर्मशीलिनः ॥
 परान्नलोलुपा नित्यं भविष्यन्ति द्विजातयः ।
 परस्त्रीनिरताः सर्वे परद्रव्यपरायणाः ॥
 मत्स्यामिषेण जीवन्ति दुहन्ति चाप्यजाविकाः ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते नरं धर्मपरायणम् ।
 असूयानिरताः सर्वे उपहासं प्रकुर्वते ॥
 सरिन्धरे बद्धचालैर्नागैर्गण्डिकाभिः ॥

वैश्यालावण्यश्रीलेषु सृष्ट्वां कुर्वन्ति योषितः ।
 धर्मविघ्ना भविष्यन्ति स्त्रियः स्वपुरुषेषु च ॥
 प्रायशः कृपणानाञ्च वधूनाञ्च तथा द्विजाः ।
 साधूनां विधवानाञ्च वित्तान्यपहरन्ति च ॥
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यच्च्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादैर्विनाशिताः ॥
 द्विजाः कुर्वन्ति दम्भार्थं पितृयज्ञादिकाः क्रियाः ।
 अपात्रेषु च दानानि कुर्वन्ति च तथा नराः ॥
 क्षीरोपायनिमित्तं न क्षीरु प्रीतिञ्च कुर्वते ॥
 न कुर्वन्ति तथा विद्याः स्नानशौचादिका क्रियाः ।
 अकालधर्मनिरताः कूटयुक्तिविशारदाः ॥
 देवनिन्दापराञ्चैव विप्रनिन्दारतास्तथा ।
 देवपूजापरान् दृष्ट्वा उपहासं प्रकुर्वते ॥
 वध्नन्ति च द्विजानेव धनार्थं राजकिङ्कराः ।
 ताडयन्ति च विप्रेन्द्राः कृष्णं कृष्णत्वमागते ॥
 दानयज्ञजपादीनां विक्रीणन्ति फलं द्विजाः ।
 प्रतिग्रहं प्रकुर्वन्ति चाण्डालादेरपि द्विजाः ॥
 कलैः प्रथमपादेऽपि विनिन्दन्ति हरिन्नराः ।
 युगान्तेऽपि हरेर्नाम नैव कश्चित् स्मरिष्यति ॥
 शूद्रस्त्रीसङ्गनिरता विधवासङ्गलोलुपाः ।
 शूद्रान्नभोगनिरता भविष्यन्ति कलौ द्विजाः ॥
 कुहकैरक्षरैस्तत्र हेतुवादविशारदैः ।
 पाषण्डिनो भविष्यन्ति चातुराश्चम्यनिन्दकाः ॥
 न च द्विजातिशुश्रूषां न स्वधर्मप्रवर्त्तनम् ।

अशीचयुक्तमतयः परपक्वानभोजिनः ॥
 भविष्यन्ति दुरात्मानः शूद्राः पुत्रजितास्तथा ।
 उत्कीचजीविनस्तत्र लहापापरतास्तथा ॥
 भविष्यत्यय पापस्था कापाला भिन्नवस्तथा ।
 धर्मविध्वंसगीहानां द्विजानां विप्रसत्तमाः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भविष्यन्ति कलौ युगै ।
 गीतवाद्यपरा विप्रा वंददेवपराङ्मुखाः ॥
 भविष्यन्ति कलौ विप्राः शूद्रमार्गप्रवर्तिनः ।
 अखद्रव्या वृथालिङ्गा वृथाऽहङ्कारदूषिताः ॥
 हर्तारो न च दातारो भविष्यन्ति कलौ युगे ।
 प्रतियहपरान्तित्रं जगदुद्भारं शीलिनः ।
 आत्मस्तुतिपराः सर्वे परनिन्दा पराक्षया ॥
 विप्रवासहीनापिशुना वेददेवद्विजातिषु ।
 असंख्यतोक्तिनिरता बहुङ्घपरताक्षया ॥
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणाः प्रयास्यन्ति क्ण्ण क्ण्णत्वमागते ॥
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्य प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रवास्यन्ति नराक्षया ॥
 सूकर्मतरागिनः सर्वे क्षतघ्नाभिन्नवृत्तयः ।
 याचकाः पिशुनाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 परापमाननिरता आत्मस्तुति परायणाः ।
 परसूहरणोपायचिन्तकाः सर्वे दा जनाः ॥
 अतराह्लाद पराक्षत्र मुञ्चते परवेश्मनि ।
 तथैव निन्दानिरता वृथाभिश्क्षिप्तो जनाः ॥
 निन्दां कुर्वन्ति सततं पिह माह सुतेषु च ।
 वदन्ति वाह्यधर्मांश्च चेतसपापलोचना ॥

तर्क संग्रहवाक्यार्थः ।

महामहोपाध्यायश्रीमदन्नंभट्टविरचितोऽसौ तर्कशास्त्रप्रविविचू-
विद्यार्थिगणोपकारी तर्कसंग्रहाभिधीश्वरः सुप्रसिद्ध एव सर्व्वत्रा-
स्मिन् भारतवर्षे । मुद्रितश्चायं बहुशोवहुभिर्वहुप्रकारैर्वशाख्यानैः ।
अवलोकितानि प्रायणानि सर्व्वान्येव पुस्तकान्यस्माभिः । परं
तर्कसंग्रहवाक्यार्थोऽयमभिनव इव दृश्यते, एतन्निर्माता श्रीमत्-
पद्माभिरामः ।

श्रद्धावसाने चानेनैवमात्रपरिचयः प्रदत्तः—श्रीमद्वरिवनोपाह्व
गोविन्दार्थ्यतन्भुवा । मध्येन संग्रहोत्थं संग्रहार्थविवेचनी ।
पद्माभिरामविदुषां कतिरिषा विशेषतः । शेषशायिमनस्तोषं पुष्पातु
नितरां सदा । इति—

ग्रन्थोऽयं साम्प्रतमस्मदनुकूलेन श्रीमज्जगद्गुरुश्रीशङ्करा-
चार्यसंस्कृतपाठशालाव्यावस्थापकेन पाठकोपनामधारिणा गुरु-
नाथशर्मणा धारवाङ्मत्तमुद्रालये शालिवाहनशके १८१०
सुसुष्टाक्षरैः पदच्छेदविभक्त्या स्पष्टीकृत्य सम्यक् परिशील्य च समु-
ज्ज्वलधवलेषु घनेषु च पत्रेषु मुद्रितः प्रकाशितश्च । ग्रन्थोऽयं
संस्कृत तर्कशास्त्रप्रविविचूणां महोपकारं साधयिष्यतीत्यत्र न
कोऽपि सन्देहः । विद्यार्थिनां बोधसौकर्यार्थं मूलग्रन्थोऽपि
पृथङ्मुद्रितः ।

अथेदानीं ग्रन्थस्य परिचयमादित्स्वो वयं प्रथमं मूलात् किञ्चि
दुद्धृत्य तदधीवाक्यार्थसंग्रहमुद्धरामः ।

तथाच—मूलम्—

निधाय हृदि विप्रक्षेपं विधाय शरवन्दनं बालानां सखीधारा

निधायेति—हृत्पदं मनः परं जन्यत्वं सप्तम्यर्थः; अन्ययञ्चास्य-
निधाने निधानं ज्ञानविशेषः । विश्वे श्रमितिद्वितीयार्थोविषयत्वं ।
तथाच विश्वे श्रविषयकमनोजन्यज्ञानविशेषोत्तरकालीनाकृतिरिति-
केचित् तत्र, ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वार्थकस्य हृदीत्यस्याव्यावर्तक-
तापत्तेः । किंतु हृत्पदं हृदयरूपशरीरावयवविशेषपरं । निधानं
धालर्थः । तच्चावस्थापनं अवस्थितत्वारोपणम् । तथाचावस्थित
त्वप्रकारकाहार्थ्यज्ञानोत्तरकालीना या कृतिरित्यन्वयबोधः । हृदी-
त्यत्र सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं । तस्यावस्थितत्वेऽन्वयः । विश्वे श्र-
मित्यत्र द्वितीयार्थोविशेष्यत्वं । तथाच विश्वे श्रविशेष्यकहृदयनिरू-
पितवृत्तिलप्रकारकाहार्थ्यज्ञानोत्तरकालीना या कृतिरित्यन्वयः ।
द्रव्येत्यादि । सप्त सप्तविधाः सप्तप्रकारवन्त इति यावत् । द्रव्यादि
पदं द्रव्यत्वादिपरं तस्याभेदसंबन्धेन प्रकारेऽन्वयः । नच सप्तप्रकार-
वत्वं कुत्रेति वाच्यं । सप्तपदे सप्त प्रकारानग्रतमवति लक्षणा-
स्वीकारात् । ननु तथापि द्रव्यत्वाद्यभेदः कस्मिन् प्रकारे न
च द्रव्यादिपदे द्रव्यत्वाद्यनग्रतमे लक्षणास्वीकारानुपपत्तिरिति
वाच्यं । विनिगमनाविरहेण द्रव्यादिपदानां लक्षणाकल्पना-
पत्या द्रव्यत्वाद्यनग्रतमत्वावच्छिन्नस्य सप्तवारं भानापत्तेरिति चेन्न ।
समासघटकपूर्वपदार्थस्य समासाघटकपदार्थेनान्वयासंबन्धेना-
भावपदस्यैव द्रव्यत्वाद्यनग्रतमत्वावच्छिन्ने लक्षणास्वीकारात् । इत्थं
च सप्तपदलक्ष्यार्थे नानाग्रतमगर्भताप्रयोजनाभावात् । नच सप्त-
प्रकारवत्त्वं कुत्रेति वाच्यं सप्तत्वपर्याप्तप्रधिकरणप्रकारवत्त्वस्या-
विवक्षितत्वात् सप्तत्वाश्रयप्रकारस्यैव विवक्षणात्मकत्वं च प्रातीतिक-
स्वरूपसंबन्धविशेषोपेक्षावृद्धिविशेषविषयत्वं वा । अनग्रत् सर्वं स्पष्टम्
सा द्विविधेत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या वक्तव्यमिति सुंदरः पंथाः । अन्ये त

त्वं च पदार्थत्वव्यापकं द्रव्याद्यन्यतमत्वकत्वं अतएव तदुद्देश्यविधेय-
 भावमहिम्नैव लभ्यमिति सप्तपदं व्यर्थमित्यामनन्ति ग्रन्थकृतः परंतूद्दे-
 श्यविधेयभावमहिम्ना व्यापकत्वभानस्योत्सर्गिकतया न पौनरुक्त्यं
 स्पष्टार्थत्वमेव तस्येति बहवः, तथाच द्रव्याद्यन्यतमाभिन्नाः पदार्थाः
 यथोक्तसमत्वत इत्यन्वयबोधित्वाद्भुः अपरे तु अभावपदं द्रव्यत्वाद्य-
 न्यतमपरान्वयतमावच्छिन्ने सप्तपदार्थस्याभेदसंबन्धेनानप्रयोज्यत्प-
 त्तिवैचित्र्यात्, तथा च पदार्थाः समत्वाश्रययथोक्तानप्रतभवंत
 इत्यन्वयः। पदार्थेषु समत्वस्यान्वयो न भवति क्वाटिक्वाटि
 पदार्थानां सत्वात्, नच पर्याप्तिसंबन्धेन समत्वविशिष्टं यदनप्र-
 तमं तद्वत्त्वं कुत्रापि पदार्थं न संभवतीति समत्वाश्रयस्यैव सप्त-
 पदार्थतया वाच्यतया तस्य पदार्थान्वयः संभवतीति वाच्यं।
 समत्वाश्रयस्यैव पदार्थान्वये उद्देश्यासिद्धेरव्यावर्तकत्वात्, न चानप्र-
 तमे समत्वाश्रयस्यान्वयेऽपि तद्दोषतादवस्थामिति वाच्यं। अनप्रत-
 मत्वावच्छिन्ने समत्वपर्याप्तप्रधिकरणस्यैवान्वयात्। न च समत्वपर्याप्त-
 प्रधिकरणत्वविशिष्टानप्रतमाधिकरणत्वं न कुत्राप्युक्तमिति
 वाच्यं। समत्वपर्याप्तप्रधिकरणस्यान्यतमे विशेषणत्वेनान्वयास्वी-
 कारात् किंतूपलक्षणतया तथा च वस्तुगत्या समत्वपर्याप्तप्रधि-
 करणं यदन्यतमं तद्वन्त इत्यर्थः विशेषणपुच्छलग्नस्याप्युपलक्षण-
 त्वस्वीकारात् किं तूपलक्षणपुच्छलग्नस्य विशेषणत्वं न स्वीक्रियत
 इत्याहुः।

हाम्लेट्-चरितं ।

समं समस्तैर्नियमानुबन्धै
 दिदेश प्रतरपयितुं स भूमीः ।
 अस्मान् स्व—पित्रा युधि याः पुरासन्
 समर्पिताः स्वैरसुभिश्च तुल्यम्
 तस्मै प्रवीराय मदग्रजाय ;
 एतावदस्याऽस्त्वथ चिन्तयाम
 स्तमर्थं मेषा समितिश्च यस्मात् ।
 कार्यं पुरस्तात् करणीयमेतत् ।
 अस्तास्य फाटिन्ब्रसनामकस्य
 पितुः कनीयान् य इह प्रशास्ति
 नर्वे प्रदेशं ननु यच्च रोगात्
 प्रतरस्तशक्तिः क्षणमेव तल्पं
 शक्तो न हातुं, नहि जातु तस्मात्
 शीघ्रतरदोमन्त्रणमस्य यूनः
 स्व—भ्रातृपुत्रस्य, ततोद्य तस्मै
 लेख्यं प्रयत्नात् पुरतस्त्वमुष्मात्
 युवानमेनं परिरौडुमेव ।
 यदेतदर्थं खलु ते प्रजाभ्यः
 समागृहीता अपि साररूपाः
 त्वामिव कर्णिलियसाऽत्र कार्ये
 त्वां भल्टिमण्डाभिधमेव चाद्य
 संप्रेषयामस्तमनु पृष्ठ

पालिध्वजशब्दस्यार्थः ।

The Explanation of the term Palidhwaja

स्रग्वस्त्र सहयानाञ्जहंसवीनसृगीशिनां ।
 वृषभेभेन्द्र चक्राणां ध्वजाः स्युर्दशभेदकाः ॥
 अष्टोत्तरशतं ज्ञेयाः प्रत्येकं पालिकेतनाः ।
 एकैकस्यां दिशि प्रोच्चास्तं रगास्तोयधेरिव ॥
 पवनान्दोलितस्तेषां केतूनामंशुकोत्करः ।
 व्याजुङ्गपुंरिवाभासीज्जिनेच्यायै नरामरान् ॥
 स्रग्ध्रुजेषु सज्जोदिव्याः सौमनस्या ललंविरे ।
 भवप्रानां सौमनस्याय कल्पितास्त्रिदिवधिपैः ॥
 श्लक्ष्णांशुकध्वजा रेजुः पवनान्दोलितोत्थिताः ।
 वग्रीमाम्बुधेरिवोद्भूताः रंगास्तुंगमूर्त्तयः ।
 वर्हिध्वजेषु वर्हालीं लोलयोत्क्षिप्य वर्हिणः ॥
 रेजुर्गणांशुकाः सपर्यवुद्धैरिव त्रसकृतयः ।
 पद्मध्वजेषु पद्मानि सहस्रदलसंश्रैः ।
 नभस्करसि फुल्लानि सरोजानीव रेजिरे ।
 अधः प्रतिमया तानि संक्रान्तानि भङ्गीतले ॥
 भ्रमरान्भोहयन्तिस्म पद्मवुद्धानुपातिनः ।

हंसध्वजेष्वभुङ्क्षुसाश्चञ्चु असितवाससः ।
 निजां प्रसारयन्तो वा द्रवस्त्रेष्वां तदात्मना ।
 गरुत्मदुध्वजदंडाग्राख्यध्यासीना विनायकाः ॥
 रेजुः स्वैः पक्षविक्षेपैर्ह्रिं लंघयिष्योन्मु खम् ।
 वभुर्नीलमणिच्छास्या गरुडाः प्रतिमागताः ॥
 समाक्रष्टुमिवाहीन्द्रान् प्रविशन्तोरसातलम् ।
 ऋगेन्द्र केतनाग्रेषु ऋगेन्द्राः क्रमधित्सया ॥
 कृतयन्ना विरेजुस्ते जेतुं वा तरसा गजान् ।
 स्थूलमुक्ताफलान्येषां सुखलंवीनि रेजिरे ॥
 गजेन्द्रकुम्भसंभेदात् सञ्चितानि यशांसि वा ।
 उक्षाः शृङ्गाग्रसंसक्तलं वमानध्वजांशुकाः ॥
 रेजुर्विपक्षजित्तेव संलध्वजयकेतनाः ।
 उत्पुष्करैः करैरुदध्वजा रेजुर्गजाधिपाः ॥
 गिरीन्द्राद्वक्त्रकूटाग्रनिपतत् पृथुनिर्भराः ।
 चक्रध्वजाः सहस्रारैश्चक्रैरुत्सर्पदंशुभिः ॥
 वभुर्भानुमता सार्द्धं स्पृष्ट्वां कर्तुं भिवोद्यताः ।
 नभः परिसृजन्तो वाश्लिथन्तोवा दिगंगनाः ॥
 भुवमास्फालयन्तोवा स्फुर्जन्तिस्त्र महाध्वजाः ।
 इत्यमी केतवोमोह निर्ज्जयोपाज्जिता वभुः ।
 विभोस्त्रिभुवनेश्वरं शसन्तोऽनन्यगीचरः ।
 दिशेकस्यां ध्वजाः सर्वे सहस्रं स्यादशीतियुक् ।

दशकुमारकथासारः ।

तदादाय वने भूयोव्रजमध्यन्दिने सति ।
 आतपोद्विजितोविप्रः श्रोत्रियोसामयाचत ॥
 अकिञ्चनाय यत्किञ्चिद्देहि क्षुत्पीडिताय मे ।
 तत्क्षणादर्थमानोय तद्रत्नमददामहं ॥
 तत् समादाय बहुधा दत्ताशीर्वाङ्गणेऽव्रजत् ।
 गर्ते मुहुर्त्तं हृदः सन् स एवानीय काञ्चनं ।
 तत्रस्थ एव मां सोऽपि किङ्कारणमदर्शयत् ॥
 रत्नं ग्रहीष्व मे तेन विस्तीर्णं रत्नमन्यथा ।
 नापराङ् मया किञ्चिदित्यवादीच्च स द्विजः ॥
 ततः क्रूराश्च ते विप्रमुक्ता मां मणिना सह ।
 रत्नं दर्शय वित्तञ्चेत्तत्रु वंस्तांस्तथाभ्यधां ।
 राजवाहनभृतयोहं तमन्वेष्टुमितस्ततः ।
 भ्रमन् पथि तदद्राक्षं रत्नं रम्यतरं लहं ।
 तच्चास्मै याचमानाय ब्राह्मणाय समर्पितं ॥
 इत्युक्त्वा कुपितास्तोऽमी निन्युः कारागृहेऽखिलाः ।
 यूयं शृङ्खलिताः केन हेतुनेति मया भृशं ।
 तत्र कारागृहे पृष्टाः केप्यवोचन् सशृङ्खलाः ।
 लाटेशो मत्तकालोऽस्मत्स्वामिना वीरकेतुना ॥
 विगृह्णन् सेनयाभ्येत्य पाटलोपुरमावृणोत् ।
 वीरकेतुर्भिया तस्य स्वकन्यां वामलीचनां ॥
 मन्त्रिणं मानपालञ्च ससैन्यसुपधां व्यधात् ।

पृथङ्निवेशयन्नेष मत्तकालः सुरक्षितां ।
 गच्छन् विन्ध्याचलप्रान्ते पञ्चमेषु दिनेष्वपि ॥
 मत्तकालः प्रमत्तः सन् शृगयायां भ्रमतरयं ।
 वयं निर्व्यातयिथ्यासः स्वाभिनीनः पराजयं ॥
 इति संमन्त्र्य तं शत्रुं निहन्तुं समुपागताः ।
 सुरङ्गया वयं यावत् प्राप्तास्तच्छयनं निशि ॥
 तावदेव शृगव्याय मत्कालोविनिर्गतः ।
 वयञ्चादाय तच्छय्यां निवासभूषणावलिं ।
 निर्गताः सत्वरं दुर्गं व्यगाह्विष्महि दुर्गमं ।
 अनुधावन्तएवास्य रौघा अवरूढ्य नः ॥
 अशृहीषुर्विभूषाणां जालं हस्तगतं क्षयात् ॥
 रत्नं महार्हमस्यैकं नास्तीत्यस्मान् सशृङ्खलान् ।
 अकार्षुं स्ते वयं तच्च न विद्मः पतितं क्वचित् ॥
 तच्च रत्नं शृहीत्वैकं चौरान्मारयते तत्रयं ।
 राजाप्याज्ञाकरान् परश्वचरानाज्ञापयत् किल ॥
 इतप्राकर्ण्य निशीथे हि मम तेषाञ्च शृङ्खलं ।
 विभज्य तैश्च नीतः सन् मानपालमुपासरं ॥
 मानपालो निरीक्ष्यैतान् मां चैव तैः प्रदर्शितं ।
 शीर्थं च मामकं ज्ञात्वा सादरं मामुपाचरत् ।
 प्रतूषे मत्कालेन प्रेषिताः प्रेषिता द्रुतं ॥
 मानपालं समासाद्य भर्तुः सन्देशमब्रुवन् ।
 विभज्य शृङ्खलां चौराभवदन्तिकमागमन् ॥
 ततश्च बन्धने तांश्च प्रतर्प्ययितुमर्हसि ।
 तच्छ्रुत्वा मानपालश्च क्व नु तिष्ठन्ति चौरकाः ॥

मणकालश्च तच्छुला ससैनं समवाहयत् ॥
 मानपालस्तदामातृो बहुमानपुरःसरं ।
 आदौ तुरङ्गमातङ्गयुक्तं सैन्यञ्च किञ्चन ॥
 ततस्तयोर्दयोर्घोरे पृथगेऽसति सङ्घरे ।
 अभ्यधावञ्चकारुडोन्नतकालीरथं प्रति ॥
 मभीपरि प्रयुक्ताश्चै तस्मिन्नपसरन्नहं ।
 खड्गेनोपसरन्तूर्णं तस्य शीर्षमपातयम् ॥
 तस्मिन्निपतितोऽस्यै धावन्ति स्म तथाकुलाः ।
 पुत्रग्रहीत् स तन्नाजौ मानपालोजयञ्चियः ॥
 सन्देशहारिभिस्त्वेन प्रेषितैरतिसलरैः ।
 विज्ञापितजयोदन्तोवीरकेतुः समागमत् ॥
 जयलक्ष्मीनिदानं सै मानपालः पराक्रमं ।
 विज्ञाय हर्षपूर्णयि स्वामिने मामदर्शयत् ॥
 आलिङ्ग्य वीरकेतुर्मीमसकृत् मम विक्रमं ।
 अभिनन्द्यादिशन्मह्यं तनयां वामलोचनां ॥
 तस्याः पाणिं गृहीत्वा तु रथमारुह्य भासुरं ।
 श्वशुरेष्वैव नीतोहमाविशम्याटलम्पुरं ॥
 यौवराज्यपदं प्राप्य वामलोचनया सह ।
 अन्वभूवम् यथेष्टानि विविधानि सुखानग्रहं ॥
 भविष्याः धीडशाब्दान्ते भवद्दर्शनसस्यदः ।
 इति सिद्धवरादेशं स्मरन् कालमजीगमं ।
 द्रष्टुमस्या महाकाव्या हृद्यमद्यमहोत्सवम् ।
 आगच्छत्सु महीपालेष्वहञ्चास्मिन् समागतः ।
 अदर्शिं पुष्यपाकेन तत्पदाजयुगं मया ॥

इतप्राज्ञाभ्य चमूयुक्तं तं विभूर्विससज्जं च ॥
 ततः पुरं सीमदत्ते प्रयाते राजवाहनः ।
 पुष्योद्भवसनाथः सन् प्रययौ तस्य मन्दिरं ॥
 अवनित्सुन्दरीं ध्यायन् सीमभून्मथपीडितः ।
 तदाशक्तमनाः साऽपि सन्तप्तहृदयाऽभवत् ॥
 तस्मै सभाषणं तस्यालस्यापि भाषणं ततः ।
 ज्ञापयन्ती द्वयोः प्रेम व्यतनोद्वालचन्द्रिका ॥
 कदाचिन्मालवेन्द्रस्य पुरस्तादैन्द्रजालिकः ।
 कश्चित् प्रविदधे मायाजलदागममङ्गुतं ।
 तत्र मायाघनध्वान्तं कुमारः कनकापुरं ।
 बालचन्द्रिकया पूर्वसूचिताध्वं विवेश सः ।
 रम्यै कान्तगृहे सार्धं प्रियया राजवाहनः ।
 विहरन् गमयामास दिनानि कतिचित् पुनः ॥
 अथैकया बल्लभया सुगोप्यमभ्यर्थनापूर्वकमेव पृष्टः ।
 चतुर्दशानां जगतां प्रपञ्चं संक्षेपतः पृष्टमुदाजहार ।
 इति श्रीमदप्यय्यामातप्रविरचिते दशकुमारकथासारे
 सीमदत्तकथाकथनं नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

कलियुगस्य माहात्म्यं ।

धनविद्यावयोमत्ताः सर्व्वे दुःखपरायणाः ।
 व्याधितस्करदुर्भिक्षैः पीडिता अतिमायिनः ॥
 ग्रहिषन्ति तथैवान्यानविचार्य्य सुदुस्कृतं ।
 छादयन्ति प्रयत्नेन स्वदोषोपापकर्म्मिणः ॥
 स्वमायां दुष्कृताः सम्यक् विवृण्वन्ति नराधमाः ।
 धर्ममार्गप्रणेतारं तिरस्कृव्वन्ति पापिनः ।
 धर्मकार्य्यैरतश्चैव वृथाविश्वस्मिनोजनाः ॥
 भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते राजानोऽह्निच्छजातयः ।
 शूद्राभक्षरताश्चैव तेषां शुश्रूषिणो द्विजाः ॥
 द्विजाश्च क्षत्रिया वश्याः शूद्राश्चान्याश्च जातयः ।
 अत्यन्तकामिनः सर्व्वे संकीर्य्यन्ते परस्परं ॥
 न शिष्य न गुरुः कश्चिन्नपुत्रो न पिता तथा ।
 न भार्या न पतिश्चैव भविता च कलौ युगे ॥
 कलौ युगे भविष्यन्ति धनाढ्या अपि याचकाः ।
 रसविक्रयिणश्चैव भविष्यन्ति द्विजातयः ॥
 धर्मकञ्चुकसंवीता मुनिवेशधरा द्विजाः ।
 अपश्यविक्रयरता भविष्यन्ति द्विजातयः ॥
 वेदनिन्दापराश्चैव धर्मशास्त्रविनिन्दकाः ।
 शूद्रवृत्त्या च जीवन्ति द्विजा नरकभोगिनः ।
 अनावृष्टिभयप्राप्ता गमनासक्तदृष्टयः ॥
 भविष्यन्ति तदासर्व्वे जीवाः क्षुब्धकातराः ।
 स्कन्द पर्णं फलाहारा स्तापसा इव मानवाः ॥

कलौ सर्वे भविष्यन्ति पुरुषा हीनवीर्यकाः ।
 परुषानृतभाषिण्यो देहसंस्कारवर्जिताः ॥
 वाचालाश्च भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते च योषितः ।
 नगरेषु च ग्रामेषु प्राकारादिषु ये जनाः ।
 चौरादिभयभोताश्च काष्ठयन्त्राणि कुर्वते ॥
 दुर्भिक्षताङ्किताभिचारताश्चोपद्रुताजनाः ।
 गोधूमान्नयवान्नाढ्यदेशं यास्यन्ति दुःखिताः ॥
 निधाय हृदि कर्माणि ईरयन्ति वचः शुभं ।
 सूकार्यसिद्धिपर्यन्तं वन्धुत्वं कुर्वते जनाः ।
 रिपवश्चापि मित्राणि अहं सम्बन्धयन्विताः ॥
 अन्नोपाधिनिमित्तेन शिष्यान् गृह्णन्ति भिक्षवः ।
 उभाभ्यामपि पाणिभ्यां शिरः कण्डूयणं स्त्रियः ॥
 कुर्वत्योगुरुभर्तृणामाज्ञां भेत्स्यन्धनादृताः ।
 पाशजालेन निरताः पाषण्डजनसङ्घिनः ।
 यदा द्विजा भविष्यन्ति तदा वृद्धिगतः कलिः ॥
 यदा यज्ञान्न यजन्ति न होष्यन्ति द्विजातयः ।
 तदा तदाकलेर्द्विस्वनुमेया विचक्षणैः ॥
 अधर्मवृद्धिर्भविता वाल्यस्यत्युरपि द्विजाः ।
 नष्टेषु सर्वधर्मेषु याति निश्चीकतां जगत् ।
 एवं कलेः स्वरूपञ्च कथितं विप्रसत्तमाः ॥

धर्मराज्ञोः ।

अस्मिन् बहुविचित्रमानवचक्रसङ्कीर्णजगन्मण्डले राजधर्मयोः
कोगरीयानिति प्रश्ने केचित् धर्मस्य गरीयस्त्वं निर्द्दिश्यन्त्यपरे
च राज्ञः ।

अत्र धर्मराजशब्दौ सर्वदेशधर्मशास्त्रप्रसिद्धावेव गृहीतौ ततश्च
न तयोः परिभाषाविशेषप्रदर्शनेनास्माभिः समयातिपातः क्रियते ।
तौ, धर्मराजा च, प्रजानां निःश्रेयसाय विधात्रा विहितौ,
भारतवर्षादन्यत्र सहोदराजिव मिलितावपि पृथग्भूयावस्थितौ
यथाक्रमं प्रजानामान्तरं वाह्यञ्च भावकलापं परितोनियमयतः ।
एकश्च स्वशासन-पालनापालनाभ्यां पारलौकिकशुभाशुभप्रदानप्रलो-
भनप्रताडनाभिर्मानवान् सन्मार्गं प्रवर्त्तयत्यपरश्च हिकशुभाशुभ
प्रदानप्रलोभनप्रताडनाभिरिति तयोर्भिन्नएव विषयविभागस्ततश्च
तौ तत्र तत्र भूविभागेषु स्वतन्त्रौ परस्परं निरपेक्षौ तिष्ठतः ।

एवं स्थिते तत्र तत्र भूमिभागेषु प्रजानां रुच्यनुसारत एव क्वचि-
दंशानुरक्तिः, क्वचिदराजभीतिः, क्वचिच्चोभयं युगपदेव प्रावल्क्यमभि
गच्छति, क्वचिद्वा द्वयोरपि समानप्रकार एव क्लासोऽपि दृश्यते ।

भारतवर्षे तु नैतयोस्तथा पृथग्भावः । अस्मिन् खल्वेतौ हरिहरा-
विवैकाल्मतया मिलिताववस्थितौ सममेव प्रजानां वाह्यमाभ्यन्तरं च
भावं समाक्रम्य तिष्ठतः, उभाविवोभयोर्लोकयोर्हितमुपदिशन्तौ
स्थितौ । ततश्च भारते तयोः परस्परं सापेक्षित्वं स्वभावसिद्धमिव
प्रतिभाति, अत्र धर्मो राजानं स्वे पदे प्रतिष्ठापयति, राजा च धर्मं
स्थिरोकरोति । इत्थं नामाचैकमपहयान्यस्यावस्थिति द्रष्टुं न
शक्यते नापिसम्भवति च ।

त्रिक मङ्गलामङ्गलमात्रस्य नियन्ता यावदेहिकयोरपि तयो विनियामकश्च । एवं राजाऽप्यत्र धर्मवन्मनुष्याणामुभयलोकनियामक एव ।

एवं हि भारते धर्मानुरक्तिराजभोत्वोपार्णं पृथगवस्थितिरस्ति । यत्र यत्र धर्मानुरक्तिरकुण्ठिता तत्र तत्रैव राजभीतिः प्रवला । ततश्च राजाऽत्रधर्मस्यावतारः कथ्यते । किञ्च भारतेऽस्मिन्नेकस्याः क्षोणतायामपरा स्वयमेव क्षोणा भवति । यत इदानीं समयप्रभावात् प्रक्षोणतामपगतायां धर्मरतौ राजभीतिः सूतएव संचयी लक्ष्यते । अतएव साम्प्रतं राजपुरुषैः प्रजाभ्यः सामर्थ्यातिरिक्तकरभारादानेन राज्यस्य शान्तिवृद्ध्यर्थं समन्तादावश्यकातिरिक्तेषु शान्तिरक्षेषु नियोजितेष्वपि न दुर्वलं प्रति बलवज्जनकतवाधा, साधुजनेषु दुर्जनोत्पोडनं, धनिनो दस्युभीतिश्चापसृता, प्रत्युत्तैतासां प्रावल्यात् शान्तिमङ्गोहि पूर्वापेक्षया वृद्धिं गतइव लक्ष्यते ।

तथाहीदानीं दण्डविधान नियमैः सह दण्डार्हपापानां वृद्धिर्भवति, शान्तिरक्षकसंख्यावर्द्धनेन सह दस्यूनां बाहुल्यं जायते, अधिकरणकार्यवलोकनविधिभिः समं विचार्यकार्येणाञ्च उपचितिलक्ष्यते । वस्तुतः राजपुरुषैर्दुष्कृतिप्रतिघाताय यथा यथोपाया आविष्कृत्यन्ते, दुर्जनैर्दुष्कृतिसम्पादनाय तथा तथैव कौशल्याविर्भावान्ते । ततश्च प्रत्यहं मिथ्याभियोगसहस्रै राजद्वारमाकुलीक्रियते, लभन्ते च शतशेमिथ्याभियोगकारिणः सुकौशलेन जयं, तथा दृश्यते कौशलाभावात् सत्याभियोगिनाञ्च बहुधा पराजयोऽपि सम्प्रति हि राजनियमपद्धतिं परिहृत्य यदि पापं कृतं भवेदथवा वृथा वागाडम्बरेण राजपुरुषाणां चक्षुषोधुलिप्रेक्षेपणं कृतं भवेत्, तदा न कश्चिद्विषो भवति । अतएवेदानीं यत् सत्यस्य सम्यक् परिभवो जातः, न तत्र राजपुरुषाणां दोषः,

धातुसूत्रम् ।

सम्प्रतिभ्यामस्मरणे स डिञ्ज्ञात्वा प्रवर्त्तने ।

अप्रादेः कर्तृथफले स्याद्विदपादपङ्गवे ।

सनि डिन्नत्वनोर्मारतोषावलोकनेषु च ।

ज्ञाने तु वा पि वयोहानौ डुदाञ्च दानतः ।

आङ्स्वखाङ्गविक्षेपे डित्सीथ दादिकर्त्तने ।

दाणदाने कदाचारे डिङ्गिरिद्रादुदुर्गतौ ।

द्राकुत्सेत्योर्दनेः स्वापे डुधाञ्च-धृतिषोषयोः ।

सृज विसर्गे तुतादिर्दिवादिश्च । अशोपदेशा असी । जिष्यदा स्नेहमोचनयोर्भादिः, गात्र प्रक्षरणे दिवादिश्च । धिङ ईष-
हसने, ष्वद आस्वादाने ह्री भ्वादी । जिष्यप शये अदादिः षञ्च परिषङ्गे भ्वादिः । एते षञ्च षोपदेशाः । एतेषां षत्वं भवतीति फलं । कचिदनप्रादापि धाता नैच्छन्ति ॥ अथ अन्त्याङ्गिति ॥ हलन्ताः सर्वधातवः छन्दोनुरोधात् वाहुल्येन अदन्ताः कृत्वा वर्णिताः । पदानीति मतं पदाधिकोऽर्थो नास्ति अतोऽर्थसमसंख्यानि पदानि स्युः । यतोनानार्थानां अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं शक्तिः स्वीक्रियते तत् शब्दिकस्युतिमाह यावन्तइत्यादि । भ्वादीति । आद्यदादीति । आदौ अकारादिवर्णक्रमीयेषां धातूनां ते आद्यदादिक्रमाः । अन्ते आकारादिक्रमोयेषां धातूनां ते अन्तादादिक्रमाः । आद्यदादिक्रमाश्च ते अन्तादादिक्रमाश्चेति आद्यदादिक्रमान्तादादिक्रमास्तान् भ्वादि दशगणान् धातून् बहुयत्नतः संगृह्य छन्दसा परिपाठ्या लिख्यते इति तावदर्थः ॥

तत्रादाविति । तत्र भ्वादिदशगणेषु मध्ये प्रथमत आकारादिस्वरान्ता धातव उच्यन्ते । स्यादेति । दोऽदादिनिर्विकरणः स्यातिः । ङः स्यातः, क्तिः स्यातिः । स्या प्रकथने इति जुमर पाठः । गाङ्गिति-

स वैः कृताभवेरुक्तौ नेष्टाङ्गः स्थापने स तु ।
 स निपूर्वस्तु नेकञ्च समाधाने समाङ्गयुतः ।
 प्राणश्वावाचनोयोगे व्यवदान्तरपेर्वती ।
 अनिष्टावनुसंपूर्चः पात् प्राधानेऽपि च वर्त्तते ।
 आशब्दे त्वग्निसंयोगे पा-पाने पादरक्षणे ।
 षादभक्ते पादपूर्त्तौ भाहीप्तौ मादमानतः ।

श्वादिः जिघ्रति । व्रातः ब्राणः ब्रातवान्, ब्राणवान् । खञ्ज-
 रादिः ज्ञापयति । गक्रादिः जानाति । संज्ञाधातुः संप्रतिभ्यामस्म-
 रणे डिङ्गवति । डित्वात् सर्वत्र कर्त्तव्यात्मनेपदं भवतीति ज्ञेयं ।
 शतं संजानीते व्यवहरतीत्यर्थः । ज्ञात्वा प्रवर्त्तनेऽप्यर्थे स डित् स्यात् ।
 तदायमकर्मकः यथा मधुनो जानीते । अपवर्त्तनार्थं तु सं भविष्याव
 एकस्यामभिजानासि मातरोति भट्टिः । कर्त्तव्ये क्रियाफले अप्रादे
 रुत्तरो ज्ञाधातुर्डिः स्यात् । यथा गां जानीते अपङ्गुवार्थेऽपादुत्तरो
 ज्ञाधातुर्डिः स्यात् । शतसागजानीते अपङ्गुते इत्यर्थः । सनि परे
 संज्ञाधातुर्डित् स्यात् । पुनरनोरुत्तरोऽन स्यात् । जिज्ञामते अनोस्तु
 अनुजिज्ञासति । मारणं तीव्रणाव लोकनेषु संज्ञाधातुरः स्यात् घटादिः
 स्यादित्यर्थः ज्ञापयति ज्ञानार्थं तु घटादिर्वा स्यात् । विज्ञापयति,
 विज्ञापयति । प्रिःप्रादिर्लुदिश्च । जिनाति, जीनिः, जीनः । डुरा-
 ष्टिति । डुदन्निमं जल ददाति, दत्ते । आङ्गस्त्विति धनमादत्ते
 राजार्थे । स्वाङ्गविच्छेपे तु सुखं व्याददाति पिपोलिका । दोऽदादि
 दादि । दाति दारिद्र्यमात्मन इति हलायुधः । दाणिति णकारोऽत्र
 धातभेदार्थः । विप्राय गां यच्छति कदाचारे अशिष्टव्यवहारे
 दास्या मालां संप्रयच्छते कामुकः । अत्राशिष्टव्यवहारादिकदानात्
 चतुर्थ्यर्थे ढतीया । दुरदादौ जन्नादि । यथा दरिद्रति जनाः सर्व-
 खोतकृष्टस्य प्रदर्शनादिति । कुत्सेत्योः कुतसागत्योरित्यर्थः द्राति,
 नेहत्तरः स्वापे निद्राति । डुधन्निमं । जे-दधाति, धत्ते । हितः चिन्-
 वान् । स धात्रधातुर्वेहत्तरः कारणे वर्त्तते

[१३५]

वसन्ताष्टकम् ।

(प्रासम्)

रश्मिप्राख्ययोगाञ्जलवसतिरसौ मन्त्रेण न वीड
सन्तप्रच्येत्थं दिनेषु प्रकरदमिलपत्न्यः प्रचारप्रदिन् ।
चेतोभूराप्रितस्यावमतमरणा जीव्य यश्चान्त्तचापः
भास्वद्रश्मीन् प्रतापैर्लवयितुमवनौ चेष्टते सर्व्यदेव ॥१॥
निकुञ्जे गुञ्जद्भिः श्रुतिसुखदमुच्चैर्मधुकरै
र्वनान्ते कूजद्भिर्मधुरमधुरं कोकिलकुलैः ।
जनामोदं तन्वन् निखिलवनशोभां द्विगुणयन्
समायातः सोऽयं स्मररसमयः कोऽपि समयः ॥ २ ॥
रजनग्रामुन्निद्रं रविकिरणसङ्गान्मुकुलितम्
समासङ्गप्रेमासृतकिरणसम्पर्कं क्वचिरम् ।
नवीनाञ्जं यूनां हृदयसरसीवासलसितम्
वसन्तश्रीरेषा प्रकटयति नित्यं प्रतिपुरम् ॥ ३ ॥
नवीना वासन्तीकुसुमभरस्त्रिन्ना प्रतिदिशम्
रसालश्रीरेषा मदयति मनांसि प्रतिवनम् ।
मुहुर्देन्यं भङ्गीव्रजति वहु माध्वीकविवशा
न जाने किं कुर्वन्तरहह मधुमत्ता मधुकराः ॥ ४ ॥

प्रसूनैरुन्निद्रै रचयति तनूरागमसक्तत्
 ज्वलद्वर्णस्वर्णाभरण निकारम् चम्पकतरुः ॥ ५ ॥
 सुधांशौ संप्रीतिः कुसुमपरिभोगप्रणयिता
 पिकालापे प्रेम्णा मधुमदनसेवा कुशलता ।
 नवीनावक्त्राञ्च हृदयहरसौन्दर्यलसितम्
 समुन्मीलतुरङ्गैः सत्यमिह वसन्तागममनु ॥ ६ ॥
 निशायां पूर्णन्दोरमृतकिरणप्लावितदिशि
 समीरे दाक्षिण्यं वहति ललितं कूजति पिके ।
 हृदि प्रेम्णा धृत्वा प्रणयमयपीयूषलतिकाम्
 युवा धनः कश्चिद् गमयति वसन्तीयसमयम् ॥ ७ ॥
 विश्वोन्मादक एष सर्वजगतां सौन्दर्यसम्बद्धको
 रम्यः सर्वगुणाकरोरसमयः श्रीमान् वसन्तः शुभः ।
 कान्तालिङ्गननिर्भरस्माररसं नित्यं हृदि ध्यायत-
 यूनां मानसनिर्हृतिं जनयतं प्रीङ्गुतत्र दुःखत्रयाः ॥ ८ ॥

श्रीप्रभयनाथ शर्मणः ।

वाराणसी ।

पुरुषपरीक्षा ।

इति तस्या वचनं दूतीद्वारा समाकण्ठ्यं राजा तां प्रति सामर्थ्यः प्रशास्तृपुरुषद्वारेण तस्यै मिथ्याभिशापमचीकरत् । ततः पर-पुरुषगामिनीयमिति क्त्वा कुटुम्बवर्गस्तां परितत्याज । क्रमेण देशान्तरादागतेन सूामिना परित्यक्ता सा भ्रमरापरीक्षितपरि-मलेव भालती न्नाना वभूव । धर्मकशरणा निरपराधा माषका-कर्षणं दिव्यं क्त्वा परीवादसागरं परिततार । तां परीक्षोत्तीर्णां विदित्वा स राजा सुतरां जातवैरस्तत्र सामगातारं हान्दसं वेद-शर्मानामानं निनिन्द ।

राजा । रे सामग कीदृशस्तो सान्नः प्रभावो यदियमपि प्रशा-स्तृपुरुषैः प्रत्यक्षीकृतव्यभिचारा जयभाजनमभूत् ।

वेदशर्मा । राजन्नियं न व्यभिचारिणी यदि व्यभिचारिणी स्यात्तदा पराजय एवाऽभविष्यत् । यतः—

पावको यत्र निर्णैता यत्राऽहं धर्मसामगः ।

क्व हानिस्तत्र शुद्धानां क्व जयो व्यभिचारिणाम् ॥

राजा । धिक् पावकं धिक् सामगञ्च भवन्तं, यदियं व्यभिचा-रिणी प्रत्यक्षीकृतदोषापि जयभाजनमभूत् । इयञ्चेज्जयभाजनं तदाऽनया प्रतिज्ञया वैश्याश्चपि दिव्यं जेतव्यम्, इत्यभिधाय वैश्यां सतीर्त्वेन परीक्षितुं दिव्यं कारयितुं संख्ववान् धर्माश्चयया स पापी भयतिः ।

परीक्षकं भवतु । तथा सति साम्नाः, सामगस्य धर्मस्य च परीक्षा
कृता भविष्यति ।

इत्यभिधाय तेन ब्राह्मणेन ताम्रपात्रे कृत्वा जलमानीय सूकीय-
सुवर्णाङ्गुरीयकम् धर्मसाम्नाभिमन्त्रितं सूर्यकिरणचुम्बिते
अस्मिन् जले निक्षिप्तं—रे वारविलासिनि, यदि साध्वी भवसि तदा
कर्षयेदं जलादेव मम सुवर्णाङ्गुरीयकम् ।

पश्चाद्राजनिदेशेन परपुरुषानभिगमने सप्रतिज्ञा सा पश्यस्त्री
यावदङ्गुरीयकं आकर्षुं करं चिक्षेप, तावत्तन्मन्त्रप्रभावेण जलादे-
वोत्थितः पुरुषप्रमाणी वङ्क्तिः । सा च पश्यस्त्री दग्धहस्ता तस्मा-
दपससार । सभासदश्च साश्चर्यं साधुवादं चक्रुः । राजा च
लज्जाकलङ्कितवदनः शापभीतश्च ब्राह्मणस्य पादयोर्निपपात ।
ब्राह्मणस्तु शुद्धहृदयात् सुखापनेयपुकोपः पृथिवीपतेस्तस्य तम-
पराधं ममर्ज्ज । तथाहि—

विद्यानामुत्तमा वेदाः षड्भिरङ्गैः समन्विताः ।

विद्याविदाश्च सर्वेषां ज्यायान् जगति वेदवित् ॥

इति वेदविद्या कथा—

समाप्ता ।

लोककर्मणि योदन्तोविद्ययाऽपि विना भवेत् ।

फले सविद्यसादृश्याल्लोकविद्यः स उच्यते ॥

आसीत् क्लृप्तमपुरे नन्दोनाम राजा तस्य कायस्थः सकटारी

वारायैकशरावपरिमिता एव निम्बशक्तवः प्रतिदिनं भक्ष्यत्वेन दीयन्ते । तत् दृष्ट्वा तेन सकटारिण परिवारेष्वभिहितम् । यदयं राजा चण्डालहृदयो विनाऽपराधेनात्मान् दुःखं दत्त्वा घातयति, शरावमात्रैः शक्तुभिः सर्वेषामस्माकमाहारसिद्धिर्नसम्भवत्येव, ततः स खादतु शक्तुशरावं योऽस्य वैरस्य प्रत्युद्धारि समर्थो भवति । परिवारैरुक्तं आर्य्यं यदि भवान् जीवति तदापरमेतस्य वैरस्य परिवारसंहारसम्भवस्य प्रत्युद्धारः सम्भवति ।

ततः सकलपरिवारपरामर्शेण सकटार एव तदन्नं खादित्वा स्वकीयजीवनं रक्षितवान् । परिवारास्तस्य मृता एव ।

एकदा स राजानन्दः प्रस्त्रावगृहान्मन्दस्मितं कुर्वन् वहिर्बभूव । तं हसन्तं दृष्ट्वा पानीयपरिचारिका तदानीं तत्रावस्थिता विचक्षणं नाम्नी चेटो जहास । तां हसन्तीमवलोक्य राजो-वाच—

“विचक्षणे कुतोहससि ?”

विच । “यतोदेवोहससि ।”

राजा । “मया कुतोहस्यते ?”

विच । “देव, तदहं न जानामि ।”

राजा । “आः कपटिनि, पापे, त्वयैवोक्तं यतो देवोहसति ततोऽहमपि हसामि । पुनस्त्वमेवाभिदधासि यत् तदहं देवस्य हास-कारणं न जानामि, किमेतन्ममापि पुरतः परस्परविरोधिनी वचने कथयसि ? । यदि स्मृतिनिष्कृति तदा कथयं सत्वरं मम हासवीजं, नीचेत्तदा शास्त्रिणः कुर्यात् ।”

ततोऽन्वयाऽवसर। सा दासी चिन्तयामासयत् सुबुद्धिपरामर्श-
परिच्छेद्यमेतत्। ततः सुबुद्धिं कमपि पृच्छामि, सुबुद्धिषु प्रथम-
गणनीयः सकटारः स चेदानीं भागधेयादेशितः कारागृहे विद्यते,
ततस्तानेव गत्वा पृच्छामीति परः कृण्वेत् तत्र गतवती। तत्र च कारा-
गृहदुःखदुर्जलं सकटारं निष्ठाकृपणैः परितोष्य तद्दृत्तान्तमपृ-
च्छत्। श्रुत्वा सकटार उवाच—“विचक्षण, विना देशकालानु-
सारेण प्रकरणज्ञाने न परिच्छेत्तुं शक्यते राज्ञः स्मितकारणं, तदव-
सरं कथय।

विचक्षणाऽवसरं कथितवती।

सक। त्वं कथयसि यन्मूत्र प्रवाहं दृष्ट्वा दृष्ट्वाऽश्वत्थवृक्षं पश्यन्
राज्ञा जहसे, तर्हि पूर्वदृष्टस्य कस्यापि वस्तुनः स्मरणं न हास
निमित्तं तदानीं तद्दृष्ट्वा मनसो वृक्षासक्तत्वात् प्रकृत एव वृक्ष-
धर्मी न हासनिमित्तं, हासस्य वस्तुविकृतिदर्शनजन्यत्वात्।
किन्तु विकृतं दृष्टं राज्ञा अश्वत्थवृक्षे ? आं ज्ञातं—मूत्रप्रवाहे
वहदश्वत्थबीजं क्षुद्रतरं दृष्ट्वा तदद्भुतं महापरिमाणं वृक्षं पश्यन्
परामृष्टवान् राजा, यदहो वैकृत्यं विधातुः प्रपञ्चस्य ! कोदं बीजं !
काऽयं तरुः ! तदुद्भवश्च ! एवं हसितं भूपालेन। पुनः पुनः परामृश्य
सकटारस्तदेव निर्धारितवान्। अब्रवीच्च तां तदेव वचनं गत्वा राज्ञः
पुरस्ताद्वत्।

श्रुत्वा राजोवाच—“विचक्षणे सततं कथय सकटारो जीवन्नपि
वर्तते।

विच। अथ किम् ?

राजा। कोऽयः सकटारादिदं निर्धारयितमलम्भवति।

शिवजिचरितम् ।

अवसार्थं महाराष्ट्रीया किमनन्तरं स्वकार्यं प्रत्युदासीनाः
स्थास्यन्ति ? ।

राजा । अकिञ्चित्कारमिदमवायथञ्च । सर्वथा धार्मिक-
प्रवरेण क्षत्रियभूपतिना साकं कितञ्चाचारेण प्रतिसन्धानात् लज्जते
चेतः किलास्माकं धर्मार्थमेव विहितव्यवसितानाम् । तथाहि
पश्य,—

आसीद् यद् यवनैः पुराव्यवहृतिर्मिथ्यातिपापत्मभि
धीमन्तीनहि तां यथायथमिति प्राङ्गो निनिन्दुः क्वचित् ।

किन्तु क्षत्रधराभृति अितमहाधर्म्मं यदीयं भवेत्
विश्वासः सुहृतात्मनां वत तदास्मासु प्रलीनस्थितिः ॥

विनिहते च पवित्रचेतसां विश्वासे पतनमवश्यम्भावि
समृद्धस्यापि कुलस्य इति सोद्देगं निश्चसीति ॥

मयू । देव ! तदैव किलसङ्गतिमानयमर्थोभवेत् यद्यसौ
क्षत्रकुलपतिर्धर्ममुद्दिश्य अस्मान् पीडयितुं दक्षिणापथवसुधायां
सवलः समवतरेत् । न च तथा, विगतापरसम्पर्कपरित्यक्तधर्म्मा
किलाऽयं भूपतिरुरोकृत्य यवनप्रभोर्दासतां तदाञ्चयैव तत्प्रभुता-
परिवर्द्धनाय स्वजातिनिधनाय बद्धपरिकरः समरभुवमवतीर्णः ।
तत् सर्वथास्माभिः पूर्व्यावस्थितकैतवेन प्रवञ्चनीयः एव अन्यञ्च
यत् देवपादैरभिहितम् एवं कृते सुकृतात्मनामस्मासु अद्वावैपरीता
मवश्यम्भावि तत्रापीदं कथ्यते । तथाहि

अहो धिग्विश्वासं सरलमनसां भारतभुवाम्

अन्यच्च ।

प्रभोः समक्षं चरिते यस्मिन् कर्मणि कीर्तयः ।
तद्वासस्य पुरस्तास्मिन् अकीर्तिः कथमुद्भवित् ॥

—०—

कस्यचित् शारदीयप्रलापः ।

ब्रह्माण्डभाण्डोदर-दिग्गजेन्द्र-
तुण्डोर्ध्वशृण्डा भुवि यस्य मूर्तिः ।
नृसिंहरूपप्रतिपक्षतामैत्र
जातेव सोऽव्यान् गजार्द्धदेहः ॥

एवमाद्यनेकविधमङ्गलपाठं कुर्वन् प्रविश्य कश्चिज्जरङ्गवो ब्राह्मण-
ब्रुवः समन्तादवलोक्य च सहासं स्वगतं प्रलपति प्रामोऽहं साम्भृतं
हिमालय प्रदेशाद्दर्मानः भारतराजधानीं कलिकातानगरीं ।
अहह !

यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी
रघुपतेः क्व गतो नर कीसला ।
क्व च गता यवनेश्वरदेहली
कलिकता खलु राजपुरी पुरी ॥

येयं सुधाधवलित-प्रासादराजिविराजिता प्रासादनगरीति
सम्भदेशेषु ख्यातिमापन्ना, असम्भेषु कार्कावट्शक्तिप्रख्यापन-
चमत्कारिणी तथा सुसम्भभवप्रासादनवप्रमानवहन्दाभिनन्दिनी,
अतुप्रज्वलपाश्चात्प्रज्ञानालोकनिस्यन्दातिसन्दीपितप्राच्यान्धकारावृत
पार्श्वस्थाशेषग्रामनगर जनपदनिकरा च अहोचिद्वमेतत्—

ततश्च सत्स्वपि व्रासजैमिनिः गौतम कपिल पातञ्जल प्रमुख
निरन्तरपरब्रह्मध्यानैकतानचित्तप्रत्यक्षोक्तकरतलास्थामलकवदखि
लजागतवाह्यान्तरार्थनिचयमहर्षिसुख्यविरचितदर्शनशास्त्रेषु, मनु-
वशिष्ठ पराशर पाराशर्य याज्ञवल्करा शातातपादि धर्मानुशीलनक्ष-
पित यावज्जीवोपलक्ष्यान्नेयधर्मतत्त्व सत्त्वोज्ज्वलमहामुनि निवह प्रणी
तेषु नानाविधधर्मसंहितानिवन्धेषु, वाल्मीकि कृष्णद्वैपायनप्रभृत्यलौ-
किकार्षेयचक्षुरुत्तरेपोपलक्षित भूतभविष्यद्वर्तमानमानवचित्तचरित्र-
तत्त्व समय विवर्तपरिवर्तनादि महायोगिहृन्दहृन्दारकप्रणीतेति-
हासपुराण निकरेषु, इन्द्रचन्द्र वराङ्गिगालवपाणिनिप्रमुखतपस्तो-
षितमहेशलक्ष्म्याव्राहतज्ञानचक्षुरुन्मीलिता शेषशब्दसाधनोपायार्थ-
सम्बन्धहृतजडलाचार्यवर्यपरम्परानिर्मितेष्वतिविस्तृतशब्दशास्त्रेषु,
तथा तथाविधाप्रतिहतप्रसरज्ञाननयनोन्मेषाधिगततत्त्व पदार्थरह-
स्रमहामतिसिद्ध पुरुष समुद्रावितासु आयुर्वेद धनुर्वेदज्यो-
तिराद्यशेषशास्त्रपरस्परसु, समन्तात् सुलभ्येषु च कालिदासादि
महाकविप्रणीतेषु विविधगद्यपद्यमयेषु महाकावेष्वभिज्ञानशकुन्तल
प्रमुखनाट्यकावेषु च एतावत् समय पर्यन्तं—

यदत्र वर्षे चिरवद्वमूलं

स्थितं तमः सन्ततमेव घोरम् ।

पाश्चात्प्रदेशगतवोधरश्मिः

क्षणेन सर्व्वं तदपाकरोद्वै ॥

वै इति पादपूरणार्थमेव व्यवहृतम्, यतः ।

यदि न सुप्रश्न, वा, वै, ह पदानि शरणीनीह

कवीनां मादृशां लोके पादपूर्णिः सुदुर्घटा ॥

(सत्स्वप्येतेषु) उदरपूर्णिस्तु सर्व्वथा सुदुर्घटैव । अथवेह

अथवा यदि कोऽपि टीकाकारः अस्मत्सम्मानरक्षार्थं वै
 इतप्रसन्न निश्चयार्थं कुर्यात् तदापि न क्षतिः । किन्तु तथापरिक-
 ल्पनं दुराशाविलसितमात्रं यतो जीवितावस्थायां विद्योदयोऽयं
 यथाकालं प्रकाशमानोऽपि ग्राहकेभ्यः स्वनिष्कृत्यमल्पपरिमित
 मप्यर्थं लब्धुं न शशाक । भृतेऽस्मिन् निरर्थकमसैकपदम् दृष्ट्वा
 कश्चित् तदर्थं न योजयिष्यतीति न सम्भावाते । तन्निरर्थकं मस्तु
 'वै' । अथ—

दूरीकृतेऽतिवर्धितमान्धकारे
 तस्मिंस्तु सम्प्रति जनानवमभ्युपेतम् ।
 पाश्चात्प्रदेशजसमुज्ज्वलरूप मद्य
 ज्ञानं प्रकाशमयमानवतां प्रपन्नाः ।
 असारताशास्त्रचयस्य तद्व
 दुद्भाविता शास्त्रकृताश्च जाड्यम् ।
 ततश्च शास्त्रेषु नचास्ति तेषां
 अद्वाऽल्पमात्राऽपि परन्वनास्था ॥

शास्त्रे विश्वासहीनत्वात् पूर्वोच्चारणेष्वनादृताः ।

यथेष्टाचरणसक्ताः पशुभिस्तु ल्यतां गताः ।

ततश्च सर्व्व एवेदानीम्—

सुच्छन्दभोगो न नृपो न योगी

सोतावियोगी नचरामचन्द्रः । एतच्छ्लोक प्रतिपाद्यत्वमापन्नः-

येन केनाप्युपायेनैहिकसुखसमृद्धिगृह्णुश्चतुर्षु बर्गेषु द्वितीयमेवा-
 यत्तीकर्त्तुं समीहते तत्र नापमानं गणयति, बारम्बारं प्रतप्याख्या-
 तेऽपि न तदासक्तिं विमञ्चति, प्रतुप्रतलज्जायै जलाञ्जलिं दत्त्वा
 पददलितगृहाखुभुगिव शनैः शनैः पुनरेव कर्णकण्ठतक्षणमेव

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च
सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।
ज्ञानञ्च पाश्चात्यमिहाभ्युपेत्य
पशुत्वमेतत् तनुते प्रकामम् ॥

ततश्च

क्वचित् सिंहः, क्वचिच्छागः, काकोलुकपमः क्वचित् ।
क्वचित् श्वा च शृगालश्च विडालोवृषभः क्वचित् ॥
सिंहो दुर्बलसन्निधौ, निजगृहे, वाक्ये, लज्जे मैथुने ।
भक्ष्यामक्ष्यविचारवर्जनविधौ ध्वान्तः परोच्छिष्टमुक् ।
गाभीर्ये खलु पेचकः परमनस्तुष्टौ भये श्वीपमः
जम्बूकः परवचनस्ववसतिं सोढुं विडालायते ॥

स्वच्छन्दभोगे परवस्तु लोभे
मन्दप्रचारे वृषभायते च ।
पशुत्वमेवं परिकल्पते यत्
ज्ञानाय तस्मै प्रणमामि भूयः ॥

किञ्च

शास्त्रं पैत्राङ्गुलानुपालितमथोष्णित्वा यथेच्छं तथा
शिष्टाचारनिवद्ध शुद्ध गुणवद्गर्माभिवन्दांश्च ज्ञान ।

मैत्री नापि च दृश्यते न च गुरौ देवे च भक्तिः क्वचित्
 विश्वासः स्वजनेषु नैव न च वा धर्मो गुणे चादरः ।
 सौभ्रातृं न च विद्यते न च दयादाक्षिण्यमेतेष्वहो
 दारेष्वेव निजेषु भक्तिरतुला श्रद्धा रतिः साम्प्रतम् ॥
 पाश्चात्पूर्वहृतघोरमोहतमसां ज्ञानैरमीषां पुनः
 सम्बन्धोनिजपालनावधि परं मात्रा च पित्राऽथवा ।
 जातायाञ्च कथञ्चिदेव हि ततः शक्तौ स्वपोषं प्रति
 कामाता ? जनकोऽथ कोन च तयोश्चित्तं क्षणं संस्मरेत् ॥
 दम्पत्योर्न कुलं न जातिरथवा चारादिकं लक्ष्यते
 पुष्पे ध्वासशरतिदाहविधुराक्षिद्वन्द्वनिर्वापणी ।
 प्रीतिः पूतत्रिवाहवन्धनविधवािकैव संयोजिका
 स्त्रीणां सङ्गवशेन सैवहि पुनस्तद्वन्धनच्छेदिका ।

अथवात्यन्तपशुत्वातिसभ्यतयोरत्यल्पामेवान्तरम् । पशुत्वं नाम
 महार्थपरिच्छेदाद्वृतं सत्सभ्यतया वापदिश्यते । एतच्च प्रवन्धा-
 न्तरे समलोचितं भविष्यति ।

भवतु प्रस्तुतमनुसरामः ।

अहं कलिकातां भारतराजधानीमनुप्राप्तः । इयं हि नगरी
 रम्योद्यानशतैः शतैश्च सुप्रथै रम्यैश्च इच्छार्णोत्करैः
 सङ्कीर्णं परितः सुरम्यसरिता धौतापरान्ता तथा ।
 प्रासादादृशिवालयैरपि शतैश्चिन्नैरनेकापणै

SANSKRIT PUZZLES.

We are glad to acknowledge the receipt of Vidagdha mukamandan a book of Sanskrit puzzles collected by a pupil of ours Durgachurana kavya Tirtha. The collection indeed shows a good deal of skill as well as the wit of the author. we note below some of those puzzles.

आद्यन्ताभ्यां भवेद्वस्ती, मध्यमाभ्याञ्च दानवः ।

विपरीते पिढपतिः, समुदाये वराङ्गना ॥ (१)

मदमत्तमयूरस्य, गिरेर्माख्यवतस्तटे ।

सीताविरह्णिणं रामं, सुहृमुँडुरमोच्छ्रयत् ॥ २

कान्तया कान्तसंयोगे, किमकारि नवोदया ।

अत्रापि च क्रियागुप्तिं कुँधैरपि न बुध्यते ॥ ३

सुवर्णालङ्कृतां कन्यां, हेम्ना च परिवर्जितां ।

तां कन्यां विधवां दृष्ट्वा गृहे रोदिति तत्पतिः ॥ ४

एकवर्ग-समुद्भूतं चतुर्वर्ग-फलपदं ।

(1) Find out a sanskrit word of four letters of which the first and last mean an elephant the two at the middle when read in right direction mean a Daitya and when read in lept means the god of the dead while the whole together mean a beautiful woman. Nominative is to be found out in (2), verbs are to be found out in (3), (7), (8) and (10), and both verb and nominative in (9), of the rest

अनुलोमविलोमाभ्यां यस्य नाम स पातु वः ॥ ५
 युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।
 पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥ ६
 दामोदराय पुण्यात्मन् ! फल मूल जलान्यपि ।
 एकादशः क्रियागुप्तिं बुधैरपि न बुध्यते ॥ ७
 सन्ध्यावन्दनविलायां तडागान्तं द्विजोत्तमैः ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तं बुधैरपि न बुध्यते ॥ ८
 भवानिष्टं करोमिह प्रति पूजापरायणः ।
 कर्त्ता गुप्तः क्रिया गुप्ता गुप्तमामन्वितं पदं ॥ ९
 गोपीभिः सह चाष्टाभिर्भोविन्दो यमुनाजले ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तं बुधैरपि न बुध्यते ॥ १०
 पाण्डवानां सभामध्ये दुर्गोत्तम उपागतः ।
 तस्मै वित्तं सुवर्णञ्च क्रिया गुप्ता न बुध्यते ॥ ११
 धत्ते वियोगिनीषण्डस्थलपाण्डुफलानि का ।
 वद वरुणं विधायान्ते सीता हृष्टा कया भवेत् ॥ २२

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

चान्तरायाणामभावश्च भवति ननु स्वभिन्नेश्वरप्रणिधानात् स्व-
साक्षात् कारः कथं स्यात् अभ्यासतज्ज्ञानयोः प्रङ्जादावेकविषय-
त्वदर्शनादिति चेदुच्यते, यथैवेश्वरोऽसंगः चिद्रूपः कूटस्थः क्लेशादि
शून्यः तथैव जीव इति सादृश्यादीश्वरध्यानं तदनुग्रहश्च राजीव
स्वरूपसाक्षात्कारहेतुरित्यनवद्यः ; अन्तरायमाह ।

व्याधिस्त्यान संशय प्रमादालसप्रविरतिभ्रान्तिदर्शनालम्बभूमि-
कलानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तोऽन्तरायाः । ३० ॥

पदच्छेदः । व्याधिः स्त्यानः संशयः प्रमादः आलस्यः अविर-
रतिः भ्रान्तिदर्शनं, अलम्बभूमिकत्वः अनवस्थितत्वानि चित्तवि-
क्षेपाः, ते, अन्तरायाः ।

पदार्थः । व्याधिः घातुवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिः, स्थानं
चित्तस्य अकर्माख्यता, संशयः सन्देह उभयकोट्यालम्बनं ज्ञानं
यथाः योगः साधो न वेतीतं प्रवरूपः, प्रमादः अननुष्ठानशीलता,
समाधिसाधने औदासीन्यमिति यावत् । आलस्यं कायश्चित्तयो-
र्गुरुत्वं, योगविषये पृथक्त्वाभावहेतुः । अविरतिः विषयदृष्ट्या,
भ्रान्तिदर्शनं शक्तिकायां रजतत्ववदिति विपर्ययं ज्ञानं, अलम्ब-
भूमिकत्वं कुतश्चित् निमित्तात् समाधिभूमेरलाभोऽसम्प्राप्तिः,
अनवस्थितत्वं लब्धावस्थायागमपि समाधिभूमौ चित्तस्य तत्वा-
प्रतिष्ठा । चित्तं विक्षिप्यते एभिरिति चित्तविक्षेपकाः, ते एते,
ससाधेरेकाग्रतयाः ; यथायोगं प्रतिपन्नत्वात् अन्तराया इति
उच्यन्ते ।

भावार्थः । एते हि व्राधि प्रभृतयो रजस्तमोवलात् प्रवर्त्तमानाश्चित्तं विक्षिपन्ति अस्थिरं कुर्वन्ति ततश्च ते समाधेरन्तराया कथ्यन्ते इति भावः ।

Disease, passivity, doubt, ballvination, laziness, avidity error, inability to contemplate unsteadiness and distraction are the obstacles.

वृत्तिः-ये चित्तं योगाद्विचिपन्ति, भ्रंशयन्ति ते विक्षेपाः योग-
स्यान्तरायाः विघ्ना नवः, तत्र व्राधिर्वातपित्तश्लेष्मणामन्नरसस्येन्द्रि-
याणाञ्च वैषम्यं, स्थानं चित्तस्य लघुत्वेऽपि कर्मानर्हता, संशयः
प्रसिद्धः, योगाङ्गाननुष्ठानं प्रमादः, अलस्यं चित्तस्य गुरुत्वाद्प्रवृत्तिः
अविरतिर्विषयलक्षणा, भ्रन्तिदर्शनं एककोटिकोविपर्ययः, अलक्ष्य
भूमिकलं समाधिभूम्यलाभः, मधुमत्यादयः समाधिभूमयो वक्ष्यन्ते,
अनवस्थितत्वं नाम लब्धायां भूमौ चित्तस्यास्थिरत्वं पूर्वभूमौ स्थितं
हि चित्तं उत्तरभूमिं नयेत्तस्मादस्थिरत्वं दीर्घ इत्यर्थः न केवलमेते
विक्षेपा योगनाशकाः किन्तु दुःखादीनपि कुर्वन्तीति प्राह ।

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयलश्वासप्रश्वासाः विक्षेपसहभुवः । ३१ ॥

पदच्छेदः । दुःखं दौर्मनस्य अङ्गमेजयल, श्वासः प्रश्वासाः
विक्षेपसहभुवः ।

पदार्थः । दुःखं चित्तस्य रागजः परिणामः बाधनालक्षणः
यद्वाधात् प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्त्तन्ते, दौर्मनस्यं बाह्याभ्यन्तरेः
कारणैर्भनसोदुःस्यता, अङ्गमेजयत्वं—सव्वाङ्गानां विषयुः, आसन-
स्यैर्यं बाधकः । प्राणोयद्वाह्यं वायुमाचामति सः श्वासः । यत्

अन्वयः । स्पष्टम् ।

भावार्थः । पूर्वोक्तैर्ब्रह्माधिप्रभृतिभिश्चित्तस्य विक्षेपे सति दुःखादीन्यपि समुद्भवन्तीत्यर्थः ।

Pain, uneasiness, trembling of the body, inhaling and exhaling accompany the distractions of the heart.

वृत्तिः । दुःखं व्याधिजं शरीरं, कामादिजं मानसं, तद्द्वयमाध्यात्मिकं व्याघ्रादिजमाधिभौतिकं ग्रहपीडादिजमाधिदैविकं दौर्मनस्यमिच्छाविघातात् क्षोभोमनसि, अङ्गमेजयत्वं अङ्गानां कम्पनमित्यर्थः, अनिच्छतः प्राणोऽयं वाह्यं वायुमन्तःप्रवेशयति स श्वासः, समाध्यङ्गरेचकविरोधीत्यर्थः, एवं अनिच्छतः कौश्लस्य वायोर्वह्निर्गमने प्रश्वासः पूरकविरोधी, एते विक्षेपैः सह भवन्ति विक्षिप्तचित्तस्य भवन्तीत्यर्थः । इश्वरप्रणिधानादेतेषामभाव-इतुक्तामुपसंहरति ।

तत् प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः । ३२ ॥

पदच्छेदः । तत्-प्रतिषेध-अर्थं एकतत्त्व-अभ्यासः ।

पदार्थः । तेषां (पूर्वोक्तानां विक्षेपाणां) प्रतिषेधार्थं निषेधार्थं एकतत्त्वाभ्यासः एकस्मिन् (यस्मिन् कस्मिंश्चित्) तत्त्वे अभ्यास-चित्तस्य पुनः पुनर्निवेशनम् ।

अन्वयः । क्रियेतेतिशेषः ।

भावार्थः । यत्किञ्चिदभिमतं वस्तु ध्यानं चित्तं तान् विक्षेपान् प्रतिरुन्ध्यात् ।

वृत्तिः विज्ञेयानां नाशार्थं मेकतत्त्वस्यैश्वरस्याभ
 प्रितार्थः अत्र साध्यकारिः स्थायिचित्तं स्यात् तस्यै
 नीयेति क्षणिकमतमाशङ्क्य सोऽहमिति प्रत्याभिज्ञानादिना
 मेकं मनोकार्यावागादि स्थायि विद्यते तस्य चित्तस्यास्य्यादि
 लम्बती योयानुष्ठानायोमात् तन्मूलनिरासोपायानह ।

मैत्री करुणा मुद्रितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषया
 भावनातच्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

पदच्छेदः । मैत्री, करुणा, मुद्रिता, उपेक्षाणां सु
 खपुण्यविषयाणां भावनातः, चित्त-प्रसादनम् ।

वदार्थः । मैत्री—सीमाहीं करुणा क्षया, मुद्रिता-
 शोदासोन्यं सुखादियच्छस्ताद्वाहुल्यलाभलाय प्रक्षयधर्मोपे
 तादिवाची ततश्च सुखित दुःखित, पुण्यवदपुण्यवन्तस्तए
 विषया आश्रया यासां ता स्तासां भावना—उत्पादनं वि
 करणं तस्य प्रसादनं निष्कलता, समाधिप्रतिबन्ध
 दिसन्नापसारण इति यातत ।

अन्वयः । सुखदुःखपुण्यापुण्याविषयाणां मैत्री
 पेक्षाणां भावनानातः चित्त प्रसादनं भवतीति शेषः ।

पदीनि पूर्वार्थे सुखादिभूतरेषु
 या यथाक्रमं सुखितेषु, पुण्यवत् सु
 सुखितेषु सुखिनमिति मैत्री क

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

Friendship with the happy, pity for the suffering, joy for the righteous and discarding the sinful from one's heart are the means of tranquilizing the heart and focussing it.

वृत्तिः । सुखिषु प्राणिषु मैत्री मित्रतां, दुःखितेषु करुणां, दयां, पुण्यवृत्तिषु मुदितां हर्षं, अपुण्यशब्दितपापवृत्तिषु उपेक्षां मध्यस्थवृत्तिं भावयेत्, तथाभावनया चित्तस्य प्रसाधनं भवति, सुखादिषु यथाक्रममक्तया भावनया सात्त्विकोधर्मो जायते तेष्वी-
र्ष्याऽपकारेच्छाऽसूयाद्देषाणां चित्तमलानां विनाशात्, तेन च शुद्धेन धर्मेण चित्तं प्रसन्नं भवति, प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्यः एकत्र स्थितिपदं लभते इति, इदानीं मैत्र्यादि भावनया प्रसन्नस्य चित्तस्य स्थित्युपायानाह ।

॥ प्रच्छेदनं विधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

पदच्छेदः । प्रच्छेदनं—विधारणाभ्यां, वा, प्राणस्य ।

पदार्थः । प्रच्छेदनं—कौष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्न-
विशेषात् मान्नाप्रमाणेन वह्निर्निःसारणं, विधारणं, प्राणायामः, इति
भाष्यं, प्राणायामश्च प्राणस्य (वायोः) आयामः गतिविच्छेदः, स
च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति, बाह्यान्तरापूरणेन, पूरितस्य वायोस्ता-
त्रैव निरोधेन वा, अथवा प्राणस्य कौष्ठवायोः ।

अन्वयः । वा (अथवा) प्राणस्य प्रच्छेदनविधारणाभ्यां मनसः
स्थितिं प्रसादयेदिति शेषः ।

भावार्थः । वा शब्दोवक्ष्यमाणचित्तैकाग्रतासाधनोपायान्त-

सामर्थ्यं सूचितम्, प्राणायामश्च रेचक-पूरक-कुम्भक-भेदेन त्रिविध इति केचित्, तच्चिन्धं ; प्राणायामश्च विज्ञेयो रेचक पूरक, कुम्भका इत्यादि स्मृतिभिस्त्रयाणामेव मिलितानां प्राणायामत्वकथनात्, तत्र प्रच्छेदनेन रेचको, विधारणेन च पूरकः कुम्भकावुत्तौ; विज्ञान-भिस्तु विधारणस्य कुम्भक एवार्थः, स च पूरकं विना न सम्भवतीति पूरकस्यार्थादागमः इत्याह । प्राणायामस्य चित्तस्यावप्रसादन-पूर्वकं स्थितिसाधनत्वं स्मृतिप्रसिद्धमेव, तथाहि—प्राणायामैर्हृद्दे-षान् धारणाभिश्च क्लिप्तानिति ।

Contemplation is also accomplished by means of emitting a breath and steadying it.

वृत्तिः—नासिकापुटाभ्यां प्राणस्य प्रच्छेदनं रेचनं, रेचितस्य प्राणस्य वहिरेव विधारणं, यथाशक्ति ताभ्यां चित्तमेकत्र लब्धे स्थितिं लभते, प्राणजये चित्तजयः, तयोरविभागात् । प्राणायामस्य सर्वपापनिवर्त्तकत्वात् पापनिवृत्तौ चित्तं स्थिरं भवति वा शब्दी वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षया विकल्पार्थो नतु मैत्र्यादि भावनापेक्षया तद्भावनायाः सर्वोपायसंस्कारित्वेन समुच्चयादिति मन्तव्यम् । उपा-यान्तरमाह ।

॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिवन्धनी ॥३५॥

पदच्छेदः । विषयवती, वा, प्रवृत्तिः, उत्पन्ना, मनसः, स्थिति-निवन्धनी ।

पदार्थः । विषया गन्ध, रस, रूप, स्पर्श, शब्दा विद्यन्ते फलत्वेन यस्याः सा विषयवती, वा अथवा, प्रवृत्तिः प्रज्ञा, उत्पन्ना जाय-माना, मनसश्चित्तस्य स्थितिनिवन्धनी स्थितिं एकाग्रतां निवध्नाति सम्पादयतीति एकाग्रतासम्पादनीत्यर्थः ।

भावार्थः । गन्धरसरूपशब्दस्य शान्ततमविषयिन्यपि प्रज्ञा चित्तस्य स्थैर्यं सम्पादयतीति वा ।

Or an objective activity (exclusive attachment to one object) being produced, it steadies the mind.

वृत्तिः—नासाग्रे चित्तस्य संयमाद्दिव्य गन्ध साक्षात्कारो भवति, जह्वाग्रे संयमाद्दिव्यरसस्य संविद्भवति, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वा मध्ये स्पृशसंवित्, जिह्वामूले शब्दसंवित्, गन्धादिविषयवतः प्रवृत्तयः शीघ्रमुत्पन्नाः सततं विप्रवासमुत्पाद्य अतिसूक्ष्मे खरादौ लक्ष्ये मनसि स्थितिं निवध्नातीत्यर्थः । शास्त्रोक्तविशेषस्य कस्यचिदनुभवे सततसूक्ष्मेऽपि अद्वया संयमार्थं योगी प्रपद्यत इति भावः ।

॥ विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

पदच्छेदः । विशोका, वा, ज्योतिष्मती ।

पदार्थः । विशोका—विगतः शोको रजः, परिणामीयस्याः, सुखमयसत्त्वाभ्यासवलाद्भ्रजोविपाकरहिता इति यावत्, वा अथवा, ज्योतिष्मती, ज्योतिः सात्विकः प्रकाशः स प्रशस्तो भूयान् विद्यते यस्याः सा ।

अन्वयः । वा (अथवा) विशोका ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरूपज्ञा चित्तस्य स्थितिनिवन्धनी भवतीति शेषः ।

भावार्थः । चित्तस्य त्रिधैव स्थितिः । (१) ज्ञानात्मिका, (२) सुखदुःखात्मिका, (३) प्रयत्नात्मिका च । प्रयत्ननियमात् कथं चित्तस्य प्रसादनमिति त्रयस्त्रिंश सूत्रे दर्शितं, सुखदुःखमय वृत्त्यात्मकस्य चित्तस्य कथं प्रसादनमिति द्वात्रिंश सूत्रे दर्शितं । केवलज्ञा-

Or a pure dry light consisting in knowledge alone tranquilizes the mind.

वृत्तिः—अष्टदलं हृत्पद्मं रेचकेनोद्धुं मुखं ध्यात्वा तत्कार्षिका स्थायां जड्मुख्यां सुषुम्नाख्यनाद्यां संयमनात् मनसः संविद्भवति, तन्मनः सूर्येन्दुग्रहमणीनां प्रभातद्रूपेणानेकधा भवति, तत्सात्विकं ज्योतिर्मनः, तस्य कारणं सात्विकोऽहंकारोविस्तोर्णमहोदधिकल्पो व्यापो, तस्य पि ज्योतिःस्वरूपस्य संयमात् संविद्भवति, सैषा द्विविधा संवित्, ज्योतिष्मती मनोऽहंकाराख्या ज्योतिर्विषया विशोका दुःखशून्या प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसःस्थितिहेतुरित्यर्थः ।

॥ वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

पदच्छेदः । वीत-राग-विषयं, वा चित्तम् ।

पदार्थः । वीतरागविषयं—वीतः परित्यक्तः रागो विषयाभिलाषो येन तत् वीतरागं योगिनां चित्तं, तदेव विषयः आलम्बनं यस्य तत् तादृशं, वा अथवा, चित्तं व्याख्यातं । केचित्तु वीतराग-विषयमित्येतत् पदं वीती परित्यक्तौ रागविषयौ येन इति व्युत्पादयन्ति ।

अन्वयः । वा (अथवा) वीतरागविषयं वा चित्तं मनसः स्थितिनिवृत्तं भवतीति शेषः ।

भावार्थः । अथवा प्रथम योगाभ्यासार्थी योगी वीतरागाणां कृष्णद्वैपायनप्रमुखानां सिद्धपुरुषाणां चित्तमालम्बनीकृत्य स्वचेतसः स्थिरतां प्रसाधयेत् । अन्ये तु वीती परित्यक्तौ रागविषयौ येन तादृशं चित्तं सन्नरासिनश्चित्तमित्यर्थः समाधिसिद्धये प्रभवतीति वराचक्षते ।

Or by contemplation of that heart, which is, free from all desires

पुरुषपरीक्षा ।

ततस्तत्तर्कं परितुष्टेन राज्ञा सकटारः पुनरानीय सम्मानपात्रं
कृत्वा राज्यचर्चायां मन्त्रिराक्षसस्य द्वितीयः कृतः । सकटारस्तु तां
पदवीमासाद्य चिन्तयामास “अहोदुर्नीतिरस्य राज्ञः ! सकल-
परिकरं मम हत्वा मामेव मन्त्रिपदव्यां स्थापयति । मूलमुत्कृत्य
दले जलं ददाति ।

तथाहि—

उत्कटं वैरमुत्पाद्य पुनः सौहृदमिच्छति ।

यमपत्तनयात्वायाः स पत्न्यानमवेक्षते ॥

कथञ्चा सम पापिमनः प्रत्येति दृष्टाशयेऽस्मिन् । यतः—

दृष्ट्वा वैरक्रिया यस्य पुरा पर्यन्तगामिनी ।

तस्मिन् विश्वासमायान्तं मृत्युर्जिघ्रति मस्तके ॥

तदिदानीं किमुचितं ? पुरातनमस्य वैरमिदानीतनञ्च सौहृदं
चिन्तयन् संदिग्धचित्तोऽस्मि किं करवाणि ।

अथ वैरोद्धारार्थमेव तदापि जीवनं स्वीकृतं, यदाऽनेन दुरा-
त्मना कुस्वामिना पश्यतो मम पुत्रादयोहताः । तद्यथा—

सर्वस्वं गतमेव गच्छतु नृपं क्लानिञ्च सा मामको,

लक्ष्मीः प्रस्थितिनिञ्चयैव, सुधियः शीघ्रन्ति के तां गताम् ।

ते पुत्राः सदसि प्रगम्भवचसस्ताः सानुरागाः स्त्रियो

नमारः किल ते च ते च शिशवश्चेतो न मुञ्चन्ति मे ॥

पापात्प्रस्यति यः स एव पुरुषः स्यादुत्तमोभूतले
 पापात्मापि विभेति योऽपयशसः स ज्ञायते मध्वमः ।
 त्रासो यस्य न पातकादपि न वा लज्जाऽपराधादपि
 प्रज्ञावद्भिरुदाहृतोऽयमध्वमः सर्वत्र निन्दास्यदम् ॥

इति चिन्तयन्नेव स मन्त्रो कदाचिदारामदर्शनकौतुकेन
 तुरगारुढो भ्रमन् पुराद्वहिः कियत्यपि दूरे कुशानुत्पाद्य तन्मूले
 तक्रं ददानमेकं चाणक्यनामानं ब्राह्मणं ददर्श । तं दृष्ट्वा सकटार
 उवाच—

वटो, कस्त्वं ? किमत्र कुरुषे ? ।

वटुः । चाणक्यशर्मा ब्राह्मणोऽहं, साङ्गं वेदमधीत्यानिन
 पथा विवाहार्थितया गच्छतो मम कुशाङ्कुरेण पदे क्षतं क्षतम्; तेन-
 क्षतेन विवाहभङ्गीजातस्तदा प्रतिज्ञां क्षतवानस्मि यदस्याः स्थव्याः
 कुशं निम्नूलं करिष्ये । ततोवृक्षायुर्व्वेदाधिगमः क्षतः, नोचेत्
 प्रतिज्ञापूर्णां कथं स्यात् । तदयमभ्युपायः, सुकरोनिर्द्धारितः ।
 तत्क्रमेण कुशा विनश्यन्तीति तथा समाचरन् पूर्णप्रतिज्ञोभवामि ।

सकटारः । दिष्ट्या भवता वृक्षायुर्व्वेदाधिगमः क्षतोनीचेत्
 प्रतिज्ञापूर्णां कथं स्यात् ।

वटुः । यद्ययमुपायो न स्यात् तदाभिचारिककर्मणि मम प्रवी-
 णताऽस्तीव ततः कुशविनाशकामनया होममेव करिष्ये ।

तदाकर्ण्य सकटारश्चिन्तयामास अहो अस्य ब्राह्मणस्यामर्षः !
 उपाय प्रवीणत्वं ! यद्ययं मम वैरिणोवैरोभवेत् तदाऽहं वैरोद्धार-
 कर्मणि विनायासेनैव क्षतार्थोभवेयम् ।

धातुसूत्रम् ।

नाङ्गमान शब्दयोर्यङ् माने ङाऽभ्यासकर्मणि ।
 या-द-गतौ रा-द-दाने ना-द दाने ग्रह्णऽपिच ।
 वा-द गत्यां गन्धने च खेऽतिसेवासुखात्पिपु ।
 आ-द-पाके स्था-क गतिनिवृत्तौ ङित् प्रसंव्यपात् ।
 स्वाभिप्रायप्रकाशे ङित् स्वीकारार्थं स ङित् पुनः ।
 शिवाद्द्विषयस्यैव निर्गमे गम्यते तु ङित् ।
 उत्पूर्वोऽनृद्धं घटने ङिट्प्राप्त् सुरार्चने ।
 मैत्रीसंगतिकृत्योस्तु मन्त्रकरणकारके ।
 मार्गे कर्त्तरि वाच्ये व ङिट्कार्त्तिकोपि ङित् ।

निर्विवादः समासिर्वा । मनोयोगे तु प्रणिधत्ते अवधत्ते च । आव-
 रणे तु व्यवधानं अन्तर्धानं पिधानञ्च । अन्वेषणे अनुसन्धानं । प्राधा-
 न्ये तु प्रधानमिति । आ धमति आता गिरेर्धातव इति शान्ति-
 शतकं । पिवत्यम्बु पिपासार्तोभीतं पातिच सर्व्वदा । द अन्नं पसाति
 द आह्लादैः प्रातिः, प्राणः, प्राणवान्, द अर्कोभाति, द माति, तङ्
 मिमीते, यङ् मीयते तण्डुलराशिं ।

ङा-वेदं मनति द्विजः । द ग्रामं याति । द-विप्राय वस्त्रं राति ।
 द विप्राय धनं ददाति गुरोर्ज्ञानं लाति च । द वाति वायुः । क्तः नि-
 र्वाणोदोपः । कर्त्तृवाच्ये तु निर्वातोवातः । गन्धनस्थाने हिंसति वीप-
 देवः । गन्धनं पीडनं । ख वापयति । इति गतिः । आसिः प्राप्तिः ।
 द-आति तण्डुलान् । व घटादि अपयति । व-तिष्ठति । ङिदिति
 प्रसंवापादुत्तरः स्थाधातुर्ङित् स्यात् प्रतिष्ठते वितिष्ठते । स्वाभि-

लिप्सेवोपादयच्चाइशोचे औहाङ्सर्पणे ।

औहात्यागे न आदन्ता अतुर्विंशतिसंख्यकाः ॥

आदन्तधातुवर्गः ॥

इगताविण दात्राधेरिड्दाध्ययन कर्मणि ।

अधेरिद् स्मृतौ वै किन ज्ञाने क्वविन द्रुहि ॥

दिञ्क्लचये चिरिनद्रोहेजिजग्नेऽभिभवेऽपि च ।

विपराभ्यां जये डित् स ज्याने खिजिरिन द्रुहि ।

धिस्रष्ट्यामथधिवि प्रीतौ नाथपिश्रज्जे ॥

डुमिञ्क्षेपणेऽत्योरिश्रश्रतां विच्चिनद्रुहि ॥

स डित् स्यात् । लयि न तिष्ठते प्रीतिरिति भट्टिः । घटनं सम्बन्धः । कुटुम्बमुत्तिष्ठते गृही गात्रोत्थानं करोतीतिप्रथः । सुरार्चनं देवपूजा । तत्र डित् आदित्यमुपतिष्ठते । मित्रताकरणे सङ्गतिकरणे च उपादुत्तरः स्याडित् स्यात् । दूरस्थोपीश्वर मुपतिष्ठते मैत्रीकरोतीतिप्रथः । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते उपश्लिष्यतीतिप्रथः । मन्त्रएव करणं कारकं । तस्मिन् सति उपपूर्वः स डित् स्यात् । यथा ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः सन्ध्यात्रयं द्विजाः । मार्गं कर्त्तरि वाच्ये उपपूर्वः स डित् । अयं पत्न्या वाराणसी मुपतिष्ठते, उपादकर्मकोपि स डित् स्यात् । उपतिष्ठते भोक्तुः । षाधातुः सकर्मकोप्यस्ति यथा चौरोग्रामे लोक मधितिष्ठति । अत्र लोकसैव कर्तृसमुद्दिष्टत्वं । लिप्सार्थे षाधातुरुपादुत्तरोडिहा स्यात् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति । द नद्यां प्रातःस्नाति व पुत्रं स्नपयति । ड्स जिहीते औ हीनः । न जहाति । औ हीनः । क्तौ हानिः इत्यादन्तवर्गः । इगताविति वनमयति णकारः समानाकृतीनां भेदावगमार्थः । वनमेति । अत्र गतौ द अधोति वेदं वटुः । अधेरुत्तर इधातुः स्मृतौ द विष्णु मध्ये ति वै पादपूरणे । अत्रापि कानुवन्धफलं नानुवन्धवत् । नचिकेति । क्वीति न

कस्यचित् शारदीयः प्रलापः ।

अस्मिन् कलिकातानगरे नाटकाभिनयप्राचुर्यमवलोक्य
मयाऽपि किमपि नाटकं निर्मातुं सङ्कल्पः कृतः । अथ तत्र स्वशक्तौ
न्यूनतामवेक्ष्य तच्च प्रहसने परिणमयितुं प्रवृत्तिर्जाता । तत्रापि
वस्तु निर्वृत्तमक्षमः प्रस्तावनामात्रं विरचय्य हृदयस्थौत्सुक्यं
निवारितम् । तदेवाऽत्रोपदीक्रियते । क्षमध्वम् ।

निर्वस्तु प्रहसनं ।

(प्रस्तावनामात्रम्)

नान्दी

यस्यालीयत मूर्धजेषु जलदश्रेणी मुखे चन्द्रमाः
मूर्धन्दे विषमेषुकौस्तुमधनुर्विद्युत् कटाक्षाञ्जले ।
हास्ये शारदकौमुदी स्तनयुगे मेरुस्तुषाराद्विणा
वाह्नोः कल्पलतानवीत्यविटपौ नाभौ सरोमानसम् ॥
मौर्वी रोमततौ स्मरस्य जयिनी चोर्वी नितम्बस्थले
रश्मा चौरुयुगे पदाञ्जयुगले फुल्लजलक्ष्मीः स्वयं ।
साऽस्माज्जन्मपरम्परार्जितमहापुण्यौघलध्वोदयः
कल्याणं गृह्णीजनोवितनुतां गव्योद्य सभ्येषु नः ॥

अपिच

दृष्टिश्चाध्वजनस्य तप्तमनसां शान्त्यै सुशीतं पयः

पुष्टिं सा विदधातु नः परिषदां तुष्टा कुजस्वाङ्गना ॥

नाद्यत्ते-सूत्र-धारः । अलमतिविस्तरेण (आकाशे) कर्णं दत्त्वा-किं ब्रूय ? किदृशीयं नान्दी अष्टपदाः द्वादशपदा विति ? अयि भोः द्विपदा वयं कदाचित्तु प्रियगृहिण्या सह मिलित्वा चतुष्पदाश्च भवामः, नाऽस्ति चान्यपदोन्नतिप्रत्याशा यूयं महाशया बहुपदगौरवाच्च तदयूयमत्र पदविचारं कुरुत, वयं तु अस्मदेकमात्रशरणं गृहिणीपदमनुसरामः । (पुनराकाशे कर्णं दत्त्वा) किं ब्रूय अहोनिर्लज्जता सुसभ्यभव्यास्पदनव्यजनपूर्णेऽस्मिन् सदसि प्रगल्भवचसैवं स्त्रीवशतामाकलयसीति, अयि भोः सभ्यतागर्विणः सभ्यताया मूलसूत्रमज्ञात्वाैव किं मुधा सभ्यताभिमानमातनुय ? शर्वात्मना स्त्रीसैवैव सभ्यतायाः परमोत्कर्षमाख्यापयति । किं न पश्यथ यूयं, युष्मच्छिच्चागुरुषु सभ्यतादर्शेषु पाश्चात्यपुरुषेषु स्त्रीणां कीदृशः समुदाचार इति । ते हि—

उच्चैरश्वरथादिरोहणविधौ स्त्रीणामुपेत्य द्रुतम्
पृष्ठं स्वं तदधोऽर्पयन्ति चरणाधानार्थमासां मुदा ।
हस्ताग्रञ्च वितत्य वामचरणन्यासाय यत्नात् पुन
र्यानात्ता अवरोहयन्ति पुरतः स्त्रेषां गुरुणामपि ॥
अथवा किमत्र प्रश्नोत्तरपरम्परया इत्याकालहरणेन—
स्वयं शम्भुः सर्वं भवसुखमनित्यं परिहरन्
महायोगी नित्यं वहति शिरसैकां निजवधूम् ।
तथाऽन्यस्याः पादौ दधदविरतं वक्षसि मुदा
जडत्वं संप्राप्तः शव इव परेषां क्व नु कथा ॥

अथि मधुरभाषिणि, मम हृदयवाग्निनि,
 कासि विलसिनि रचय सुभाषम् ।
 चरणमनुसेवनं, जननतनुपावनम्
 कर्तुं मुपेत मव-लोक्य दासम् ।
 स्वरगरलखण्डनं मम गिरसि मण्डनम्
 चरणयुगं तव कीकनदभासम् ।
 हृदि सरसि काशतां मम सुचिरदासताम्
 सभ्यजनैश्चिह्नं नयतु विक्राशम् ॥

(नैपथ्ये नृपुत्रशब्दं श्रुत्वा विलोक्य च) अथे ।—

हृदयास्व, जेकवाष्टा स्मृतिं भतीव वसन्तराजलक्ष्मीः
 रचितमनोहरदेशा सेषा विलसति गृहाङ्गणाय ॥

अहो ! प्रत्यहं प्रतिक्षणं तृष्णाविस्फारिताऽनिमेषलोचनभ्याम-
 विविच्छदं परिदृश्यमानमपि क्षणे क्षणे नवतामापद्यते प्रेयसीरूपं
 तत्रैव सत्यमुक्तं “क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव सोमा रमणीय-
 ताया” इति, न जाने कयोपादान परम्परया, कीदृशि च समये विधिना
 निर्दिताऽसौ ललाङ्गो, न ज्ञायते च मयापि पूर्वपूर्वास्तु जन्मपर-
 म्परान्तु कीदृशं सदुष्करं तपोऽनुष्ठितम्, यस्याखण्डफलमिवाऽसौ
 दिव्याङ्गना मदीयतामापन्ना ?

किमेष स्वप्नोवा कि मियमपि माया किमु मति
 भ्रमोऽयं ल्लृप्तं वा फलमपि हि पुण्यै रगणितैः ।
 यदेषा तन्वङ्गो चकितहरिणीचञ्चलदृशो
 रपाङ्गप्रोक्तासं विविधरसभङ्गी वितनु ते ॥

(स्मृतिमभिनीय) अहह ! किमेतल्लोकोत्तरसौन्दर्यापहृतचेतसा
मया वान्तं समश्यते । भवतु—

“नोर्चादिन्द्रपुरीसुदुर्लभमिदं रूपं हि वङ्गेऽधुना
निर्मातुं प्रभवेत् कथं नु मनुजोदुर्भिक्षरोगाकुलः ॥

सतपि वङ्गीयानां विशेषतस्त्राधुनातनकृतविद्यानामकृत-
विद्यानां वा पाश्चात्यविद्यालयकृताध्ययनानां यूनामात्मसहधर्मिणी
सौन्दर्यादिपक्षपातप्रावृत्त्ये मदङ्गनोत्कर्षः सर्वैः सुोक्तं व्यएव ।
अथवा दूरेऽस्तु तावदङ्गीयानां कथा, अस्मिन् खलु सागारावृतस-
द्वीपधरामण्डलेऽपि नाऽस्याः साम्यमवलोक्यते । तथाह्यपरजा-
तीयास्तु ललनास्तु हि—

विङ्गालाक्ष्यः काञ्चित् स्तनजघनलावण्यरहिता
कृशा दीर्घाकाराः कनकसदृशाताम्रचिकुराः ।
परा लम्बोदर्यः प्रविवलकचा ऋस्रचरणा
निनासा वृत्तास्याः कठिनगठना वाऽपि च पराः ॥
अथवा स्वर्गच्युता देवकन्येयं, तथा चीकृतम् कविगुरुणा—
अथवा

मानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

सडिम्बलिंसमत्स्योहि न कूपे जायते क्वचित् ॥

भवतु पुनराह्वयामि । आर्य्ये इत स्तावत् ।

नटी प्रविश्य । अज्ज इयन्धि, आणवेदु अज्जो कोण्णिओ-
ओ अणुविट्ठिअदुत्ति ।

सूत्र । आर्य्ये यदि गृहीतनेपथ्याऽसि तदाराधय युगपन्नृत्य-
गीताभ्यामिमां नव्यसभ्रजनाकीर्णामुद्वानभोजनगोष्ठीम् । परिष-
दियं त्वदागमनप्रतोक्षमाणा

कान्तं प्रदत्तसङ्कतं यथा भिसारिकेक्षते ।
यथा वा ग्रीष्ममध्याह्ने चातकोनवमम्बुदम् ।

किञ्च

एकचन्द्रस्तनीहन्ति न ताराः शतशोऽथवा ।
न गोष्ठी शोभते कापि विना हरिणलीचनाम् ॥

ततश्च वर्त्तमान शिक्षागुरुभिः समुन्नतसभ्रतादर्शैः श्वेताङ्ग
महापुरुषैः ।

क्रीडाभोजनपानेषु नार्थं चोपासनादिषु ।
सर्वत्र क्रियते गोष्ठी सार्धमर्वाङ्गभाग्जनेः ॥
मकारेण विना पूजा तान्दिकी निस्फला यथा ।
तथैव निस्फला गोष्ठी स्त्रीणां सन्निधिमन्तरा ॥

तथाहि—

भङ्गीं कुरङ्गनयनास्तरलैरपाङ्गै
र्वङ्गोक्तिभिश्च मधुरैर्विविधाङ्गभङ्गैः ।
नातन्वते युवतयोवत यत्र गोष्ठ्यां
गोस्थानमात्रमिह सा नरपुङ्गवाद्या ॥

ततएव सर्वत्रैव संघातेषु, विशेषतः पानभोजनीदानविहारा
दुःसखगोष्ठीषु स्त्रीसाहचर्यमपरिहार्यमेवेत्यधुनातनवङ्गीय-
कृतविदसभ्यजनैरप्यङ्गीकृतमेव । किन्तु देशस्यास्य कुसंस्काराहत-
तया कुलमहिलाकुलस्वातन्त्र्यविरहात् तासु तासूत्सवगोष्ठीषु पवित्र
कुलललनासाहचर्यमलभमानैः कल्पान्तैः

एकरूपतया वाह्यभावदर्शि वैदेशिकचक्षुःषु धूलिरपि निक्षिप्ता
किञ्च—

दुग्धस्य यदि तक्रं स्यात् गुडञ्च मधुनस्तथा ।

कुलजानां प्रतिनिधौ कुलटायाञ्च का क्षतिः ॥

तदेहि सङ्गीतकेनाराधयैनत् सदः

नटी । नाऽहं गमिस्सं लज्जइ खु मे हिअअं परपुरुसाणं अग्ग-
दीविनिक्कमिदुं ता कुदो संगीदप्पसंगी ।

सूत्र । (मस्तकं कराभ्यां धृत्वा समुपदिश्य) आर्य्यं कुतोऽयं ते
वयामोहः ? । अद्यापूरणविंशशताब्दप्रवसाने मम सहचरीभूत्वा
लज्जायन्वणामाकलयसि । अयि भोः किमिदं प्रलपितम् ? शृणोतु
तावदत्रभवती । सम्प्रति हि—

पाश्चात्प्रशिक्षामधिगतप्र सम्यक्

विहाय लज्जामपरैश्च पुंभिः ॥

कुलाङ्गना नृतप्रति नृतप्ररङ्गे

नटाङ्गनानां किमयं प्रलापः ।

किञ्च

जगच्चक्षुः सूर्योऽपि च सुखमलं नेक्षितुमभू
दसूर्यं पश्यत्वं तत इह हि यासां सुविदितम् ।

इदानीं स्वाधीना सुखकमलमनाहृत्य कुलजा

यथेच्छं यान्धेताः सममपरपुंभिस्वविचला ॥

परं मद्भाग्योपचयान्न सर्वासामिव कुलनलनानामिव व्यवहारः,
सम्बन्धाद्यापि वदन्तः, याः खलूद्यापि प्राञ्चोनपशुभावं यथायथं-

सम्पत्तिरथ सर्वासु कुलाङ्गनासूक्तशिक्षालोकापहृततमोमय
लज्जावरणतया स्वेराहारविहारगोष्ठोष्वपि पुंसां साहचर्यमाच-
रितुं प्रवृत्तास्तु नकोऽपि नटीनर्तकीनां नामाऽपि घृच्छेत् यतस्ता
एवेताभ्यां स्थानमधिकुर्युः । ततश्च नाख्योपजीविनामस्माकं वृत्ति-
लोपात् सर्वथा समूलोच्छेदनमेव नियतम् ।

(नेपथ्ये) अन्नद्वयमन्नद्वयम् ।

सूत्र : (आकाश्या) अथै क एत्र एवस्विधावसरि अस्मत्समदुःखिता-
कुलित इव सकलणमन्नद्वयमन्नद्वयमित्युदीरयन्नामप्याकुली-
करोति ? (अवलोक्य) एषोऽस्मदावाख्यसहचरः ससभ्रुमं सीत्-
कम्पा इतएभाभिवर्त्तते । किन्तु ख खस्येतावदुद्देशकारणम् ? भवतु
प्रतिपालयामीदन्तावत् ।

(प्रविश्य यथानिर्दिष्टः पारिपाश्र्विकः) अन्नद्वयमन्नद्वयम्
(इति सावेगं परिभ्रमति) ।

सूत्र । आर्थे किमेतदव्याहितमुपस्थितम् ?

येनाद्य गृहजगन्धीरस्य भवतोऽप्येतादृशी विचलता ।

पारि । भाव, किमन्यत्, वृत्तिलोपः खल्वस्माकम् ।

सूत्र । आर्थे, कथमिव ।

पारि । श्रूयताम् भाव अद्य खलु कलिकातानगरशोभा
सन्दर्शनोपजातकोतूहलेन मया विचित्रनगरशोभां दर्शं दर्शं सम-
न्तात् परिभ्रम्यातीवश्रान्तिमनुभूय तदपनोदनाय कस्मिंश्चित् मदि-
रालये प्रविष्टः ।

अथ तत्र बहुविधविचित्रकथाप्रसङ्गेषूत्तरोत्तरविस्ततिं गतेषु

कैश्चित् सुमार्जितरुचिगर्व्विदग्धैः कोटश उपायः परिकल्पित इति ? ततस्तत्रतेषु सर्व्वेषु नेत्युच्चार्य्य अरणकौतूहलं विद्व-
खन्सु तेन पुनरेवाभिहितम् (कर्णं एवमेवम्) ततश्चेदानीम्—

अक्लिष्ट फुल्लकमलोपमकान्तिभाजां

रङ्गे भवेत् कुलमुवां यदि भावभङ्गी ।

मोघं कुशीलववधूनटनं, किमत्र

सत्यम्बुजे भजति केतकिनीं द्विरेफः ॥

वृत्तिलोपशङ्खयैवमाद्यनेकचिन्ताशतैराकुलोऽहं भवदन्तिकमुप-
गतः श्रुत्वाभावः प्रमाणम् ।

श्रुत् । (सहर्षं) आर्य्यं न भेतव्यं न भेतव्यं यद्येवं तदाऽलं हर्ष-
स्थाने परिदेवनेन ।

पारि । कथमिव ।

सूत्र । (कर्णं एवमेवम्)

पारि । भाव तदा अस्माकमपि कौलीन्यं स्यात् ।

सूत्र । जातिभेदविचाराभावे सर्व्वथा सिद्धमेव तत् । नटी-
प्रति), आर्य्यं त्वामपोदानीं * विद्यालये प्रेषयिष्यामि । तत्र-
क्रियत् कालं शिक्षामधिगत्य पुंभिः सह परीक्षणपरम्यरासु प्रति-
द्वन्दितामाचरन्ती विदुषी भविष्यसि । (पारिपाण्डिं कं प्रति) तदा-
गच्छतु आर्य्यः, वयमप्यविलम्बेन दीक्षिता भवेम ॥

(नेपथ्ये मिलितस्वरैण) “कृपाहि केवलं” (सर्व्वं आकर्ण्य्य)
अहोराजवर्त्मनि कश्चिदुत्सवीवर्त्तते वयमपि तत्र गच्छामः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे यवनिकापतनम् ।

करतालिकाप्रदानानन्तरमैक्यतानवादनञ्च ।

कलियुगमाहात्म्यम्

(विष्णुपुराणादुद्धृतम्)

मैत्रेय उवाच ।

कलैः स्वरूपं भवन् विस्तरादत्तु मईसि ।
धर्माच्चतुष्पाङ्गकान् यस्मिन् विप्रवचच्छति ॥

पराशर उवाच

कलैः स्वरूपं मैत्रेय यद्भवान् प्रष्टुमि-

त्रबोध समासन्नं वर्तते यन्माहात्म्ये

विभाषास्वती प्रवृत्तिर्न कलौ च

ऋग्यजुर्वेदविनिष्पादनहेतुका ॥

कलौ धर्मो न प्र-

तिष्ठति बहिर्देवात्

जातो वली सर्व-

तत्त्वभ्यएववर्णभ्यायोग्यः कन्यावरोधने ॥

स्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद्वचनं द्विज ।

वताश्च कलौ सर्व्याः सर्वैः सर्वस्य चाग्र-

इत्येनाब्धसदः कलौ

कलौ स्त्रियोभविष्यन्ति तदा केशैरलङ्कृताः ?
 परित्यज्यन्ति भर्तारं वित्तहीनं तथा स्त्रियः ।
 भर्ता भविष्यति कलौ वित्तवानेव योषिताम् ॥
 योयोददाति बहुलं स स स्वामी तदा नृणाम् ।
 स्वामित्वहेतुः सम्बन्धी भावी नाभिजनस्तदा ॥
 गृहान्ता द्रव्यसंघाता द्रव्यान्ता च तथा मतिः ।
 अर्थाश्चात्मोपभोगान्ता भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 स्त्रियः कलौ भविष्यन्ति स्वैरिण्योललितस्यूहाः ।
 अन्यायावासवित्तेषु पुरुषाश्च स्यूहालवः ॥
 अभ्यर्थितोऽपि सुहृदा स्वार्थहानिं न मानवः ।
 पणार्द्धार्द्धमात्रेऽपि करिष्यति तदा द्विज ॥
 समानपौरुषञ्चेतो भावि विप्रेषु वै कलौ ।
 क्षीरप्रदानसम्बन्धि भावि गोषु च गौरवम् ॥
 अनावृष्टिभयप्रायाः प्रजाः लुङ्गयकातराः ।
 भविष्यन्ति तदा सर्वा गगनासक्तदृष्टयः ॥
 कन्दपर्णं फलाहारा स्तापसा इव मानवाः ।
 आत्मानं पातयिष्यन्ति तदा वृष्ट्यादिदुःखिताः ॥
 दुर्मित्रमेव सततं तदा लेशमनीश्वराः ।
 प्राप्स्यन्ति व्याहृतसुखप्रमोदा मानवाः कलौः ॥
 अस्त्रानभोजिनोनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पित्रोदकक्रियाम् ॥

बहुप्रजात्यभाग्यश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
 उभाभ्यानिः शरीरतयाः कलौ कलौ कलौ कलौ
 कुर्वन्व्योशुभमकृत्वाः कलौ कलौ कलौ कलौ
 सुप्रीक्षणपराः क्षुद्रा देहसंस्कारपर्यायः ॥
 एकप्रकृतभाषिण्यो भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
 दुःशीला दुष्टशीलितु कुर्वन्व्यः सततं खृहाम् ।
 असद्वृत्ता भविष्यन्ति कलौ कलौ कलौ कलौ ॥
 वेदादानं करिष्यन्ति वटश्च तदाऽव्रताः ।
 श्वहस्त्राश्च न ह्येष्यन्ति न दासन्तप्रचिताम्यपि ॥
 वनवासा भविष्यन्ति ग्राम्याहारपरिग्रहाः ।
 भिक्षवश्चापिमित्रादिस्त्रेहसम्बन्धयन्विताः ॥
 अरक्षितारोभर्त्तारः शुल्कव्याजेन पार्थिवाः ।
 हारिणोजनवित्तानां संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥
 योयोऽश्वरथ नागाब्ध्याः स स राजा भविष्यति ।
 यश्च यश्चाऽवलः सर्व्वः स स मृत्युः कलौ युगे ॥
 वैश्याः क्षत्रिजण्ड्यादि संत्यज्य निजकर्म वत् ।
 शूद्रवत्या प्रवत्सन्ति कारुकर्मोपजीविनः ॥
 भैक्ष्यव्रतास्तथा शूद्रा प्रवज्यान्निङ्गिनोऽधमाः ।
 पापण्डसंश्रयां वृत्तिमाश्रयिष्यन्तप्रसंस्कृताः ॥
 दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपहता जनाः ।

अधर्मद्वया लोकानां मृत्युमायुर्भविष्यति ॥
 अशास्त्रविहितं घोरं तप्यमानेषु वै तपः ।
 नरेषु नृपदीपेण वासवतुप्रभविष्यति ॥
 भवित्रो योषितां स्रुतिः पञ्चषट्सप्तवार्षिकी ।
 नवाष्ट दशदर्षाणां सनुष्वापां तथा कलौ ॥
 पलितोद्भवञ्च भविता तदा द्वादश वार्षिकः ।
 नाति जीवति वै कश्चित् कलौ वर्षाणि विंशति ॥
 अल्पप्रज्ञा वृथानिन्दा दुष्टान्तःकरणाः कलौ ।
 यतस्ततो विनश्यन्ति कालेनाल्पे न मानवाः ॥
 यदा यदा हि पाषण्डवृद्धिमैत्रेय लक्ष्यते ।
 तदा तदा कलौ द्विरनुजेया विचक्षणैः ॥
 यदा यदा नराज्ञानादींश्चरः पुद्गलीत्तमः ।
 इज्यते पुरुषैर्यज्ञैस्तदा ज्ञेयं कलौर्बलम् ॥
 न प्रीतिर्वेदवादिषु पाषण्डेषु यदा रतिः ।
 कलिद्विस्तदा प्राज्ञैरनुमेयं द्विगोत्तमः ॥
 कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्व्वं अष्टारमीश्वरम् ।
 नार्च्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता नराः ॥
 किं वेदैः किं द्विजैर्देवैः किं शीचेनाम्बुजम्बना ।
 इत्येवं विप्र वक्ष्यन्ति पाषण्डोपहता नवाः ।
 अल्प वृष्टिश्च पर्य्यन्यः शस्यं स्वल्पफलन्तथा ।
 कलं तथाल्पसारञ्च विप्र प्राप्ते कलौयुगे ॥

सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

ऽनवस्थापत्तेः । यत् श्रुतिषु आनन्दात्मत्वेन प्रसिद्धं, तथाहि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । धनार्जनकर्म्यादेः कुञ्जरशौचवत्दुःखानिवर्तकत्वे न तत्र प्रवृत्तिर्विधयेति श्रुतिमाह न कर्मणेति । केचित् प्रजावन्त ऋषयः द्रविणं धनं ईहमाना लब्धुमिप्सवस्तदर्थं यतमाना इति यावत् कर्मणा धनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्मणि कुर्वन्त इत्यर्थः मृत्युं मरणं निषेदुः प्रापुः । कर्मवशास्ते पुनः पुनः संसार एव संसरन्तिश्च न तु कदाचिन्मोक्षमधिजग्भुरिति भावः । तथा परे अन्धे मनीषिणः ज्ञानिन ऋषयः कर्मभ्यः परं कर्मभिरलभ्यं ज्ञानमात्रलभ्यमित्यर्थः अमृतं मोक्षं आनशुः प्राप्तवन्तः केवलेन ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिः श्रूयत इत्यर्थः । तदेतत् सर्वं कर्मफलं ज्ञानफलं अभिप्रेत्य विचार्य ग्रन्थकारः कारिकायामाह तद्विपरीतः श्रेयानिति—तस्मात् वेदोक्तात् दुःखाऽवघातकात् सोमादेर्विपरीतो-विरुद्धधर्मवान् सोमादिर्यथा अग्निशुद्धः क्षयातिशययुक्तः सङ्करश्च, यक्षोपायो न च तथा किन्तु विशुद्धः, हिंसादिसङ्कराभावाद्-क्षयो निरतिशयफलश्च स श्रेयान् अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयानिति । तस्य श्रेयस्त्वमुपपादयति असक्तदपुनरावृत्तिरिति श्रुतेः—असक्तत् पुनः पुनः अनावृत्तिश्रुतेः अनावृत्त्यापादकश्रुतेः श्रुतिश्च एष देव पद्यो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तन्ते, नावर्त्तन्ते तयोर्हंसापन्नममृतत्वमेति, शश्वदेवं वर्त्तयन् यावदायुश्च ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते, न च पुनरावर्त्तते इति छान्दोग्योपनिषत् । तेषां न पुनरावृत्तिरित्यभ्यस्तानावृत्त्यापादकहृद्दारण्यकश्रुतेश्च ।

वारणाय भावकार्यस्यैव अनित्यताभ्युपेया प्रकृते च दुःख ध्वंसस्य
 अभावरूपत्वेन भावलाभावान् नित्यत्व सिद्धिरिति भावः । उत्पन्न
 व्यक्तेः पुनरुत्पादासम्भवादाह दुःखान्तरेति कारणा प्रवृत्तिरेव कथं
 इत्यत आह विवेकेति । ननु विवेकज्ञानोत्तरमपि कथं न प्रवर्त्तते
 इत्यत आह तच्चोपरिष्ठादिति । “यथाक्रियाः संप्रवर्त्तन्ते लोका
 इत्यारभ्य न पुनर्दर्शनमुपैति पुरुषस्य इत्यन्तग्रन्थे अचरार्थ-
 ख्विति नन्वपकष्टस्यापि तद्विपरीतस्य सम्भवेनातएव श्रेयनिति
 कथनासङ्गतिरिति परास्तम्, अतएव ऐकान्तातर्गतक दुःखा-
 पघातकहेतुत्वादेव । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपसाधनस्य प्रशस्य
 तरत्त्वलाभाय मात्रपदोपादानम् । अल्पकालावच्छिन्नमानसाति
 रक्तदुःखापघातकत्वादिति समुदायार्थः । सृदादिकं सजातीयकार-
 णकं कार्यत्वादितप्रनुमानेन सृदादिना व्यक्तेनाव्यक्तानुमानं । तयो-
 र्व्यक्ताव्यक्तयोः पारार्थ्येन पुरुषभोगापवर्गहेतुत्वेन (१) । ननु सत्त्वपु-
 रुषान्यताख्यातिरूपस्य पुरुषार्थहेतोः सत्त्वपुरुषज्ञानाधीनत्वात् व्यक्त
 ज्ञानाधीनत्वाभिधानं व्यर्थमिति, अत आह इति ज्ञानक्रमेणेति
 तथा च यतोव्यक्तज्ञानं विनाऽवप्रक्तज्ञानं न सम्भवति तदुभयज्ञानं
 विना च पुरुषविज्ञानप्रतत्त्वाभिधानं इति भावः । ननु श्रवणा-
 दिभिरेव प्रक्तादिज्ञानेन सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेः सम्भवेन मनना-
 त्मकमिदं शास्त्रं वार्थमित्याशङ्कानिरासार्थमाह—एतदुक्तम्भव-
 तोति तथात्मविपरतभावनादिनोपयागितान्न मननात्मक

(१) यत् यत् संहतं तत् परार्थं सम्भूयकारित्वात् गृहादिवत्,
 प्रक्तावप्रक्तादयोऽपि सम्भूयकारिणः ततश्च ते परार्था इतप्रनुमानेन
 सिद्धतया पुरुषोद्भयः । सम्भूयकारित्वञ्चेतरसाहाय्येनार्थक्रिया-

शास्त्रस्य वैयर्थ्यं मिति भावः । अतएव इन्द्रविरोचनपोगुंरुमुखा-
च्छवणे समानेऽपि मननरतस्येन्द्रस्यैव तत्त्वज्ञानं, नतु विरोचनस्येति
श्रवणम् । ननु अनादि जन्मपरम्परास्थितेन परिपन्थिना संस्कारेण
मनने कृतेऽपि साक्षात्कारप्रतिबन्धः स्यादत आह दीर्घकालेति ।
आदरपदेन यद्वा ग्राह्या, सत्कारपदेन ब्रह्मचर्यविद्यावैराग्यादयः,
तथा च तादृशसाधनसम्पन्नमननजन्यबोधेन तादृशसंस्कारोऽभि-
भूयत इतरथः । अस्मिन्नर्थे अन्यकर्तुः स्वमतमाह तथाचेति
अपरिशेषं अनपेक्षितं, असम्बन्धि वा ।

हाम्लेट-चरितम् ।

(पूर्वानुवृत्तिः)

नृपेण तेन व्यवहर्तुं मद्य
सामर्थ्यं मस्मादधिकञ्च किञ्चित्
न चार्पयामीभवतोः स्वतन्त्रम् ।
न वा भवन्ती लिखितातिरिक्तं
किञ्चित् विधत्तां, युवयोः शिवोऽस्तु
पन्था, स्वरा कार्यविधायिनो च ॥

कर्णिलियस, हाम्लेटमण्डौ ।

कार्येऽत्र चान्येध्वंखिलेष्वेहि
कर्तव्यनिष्ठौ खलु नौ सदैव ॥

राजा । सन्देहलेशेन च कश्चिदत्र

शिवोऽस्तु गणना गणनिति नते ॥

वक्तुं किमिच्छा कथयस्व तावत्,
 किञ्चित् त्वया प्रार्थितमेव पूर्वं
 किमस्ति तन्मि वद लैरतेश्च ।
 विशङ्ख्य मोघां मयि याचनां चे
 न्न वक्तुमिच्छुर्वद तत् किमेवं
 त्वयार्थितं स्यात् प्रियलैरतेश्च ?
 किमस्त्वदेयं भवताप्ययाचऽम्
 शिरोयथान्तःकरणानुबन्धि,
 मुखञ्च हस्तोपकृतं यथा वा ।
 सिंहासनं डेनजनाधिपीयं
 पितुस्त्वैवाऽनुगतं तथेदम् ॥
 किं लैरतेश्च्छसि ?

लैर । — मत् प्रियेश्च

तवाभ्यनुज्ञां प्रति यातुमेव
 फ्रान्सप्रदेशं यत आगतोऽहं
 सुदा स्वयं दर्शयितुं तवार्थस्मिन्
 राज्याभिषेके स्वमनोऽनुरक्तिम् ।
 जानेऽधुना कार्यमिदं सुसिद्धं ।

यानाय तस्मात् पुनरेव तत्र फ्रान्से ममेच्छा प्रवणा मतिश्च,
 ततोऽर्थये त्वत्सकृपाभ्यनुज्ञां समाऽपराधस्य विमर्षणञ्च ।

राजा । लब्धाऽभ्यनुज्ञा सृपितुस्त्वया किम् ?

किं पोलोनियस् वदसि त्वमत्र ।

पोलो । लब्धा सखेदानुमतिश्च मत्तः

स्वामिन् सुहुः प्रार्थनया ; यदाऽसौ—

सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं सामाधाय शास्त्र
मारभमाणः श्रोत्रबुद्धिसमवधानाय तदेवं संक्षेपतः प्रति-
जानीवे । (१)

मूल प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तुविकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः ॥३॥

पदच्छेदः । मूल-प्रकृतिः, अविकृतिः, महत्-आद्याः, प्रकृति-
विकृतयः, सप्त, षोडशकः, तु, विकारः, न, प्रकृतिः, न, विकृतिः,
पुरुषः । पदार्थः । प्रकरोतीति प्रकृतिः कारणं, मूला चासौ प्रकृति-
श्चेति मूलप्रकृतिः आद्या प्रकृतिः परमाणुपर्यन्तपरममहदवधि-
कस्यास्य ब्रह्माण्डमण्डलस्योपादान कारणमिति यावत् । अवि-
कृतिः विक्रियते इति विकृतिः कार्यं न विकृतिः अविकृतिः न
कस्यापि कार्यमित्यर्थः । महदाद्याः—महान् नाम प्रकृतिरुत्पन्नः
अहङ्कारस्योपादानरूपस्तत्त्वविशेषः सः (महान्) आद्यः प्रथमो
यासां प्रकृतिविकृतिरूपाणां ताः) महादाद्याः । महत् प्रकृतय

(१) पूर्वोत्तरार्थयोः सङ्गतिं प्रदर्शयितुं संक्षेपेणोक्तं व्यूह चतु-
ष्टयं प्रेक्षावदित्यादिनानुवदन् पञ्चविंशत्तत्त्वरूप शास्त्रार्थं प्रतिज्ञायाः
फलं दर्शयति तदेवेत्यादिना प्रकृतसत्त्वं पुरुषाऽन्यतास्थितिं प्रतियो-
गिकथनेनोपहातसङ्गतिरिति सूचितम् । तथाच चिन्तां प्रकृति
सिद्धाद्योमुपोद्वातं विदुर्बुधाः इति लक्षणात् । श्रोत्र बुद्धि समा-

इति यावत् । प्रकृति विकृतयः प्रकृतयश्चता विकृतयश्चेति प्रकृति-
विकृतयः कार्यकारणीभयरूपा इति यावत् । सप्त सप्तसंख्याकाः ।
[षट् अधिकदश परिमाणस्य इति षोडशः ततः स्वार्थकप्रत्ययः
षोडशकः, तु पूर्वव्यवच्छेदार्थः, अवधारणार्थश्च विकारः विकृतिः
कार्यमिति यावत् । न प्रकृतिः (न कारणं) । न विकृतिः
(न कार्यं) । पुरुषः पुरि श्रते इति पुरुषः चित्-शक्ति
श्चैतन्यम् ।

अन्वयः । मूलप्रकृतिरविकृतिः, महदाद्याः सप्त प्रकृति विकृ-
तयः विकारस्तु षोडशकः (षोडशकएव), पुरुषः न प्रकृतिर्न (वा)
विकृतिः ।

भावार्थः । सांख्यमते पञ्चविंशतितत्त्वानि पदार्था वा, तन्मय-
मेवैतत्सचराचरं जगन्मण्डलं । तानि च—(१) प्रकृतिः, (२) महान्,
(३) अहङ्कारः, (४-८) पञ्चतन्मात्राणि—शब्द तन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं,
रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रमिति, (९-१३) पञ्चमहाभू-
तानि—क्षितिः, अप्, तेजः, वायुः, आकाशमिति, (१४-२४) एका-
दशेन्द्रियाणि—वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थरूपाणि, पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि, चक्षुः, श्रोत्र, नासिका, घ्राण रसना रूपाणि, पञ्चज्ञानेन्द्रि-
याणि, मनश्चान्तरिन्द्रियमन्तःकरणमिति, (२५) पुरुषः । एतेषु
मूल प्रकृतिः आद्या प्रकृतिः, अविकृतिः न कस्यापि कार्यं किन्तु
कारणरूपैव सा, तस्याः कारणान्तरस्वीकारे अनवस्थाप्र-
वृत्तादिति भावः । महदाद्याः सप्त महान्, अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि
च प्रकृतिविकृतयः एतेषु कार्यत्वं कारणत्वमित्युभयविधधर्मोवर्तत
इति भावः, तथाहि महान् प्रकृतेः कार्यं, कारणञ्चाहङ्कारस्य,
एवमहङ्कारः महतः कार्यं कारणञ्च पञ्चतन्मात्रेन्द्रियाणां तथा

कार्यरूपाणि तेषां स्वातन्त्र्येण न कस्यापि कारणत्वं स्वीकृतमिति भावः । पुरुषस्तु न कस्यापि कार्यं कारणत्वा पुरुषो न कस्मादुत्पन्नं तस्मादपि न किञ्चिदुत्पन्नमिति भावः । प्रकृति सर्गश्च विष्णुपुराणस्य प्रथमेशे सविस्तरमुक्तः । यथा—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-
नासीत् तमो ज्योतिरभृन्न चान्यत् ।
श्रीत्रादिवुद्भ्रानुपलभ्यमेकं
प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥
विष्णोः स्वरूपात् परतोहि तेऽन्ये
रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्रः ।
तस्यैव तेऽनेन धृते वियुक्ते
रूपेण तद् तद् द्विज ! कालसंज्ञम् ॥

प्रकृतौ संस्थितं वपुस्तमतीतप्रलये तु यत् । तस्मात् प्राकृतसंज्ञो
ऽयमुच्यतेप्रतिसञ्चरः ॥ अजादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज !
विद्यते । अवुपच्छिन्नास्ततस्त्वे ते सर्गस्थितरन्तसंयमाः ॥ गुणसाम्ये तत-
स्तस्मिन् पृथक् पुंस्ति वपुवस्थिते । कालस्वरूपं रूपं तद् विष्णोर्मैत्रेय !
वर्तते ॥ ततस्तत् परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः । सर्वगः सर्व-
भूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ प्रधानं पुरुषश्चापि प्रविश्यात्कच्छ्रया
हरिः । क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले वपुयावपुयौ ॥ यथा
सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते । मनसोनीपकत्तृलात्
तथाऽसौ परमेश्वरः ॥ स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषोत्तमः ।

श्रुतिः स्वर्गकाले द्विजोत्तमः ॥ प्रधानतत्त्वसुद्धृतं महान्तं तत्
 समावृणोत् । सात्त्विकोराजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।
 प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृतम् ॥ वैकारिकस्तैजसश्च
 भूतादिश्चैव तामसः । त्रिविधोऽहमहङ्कारो महत्तत्त्वादजायत ॥
 भूतेन्द्रियाणां हेतुः स त्रिगुणत्वान्महामुने ! । यथा प्रधानेन महान्
 महता स तथावृतः ॥ भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रिकं ततः ।
 ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् । शब्दमात्रं तथाकाशं
 भूतादिं स समावृणोत् ॥ आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं
 ससर्ज ह । वलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शी गुणो मतः ॥ आकाशं
 शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् । ततो वायुर्विकुर्वाणोरूप-
 मात्रं ससर्ज ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते । स्पर्श-
 मात्रन्तु वै वायूरूपमात्रं समावृणोत् ॥ ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं
 रसमात्रं ससर्ज ह । सन्भवन्ति ततोऽर्शांसि रसाधाराणि तानि
 च । रसमात्राणि चार्शांसि रूपमात्रं समावृणोत् । विकुर्वा-
 णानि चार्शांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे । संघातोजायते तस्मात्
 तस्य गन्धोगुणो मतः ॥ तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्राः तेन तन्मात्रता
 स्मृता ॥ तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते । न शान्ता
 नापि घोरान्ते न मूढाश्चाविशेषणाः ॥ भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्का-
 रात् तु तामसात् । तैजसानोन्द्रियाण्याहुर्देवं वा वैकारिका दश ॥
 एकादशं मनश्चापि देवा वैकारिकाः स्मृताः । त्वक् चक्षुर्नासिका
 जिह्वा श्रोत्रं त्रयं च पञ्चमम् । शब्दादीनामदाभ्यर्थं बुद्धियुक्तानि
 वै द्विज ! ॥ पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय ! पञ्चमी ।
 विसर्गं शिष्यगतुरक्तिः कर्म तेषाञ्च कथ्यते ॥ आकाशवायुतैजसि
 सलिलं पृथिवी तथा । शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् ! संयुक्तान्प्रत्तरो-

तथाहि—

तथैव नन्दभूपेन चाणक्यः शात्रुवीकृतः ।

आह्वयं ज्ञानदीर्घत्वात् कालसर्पः प्रकीर्षितः ॥

क्रुद्धस्तु चाणक्यः प्रतिज्ञां कृतवान् । तद् यथा—

“यावन्न प्रहिणामि नन्दमवनीनाथं यमस्थालयं

यावन्नात् नृपं करोमि हृषलं तस्यैव सिंहासने ।

यावच्चास्य तु मन्त्रिराक्षसमहं नामात्यतामानये

मुक्तां भूर्द्धिं, शिखां न तावदशमोवधामि चेनां पुनः ॥”

एवं कृतप्रतिज्ञः स चाणक्यश्चन्द्रगुप्तनामानं राजहृषलं द्वारि
दृष्ट्वाऽवोचत् । रे हृषल, यद्यस्मिन्लाज्ये राजा भवितुमिच्छसि
तदा मामनुगच्छत ।

हृषलश्च तथाविधशुभादृष्टप्रेरितस्तमनुजगाम । चाणक्यस्तु
तेन हृषलेनानुगम्यमानस्तपोवनं गत्वा आभिचारिकेन तोयेन
नवापि नन्दान् यमनिकेतनं नीतवान् ।

ततस्तस्याभिचारिकप्रयोगप्रभावेण नन्देषु दिनष्टेषु चाणक्य-
श्चिन्तयामास यदेका तावत् प्रतिज्ञा पूर्णा, तदिदानीं चन्द्रगुप्तहृषलं
नन्दसिंहासने राजानं कृत्वा द्वितीयां पूरयामि । राजा च विना-
सेनया कुतः सम्भवति ? सेना च धनाधीना, धनञ्च सम्प्रति मम
हस्ते नास्ति, तत् किं करवामीति ।

ततः परामृष्य पर्वतकेश्वरं राजानमुपसर्ष्यावाच—“राजन्
पर्वतकेश्वर, कुमारोऽयं चन्द्रगुप्तो मया कुसुमपुरे राजा कर्तव्यतः
भवानिमं स्वलैरूपकृत्यार्षराज्यं गृह्णातु इति ।

चन्द्रवृषलं नन्दप्रदेशं कुसुमपुरं गत्वा राजानञ्चकार । लब्ध-
राज्ये तु चन्द्रगुप्ते राक्षसप्रयुक्तेन पुरुषेणोपायनीकृतां सुन्दरीं
चन्द्रगुप्तपुरतोत्थन्तीं तदोयश्चमजलपानघूर्णमानाभिर्मक्षिकाभि
विषकन्येयमिति चाणक्यः परिचिन्थ चिन्तयामास यदियं विष-
कन्या चन्द्रगुप्तवधाय राक्षसेन परद्वारा प्रहिताऽस्ति, तदाऽनयैवाहं
राज्यहरस्य वधो भवतु, तदनन्तरं तां विषकन्यां तस्यैव पुरुषस्य
द्वारा पर्वतकेश्वराय दापितवान्, तस्याश्च संभोगलुब्धे तपस्विनि
पर्वतकेश्वरे स्मृते चन्द्रगुप्तस्य निष्कण्टकं राज्यं कृत्वा चाणक्यः
पुनश्चिन्तयामास यदियं द्वितीया मम प्रतिज्ञा पूर्णा, तदिदानीं
मलयकेतोर्भूपालस्य राज्याद्राक्षसं समानीय चन्द्रगुप्तस्य मन्वितां
आह्वयित्वा पूर्णप्रतिज्ञोभवामि । तदर्थमपि कृतएवाभ्युपायः,
राक्षसस्य प्रियमित्नुचन्दनदासो वसत्येवाऽतु तस्य स्थाने राक्षसस्य
गृहजनाः सन्त्येव । अन्यच्च धर्मभट प्रभृतिभिः पुरुषैश्च राक्षसनामा-
ङ्कितमुद्रा समानीय दत्ता । सा राक्षसहस्ताङ्गुलीलिङ्गेति तया
सुद्रयाङ्कितं सकटदासलिपिभूषितं पत्रं मलयकेतुं सेवमानस्य
मम सहाध्यायिमित्नुस्य भागुराख्यस्य हस्ते प्रविष्टमेव । सकट-
दासोऽपि मया निःसारिता राक्षस मन्ववत्तं एवं सद्रभटप्रभृतयः
शूराः परमाप्ताः समयं कला धनपरितोषिताः कृत्रिमविरोधं
कृत्वा पलायिताः सम्प्रतिमलयकेतोर्विश्वास पात्राख्येव विद्यन्ते ।
तेन लिखनेन तैः पुरुषैरस्मिन्नवसरे राक्षसमलय केतोः सौहृदङ्गा-
रिणा भवितव्यम् । एवं सम्पन्ने कारणकलापे कार्यसिद्धिरपि
न सभ्यकृत्या प्रतिभाति यतः—

नन्दा हता राज्यभित्तं गृहीतं न्यवारि राज्यार्द्धहरोविपक्षः ।
 स्तोकाऽवशिषां किल मे प्रतिज्ञा मन्ये क्रमात् पूरयित्वैव धाता ॥
 तथापि अप्रमादी भवामि । ततः शार्ङ्गरवनामानं शिवषमाह्वया
 पृच्छन् वत्स चन्द्र गुप्तमभियोक्तुं कृतं प्रयाणस्य मलयकेतोः किं
 ह्यत्तम् ? ।

शिष्यः । सहि अन्तिकमेवागतः किन्तु सन्निराक्षसस्य सनि-
 क्षारं निःसारणाद् व्याहृत्य द्वित्रीणि दिनानि पथि विलम्बितः ।

चाणक्यः । आः कथं राक्षसस्यपि निकारः ? किन्तु
 निमित्तम् ?

शिष्यः । महानं खलु राजचरितं क्वचिन्निमित्तनिरपेक्षापि क्रिया
 सम्भाव्यते । राक्षसनिकारि त्विदं निमित्तं यत् सकटासलिपि-
 विभूषितं पत्रं राक्षसमुद्राङ्कितं राक्षसानुजीविना विपक्षस्थानं
 नीयमानं वर्त्मनि प्राप्तम् ।

चाणक्यः । तदिदं स्थानमेव निकारस्य राजापथकारिणा-
 भ्रुवमेव निकारमनुभवन्ति । निकृतीराक्षसः कुत्रदानीं श्रूयते ।

शिष्यः । मानभङ्गदुःखितः काप्यरखे ।

ततो राक्षस मित्स्य चन्दन दासनामवणिजोवधं पृच्छाय्य तद्-
 क्षणाय कृतप्रयत्नोराक्षसोद्यतः चन्द्रगुप्तमन्त्रिपदं ग्राहितश्च । अथ
 पूर्णपूतिन्न चाणक्यः शिखां वद्ध्वा सीत्साहः स्वाभिमतस्थानं
 जगाम ।

रोषोयस्य कृतान्पत्तनमितो नन्दाच्च प्राहिणोत्

निर्वीजं वृषलाय नूनमभवत्तोषस्तु राज्यपुदः ।

स ख्यातः किल विद्यया च सकले बुद्ध्या च भूमण्डले

पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

॥ स्वप्ननिद्राज्ञानावलम्बनं वा ॥ ३८ ॥

पदच्छेदः । स्वप्न-निद्रा-ज्ञान-अवलम्बनं, वा ।

पदार्थः । प्रत्यक्षमित्याह्येन्द्रियप्रवृत्तेर्भनीभावेणैव यत् भोक्तृत्वं आत्मनः सः स्वप्नः । निद्रा तु पूर्वोक्तलक्षणा । तयोर्व्यञ्ज-
ज्ञानं स्वप्नावस्थायां निद्रावस्थामाह यादृशं ज्ञानं, भवति तादृशं
ज्ञानं आलम्बनं यद्यप्य एवं भूतं योगिनश्चित्तं, वा अथवा ।

अन्वयः । एतन्निद्रा-ज्ञानावलम्बनं वा योगिनश्चित्तं स्थिति-
पदं लभत इति शेषः ।

भावार्थः । यत् स्वप्ने निद्रायाश्च ज्ञानं तद्वदि योगी जाग्रदव-
स्थायां अवलम्बेत, तथाहि यथा निद्रायां सर्वभ्योविशेषोभ्याञ्चित्तं
निवर्त्तते, तथा जाग्रदवस्थायामपि यदि यो योगिवित्तं सर्वभ्योविश-
ेषभ्योनिवर्त्तते, यथा च स्वप्ने सर्वं मिथ्या तथा जाग्रदवस्थायामपि
गर्भं मिथ्येति विज्ञानोपात् ततः समाधिः सिध्यति । वाचयति
मिथ्यत्वं च व्याख्यातव्यम्, यदा स्वल्पं स्वप्ने विचित्रसन्निवेश
यत्किञ्चिदुत्कीर्णमित्येव सञ्जगच्छकाले, कोमलदृष्यासङ्गकालो-
कारिभिरङ्गप्रवाहेऽर्थात् कामपि काञ्चिन्नी दृष्ट्वा प्रवृद्धः प्रसन्न-
मनास्तदा तामिव जाग्रदवस्थामवलम्बितं अनुचिन्तयतस्वप्न
तद्विज्ञानकारणमवस्थानेन चित्तं स्थितिपदं लभत । एवं निद्रायां
पुण्यमङ्गलप्राप्तिसिति प्रत्यक्षदर्शं भवति यथाभूतज्ञानालम्बन-
मपि चित्तसंस्थापना सिध्यति ।

यत् सुखं जायते तत्र धारयेत्, एवं सुप्ननिद्राञ्चैयालम्बनं चित्तं स्थितिं लभते ।

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

पदच्छेदः । यथा—अभिमत—ध्यानात्, वा ।

पदार्थः । अभिमतं अभीष्टं अनतिद्रव्य ध्याना स्थितनाहा ।

अन्वयः । वा (अथवा) यथाभिमतध्यानात् चित्तमेकाग्रतां लभते इति शेषः ।

भावार्थः । वह्नुनां यदेवाभिमतं हरिहरभूतर्गादिकं तदेवादौ ध्यायेत् । तस्मादपि ध्यानात्तत्र लब्धस्थितिकामा चित्तसमान्त्रापि विवेकपूर्णान्तराच्छेदु विनैव साधनात्तरं स्थितियोग्यता भवती-
तरार्थः । केचित् यथाभिमतं वस्तुनि वाञ्छे चन्द्रादौ, अथन्तरे वाङ्गी-
चक्रादौ वा भाव्यमाने चेतः स्थिरं भवतीत्याहुः ।

Or by the contemplation of that which one likes most,

वृत्तिः । किं बहुना यदेवेष्टं शिवरामलक्षणादिरूपं तदेवधा-
येत्, तत्र लब्धस्थितिकामन्त्रापि स्थितिं लभते । अभिमतमन-
तिक्रम्य यथाभिमतं तस्य ध्यानादिति विग्रहः ।

ननु चित्तस्य स्थितिर्जायत इत्यत्र किं ज्ञापकमित्यत्राह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

पदच्छेदः । परमाणु-परम-महत्त्व-अन्तः, अस्य, वशीकारः ।

पदार्थः । परमाणुर्नाम क्रमशोभिन्नस्य वस्तुनोनिरवयव सूक्ष्मां
श्रविशेषो, यः पुनर्मक्तुं न शक्यते, परममहत्त्वं नाम आकाशादि
यदपेक्षया महत् नास्ति, परमाणुञ्च परममहत्त्वं तयोर्भावः परमाणु-
परममहत्त्वं तदेव अंते अवसाने यस्य सा, परमाणु परममह-
त्वान्तः । अस्य एकाग्रतापन्नस्य चेतसः अथवा एकाग्रचेतसो यो-

भावार्थः । यस्य पुनर्योगिजश्चित्तं पूर्वोक्तानामुपायानामन्यतमे
वैकाश्रयं प्राप्नोति, तस्य तादृशस्य चित्तस्य अतिसूक्ष्मादारभ्य
अतिस्थूल पर्यन्तं यावद्ब्रह्म तत्र स्यात्तता भवति, चित्तं यथाकामं
सर्वसिद्धये वस्तुनि लब्धप्रवेशं तदकारणमाशुं शक्नोतीत्यर्थः ।

From a particle to the extremely large, all is in his power.

वृत्तिः । अस्य चित्तस्य सूक्ष्मे निविशमानस्य यः परमाण्वन्तो-
वशीकारः अभिजातः तथा स्थूले निविशमानस्य परब्रह्मदत्तस्वा-
काशान्तोऽप्रतिघातः तेन परेण वशीकारेण चित्तं सर्वस्थितिकं
इति ज्ञाना स्मितुपायालुडानादुपरमत इत्यर्थः ।

एवं चित्तस्थितेरुपाया उक्ताः ज्ञापकश्च वशीकार उक्तः संप्रति
लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य किं विषयः किं रूपश्च संप्रज्ञातीयोगोभव-
तीति उत्तरं पठति ।

क्षीण इत्तरभिजातस्यैव मणेरङ्गीद

ग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

पदच्छेदः । क्षीणइत्ते, अभिजातस्य, इव, मणेः, ग्रहीद,
ग्रहणं, ग्राह्येषु, तत्स्थ-तदञ्जनता, समापत्तिः ।

पदार्थः । क्षीणा लीला मन्यरत्नं प्राप्ता इति यावत् वृत्तयो
वागपारा यस्य सः, अभिजातस्य संस्कारेण निर्मूलस्य मणेरिव,
माज्ज्निजं प्राप्नोञ्ज्जस्यस्य स्फटिकमणेरिविति वा ग्रहीद ग्रहणं
ग्राह्येषु ग्रहीता ज्ञानफलभोगी आत्मा, ग्रहणं ज्ञानसाधनमिन्द्रि-
याणि, ग्राह्यं ज्ञेयं वस्तु, विषय इति यावत् ग्रहीता च, ग्रहणञ्च,
ग्राह्यञ्च, तेषु, तत्स्थतदञ्जनता, तत्, तिष्ठतीति तत्स्थं, तदञ्जनत्वं
तदयता तदाकारपरिणाम इति यावत्, तत्स्थस्य तदञ्जनता तत्-
स्थतदञ्जनता (ऽङ्गीतत)

प्रकीर्णप्रकाशस्य तु तद्भासद्वयमत्र समापत्तिरिति कथ्यते इति शेषः ।

भावायः । यथा संस्कारिण श्रीच्छब्दमापन्नोऽपि विशिषो मार्ज-
नीनापनीतमलः स्फटिकमणिष्यः पश्यद्वस्तु आश्रयति तद्रूपं प्राप्नोति
तदाकारिण परिब्रजते इति यावत्, प्रत्यक्षकित्तादिप्रकाररस्य
शुद्धतस्य प्रधानस्य चेतसः प्रकीर्ण, अहस्य आह्वयिणि वृत्तमनेषीत्त-
मपि सूत्रिकाभासवशात् प्राप्नोति प्रकीर्णमिति वीक्षयन् ; एतः
प्रथमं आह्वयिणस्य सत्तादिद्वयोपशान्तिरिति श्रुत्यात्प्राप्तव्यमिति
प्रकीर्णमिच्छेत्तु इत्युक्तमपि तदस्य आह्वयद्वयप्रकीर्णस्य आह्वयद्वयप्रकी-
र्णं मध्येति यावत्, यत्र कस्यचिद्वयस्युतः दृष्टव्यादि-
गमः समापत्तिः । अत्राने प्राकारमपि च खू ल प्रकाशप्रकीर्णस्य चित्तं
तदाकारिण परिब्रजते एत च प्राप्नोति समापत्तिः एवं ग्रहणे प्रकी-
र्णस्य तदाकारिणमिति वीक्षयन् । एतच्च १७ सूत्रस्य वराख्या-
नादवसरे सिद्धमिति ।

As a pure gem reflects an object near it and presents its form and
its colour ; so the heart free from all (other) feeling shows the feel-
ing in which the spirit, an object , and its knowledge are reflected.
this is its proficiency .

वृत्तिः । यथाभिजातश्चक्षुलीनश्चातिवृष्टस्फटिकमणिः जप-
कुण्डमाद्युपरागसरूपाभिभवेन रसाद्याधारता भवति, तथाऽध्यास-
दीपागाभ्यां शीघ्ररजस्तानेवृत्तिकस्य चित्तमणेः खू लसूक्ष्मभूता-
त्मकग्राह्येण ग्रहणे रिच्छिये अहीना पूर्वोक्तवितर्कविचारमन्दा
स्मितानुगमात् चक्षुर्बिधत्तुर्विषयकः प्रतीतव्यः अत्र सूत्रे अर्थकाल
वलात् लब्धा ग्राह्यग्रहणग्रहोत्थु तत्स्थस्य तदुपरत्तस्य चित्तस्य

भिन्नं पदं अविभक्तिकं स्यात् तं ह्यत्रा क्षीणवृत्तेः तत्स्वसिरति
 योज्यं यद्वा तत्स्व्यं च तदञ्जनञ्च तस्य भावस्तत्ता क्षीणवृत्तेस्तथा
 समापत्तिरित्यर्थः क्षेयं संप्रज्ञाताख्या समापत्तिः सुखस्यस्वरमेवाह-
 तुर्था भवति इति तर्का निर्वितर्का, सविचारा, निर्विचारा चेति ।
 तत्र सवितर्कायाः स्वरूपमाह—

हाम्लेट् चरितम् ।

(पूर्वानुवृत्तिः)

- राजा । गच्छाऽस्तु चाध्वनि शुभं तव लैरतिश
 सत्कर्मभिः स्वसमयं गमयाऽप्रमत्तः ।
 कार्यं स्वसाध्यमपि वाञ्छितकार्यजातम् ॥
 हाम्लेट्, सहीदरदुतोऽपि सुतोऽसि, मेऽद्य
 हाम् । आतात्मजोऽपदभाक् स्वसुताञ्च हीनः ।
 राजा । आच्छाद्य चित्तमधुनाऽपि च शोकक्षिप
 स्तिष्ठत्यहो तव तथैव च किंस्विदेषः ?
 हाम् । मैवं, ममेश सुखसूर्यमहं सजीत्से
 राज्ञी । हाम्लेट् प्रियात्मज विदूरय मन्चुवेगं
 प्रेमाद् दृष्टिमधुनार्पय डेनभूमौ ।

साधारणं, प्रकृतितोऽव्ययताध्यवासिः । (१)

हाम् ।

राज्ञी ।

हाम् ।

साधारणं जननि सत्यमिदं,

—————यदीयं

वैशिष्ट्यमेवप्रधुना किमु दर्श्यते ते ?

किं दर्श्यते जननि ? नैव तदस्ति सत्यं

जानास्यहं किंप्रपि दर्श्यते इतरदीन ।

जीलं न चाव्य सत्य माक्षीयवस्त्रमेतत्,

नापारधार्थ्यगुरुश्लोकजनीकवेशः,

कच्छ्रादिनिर्गतमिदं श्वसनं च दीर्घं

नावा सदाविमलदशुजलप्रवाहः,

नैवावसादमलिनो मम बाह्यभावः

सञ्चूय वै तदस्त्रिलं नृप शोकचिह्नम्

मां तस्वतोऽस्ति खलु दर्शयितुं समर्थम् ।

सतरक्तिमानि ननु शोकजिदर्शनानि

वाह्यानि, यानि मनुजोऽभिनयाय धत्ते

अन्तर्गतोमस्य तु दारुण शोकएष

शक्योऽपिर्निहं हि निदर्शयितुं, ततोमे-

हृद्देवानुगत एष परिच्छदोऽपि ॥

(१) संस्कृत नाटकोप्येवप्रियवच्छले शौरसेनीभाषाप्रयोग एव नियमितः । सा च भाषेदानीं व्यवहाराभावादनुवादमपेक्षते, इतरस्माभिरापाततः संस्कृतानुवाद एव प्रकाश्यते यदि परमेश्वर-

धातुसूत्रम् ।

रि न चि नेङि धातू इत्पाठोऽपि, शि नञ् षुतो ।
 श्रिज सेवायां टुञ्चोश्चिक्ल गमने वर्द्धनेऽपि च ।
 विज्ज् वन्धनेऽथ शिङ् ईवद्वाख्ये शिङि लिदात् ।
 प्रयोजकादिभ्ये डित् ; हि न गत्यान्तु वर्द्धने ।
 द्विकक्षये श्रषङ्ङिसे श्वासे श् विंश इत्पराः ॥० इत्पराः ॥
 ईदकान्ति गतिक्षेप भोजन प्रजनासिषु ।
 ईक ईडयन्तौ डुक्कोजश्रुव्य परिवर्त्तने ।
 स डिङ्प्रवपरिभ्योऽथ जीवयोहानितोगिङि ।
 डोङ्क्वु विहायसां गतयां षोञ् प्राप्ती पुनरेव सः ।
 धर्मव्यये तथोत्क्षेपे प्रमेयनिश्चयार्थके ।
 शुक्लार्णकारयोधेडित् कन्तृस्थेऽनङ्ग कर्मणि ।

न चिरिणिति । जयति । परापकर्षफलककर्तृत्कर्षव्यापारः
 तत्त्वेन तु पराजयः पराभवोऽभिभवश्चैकार्यकाः परोत्कर्षफलक
 कर्तृपकर्षव्यापारः तेन युद्धात् पराजयते इत्यादौ पराजेरपि
 जयएव व्यापारः । अभिभवार्थकपराजोस्तु युद्धात् पराजयते
 इत्यादौ पराजेरकर्मकता दृश्यते । जिघातोर्जसार्थं सकर्मता ।
 अभिभवार्थं अकर्मकता परापपूर्वत्वेऽपि तथा । एतेन चैत्रेण
 जैत्रोजितः पराजित इत्यर्थः । जित इति कर्मणि क्तः ।
 विशब्देन तस्याभिभवार्थं प्रकाशितुं न पर्यथेति । तेन जेवीति सूत्रे
 परमतमुक्तञ्च जि अभिभव इत्यस्यापि ग्रहणमित्युपाध्यायसर्वस्वा-
 दय इति गीयीचन्द्रः । श्रियजादिः जयति । जायगति । क्तान्ते क्तान्ते

गुराक्रियायां गव्यायां गव्ये हन्मानने स डित् ।
 वेतने गव्यजाने स डित्थ दीङ्युच्चे ॥
 दोधीङ्द् देवने दीक्ष्यां धीङ्यु स्वादनादरे ।
 धीङ्यु पानेशे प्रोक्ष्प्रोतौ कान्तौ च प्रीङ्युतर्पणे ।
 शिधोभये न शिङितु सञ्जिङ्गवात् प्रस्ततः ।
 भोगिगभीति श्रुतीर्भीङ्ङि दुङ्गज गती दधि ।
 रोश्रिवैजपतप्रोष केचिद्दोषगताभिति ।
 रोङ्युश्चरवन्तीनीङ्ङिद्वारावर्षे शिमुङ्ङिपि ।
 शिङ्ङि डित्तु विसंवाद सञ्जालव्यङ्ङुतिर्थापि ।
 अथस्त्री शि क्त्वेऽपि साहि वी शि भली द्यचित् ॥

शिति हाविति द्वेऽर्थे शिषीति शिषीतीति प्रयोगान्ताभावात् ।
 शिषायतीति प्रयोगान्ताभावात् इतरस्वरसात् वीपीतुप्रकृतं । न ज
 शिषीति शिमुति श्चुत्तौ श्चरतस्त्रोषिवे । जचयति अचते । टुश्च-
 यद्गुः । अं नूतः । अ श्चयात् । लुङि अश्चपीत् अशिश्चियत्, अशि
 श्चत् । जन सिजोति, सिनुते । जश्च सिनाति, सिजोते । क्तः सितः ।
 शासकर्षकत्तरि वार्थे तु सिनः, सिनवान् शासः स्वयमेव । ड-स्त्र-
 यते । प्रयोजकादितप्रवधिभावे पञ्चमी । णिङि परे प्रयोजक कच्-
 तीविविस्मयेऽर्थे स्मिङ् इत् आत् स्यात् । सडित् स्यात् विस्मापयते ।
 न हिनोति, क क्षयति, क्षीणः, क्षीणवान् । अ क्षिणाति ष क्षिया ।
 क्षितः । अ क्षियति, क्त प्रक्षीणः ॥ इदन्तवर्गः ॥ ईद्रेति इ एति, क
 अयति । यङ् ईयते । डुक्ती त्रिमं । जश्च क्रोणाति, क्रोणीते । सडि
 दिति विक्रीणीते, परिक्रीणीते । गिञ्जिणाति । शिञ्जायति जयति ।
 डक डीयते । ड्यु डोयते, डीनः विहायसां पक्षिणां । अ नयति,
 नयते । पुनः स नीज धातुः धर्माव्ययार्थे डित् स्यात् । यथा

VOCABULARY OF TECHNICAL TERMS

We find almost all the Indian scholars of these days have been engaged in translating scientific works in their respective vernaculars. But owing to want of a guide for expressing the technical terms used in those works in the vernacular languages different men coin different words according to their own choice to express the same thing, while others used the original terms as they are in the text. In order to get over this difficulty we have compiled a large number of such English words with their Sanskrit equivalents. We commence with the physics.

Acid अम्ल	Blue नील
Adamantine spar कुरुविन्दः	Burnt air दग्धवायुः
Aeriform वायुजातीयः	Camphor कपूरः
Agate चितरेखाङ्कितप्रस्तरः	Carbon अकारः
Air वायुः	Carbonate of lime अङ्गारायितकृष्णं
Alchemist रसवादी, धातुवादी	Carbonic Acid आङ्गारिकाम्ल
Alcohol तीक्ष्णाम्लः	Card पियानफलेकं
Alkali अम्लविरोधि, प्रत्यम्ल	Chalcedony द्राक्षावत् प्रस्तरः
Alum स्रटी,	Chemical affinity रासायनिकाकर्षणम्
Alumina स्रटीजनकजातीयं	Chemistry रसायनशास्त्रम्
Aluminum स्रटीजनकं	Colour रूपं
Amethyst अरुणप्रस्तरः	Combustible शीघ्रदाह्यं
Analysis व्यासकारणम्	Combustion दाहः
Animal and vegetable life स्थावर- जङ्गमजीवनम्	Conduction of heat उष्णतासंचारणम्
Annihilation आत्यन्तिकनाशः	Confusion सहकारः
Artificial कृत्रिमं	Constituent part घटकानुयवः
Asbestos अट्टाक्षयप्रसन्नम्	Convection उष्णतीक्ष्णतादानफलम्

Deffusion	निश्चयं	Illumination	प्रकाशनक्रिया
Dissimilarity	वैधर्म्यं	Impoderable Elements	गुरुलहीन- भूतानि
Distillation	अभिषवः	Instantaneous	—
Diving Bell	सञ्जनघंटा	Light mach	दीपशलाका
Earth	पृथ्वी	Indirect action	परम्परीपायः
Electricity	विद्युत्, लघनशक्तिः	Light	प्रकाशः
Emerald	मरकतः, हरिन्द्राणिः	Lime	चूर्णम्
Ether	आकाशः	Lime stone	चूर्णप्रस्तरः
Evaporation	वाष्पीकरणम्	Lime-water	चूर्णजलम्
Flint	अम्यु, ल्यानप्रस्तरः, अग्निप्रस्तरः,	Liquid	द्रवद्रव्यम्
Filtration	उत्पवनम्	Luminous	दीप्तमान्
Fire	तेजः, अग्निः	Lycopodium	राखः
French chalk	फ्रान्स्दीर्घीयचूर्णम्	Magnesia	मग्नेसिया, मग्नेसिया, मग्नेसिया, मग्नेसिया
Galvanic trough	वैद्युत्पात्र संयुद्धः	Marble	मर्बल, मर्बल, मर्बल, मर्बल, सांख्यिकीर इति भाषा
Heat	तापः	Materiai Substances	वास्तवद्रव्यं, सावयवद्रव्यम्
Hydrogen	जलकरः		
lice	हिसं		
Ignition	तापः		

मद्यपायिनः प्रतिज्ञा ।

कस्मिंश्चिज्जनपदे कश्चिन्मद्यपायी निवसतिस्म । स हि नित्यमेव
पद्यपानरतः, क्षीणसम्पत्, हीनबलश्च चौर्थ्यदूतपरायणोऽजायत ।
तथाचोक्तं ।

भिन्नो मद्यनिषेवनं प्रकुरुषे ? किन्तेन मांसं विना,
मांसञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्वा चार्थरुचिः कुतस्तवधनं ? चौर्थ्येण नाटोऽन वा

असज्जनसम्पर्कात् सक्तत् सुराखादे जाते सुरवृत्तिर्वर्द्धते, ततश्च
यावज्जीवं न सुरां परित्यक्तुं शक्नोति ।

अथ स भद्रं सुखः चौर्यमनुष्ठात्, इन् प्रतिवेशिभिरवधीर्यमाणः स-
ञ्जातलज्जं द्वात्मानं धिक्कृत्य, प्रतिज्ञां कृतवान् न पुनर्मद्यं पास्या-
मीति । एवं प्रतिज्ञाय स तद्दिने निजकर्मस्थानं गत्वा भद्रोचि-
तानि कार्याणि चकार । सर्वदा स्वबन्धूनां समीपे सुराया
बहुप्रकारां निन्दाञ्च कृतवान् । कथितवांश्चाहो अपगता मे मोह-
निद्रा च । नसूर्यः समुदितश्चेति । एवं सगर्वं दिवसं निनाय ।

अथास्ताचलमुपगतो भगवान् मरीचिमालोः समजनि च गोधू-
लिरागरञ्जितान्तिमसन्ध्याः कर्मस्थानीयानि स्थगितान्यभवन्
कर्माणि, सृ सृ गृहं प्रति निवृत्ताश्च सर्वे कर्मचारिणः । सोऽपि
सृगृहं प्रतिचलितः । अथागच्छन् पथि महान्तं कलरवमशृणोत् ।
तदनुसारतः कियत्पदानि गत्वाऽग्रतोऽतिमहान्तं मदिरालयमेक
मपश्यत् । दृष्ट्वांश्च तत्र असंख्यमानवाः समवेताः साङ्गनं तदालयं
सर्वतः सम्पूर्य्य स्थिताः, सर्वे एव मदिरापानोन्मत्ताः, केचिदुद्दामं
नृत्यन्ति, अपरे तारसुरं गायन्ति, अन्ये प्रचण्डं शब्दायन्ते, अपरे-
साङ्गभङ्गं परिभ्रमन्ति ; तदन्ये मुखविकारं कृत्वा पथिकान् भाय-
यन्ति एवं सर्वतः पुञ्जाकृतान् सर्वांस्तानवलोक्य चिन्तयामास
अहो प्रभावा मद्यस्य यत्तु -

सुखं करोति वाचालं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् ।

अलसं कार्यदक्षञ्च दृढञ्च तरुणं तथा ॥

किं बहुना मद्यं पानं खलु जीवत एव सुर्गसुखं समर्पयति,
विस्मारयति च सांसारिकदुःसहं क्लेशजातं । धिक्कृत्य नै पति

तादृशी जनता जायते । ततश्चानुपातगणनया आमदासिन्ः सर्व्वेव मद्यपायिन इति प्रतीयते, तत्कथं वैवल्लभहमेकाकी तादृगधुर्गीयसुखाद्वञ्चितस्तिष्ठसि ? तदहमपि मदिरालयं गत्वा उद्वर्णुर्त्तिं यावत् मद्यं पिबामि, एतावत्पर्य्यन्तं मद्यपानमकुर्व्वं-
तोमे शरीरं अवसाद सागरे निमग्नमिव, नाहन्नात्मनोऽङ्गेषु प्रभवासीति ।

एवं चिन्तायत्नेन स मदिरालयं गत्वा यद्येष्टमद्यपायेन तद्दिनोपा-
र्जितं सर्व्वमर्थं निःशेषयामास । रिक्ताहस्ती गृहं प्रतिनिवहति । तत्र
गत्वा तदागमनप्रथं प्रतीक्षमाणां अर्थाभावात् हतोपवासां सशिशु-
पुत्रां युवतीं भार्यां, वर्षीयसीं स्नातरञ्च ददर्श । स्रुयमपि तावत्-
पर्य्यन्तं न किमपि भक्षितवान् । ततश्चापश्चते मदवेगे यदा प्रकृति
स्थाऽभवत् तदा सर्व्वेषां सृपरिजनानां तथाविधक्लेशमवलोक्य
पुनरेव पूर्व्ववत् प्रतिज्ञामकरोत्, पुनरेव विशुद्धतया दिवसं विम-
मद्य सायं पयि पूर्व्ववत् मदिरालयलक्षीणे सर्व्वं विष्कृत्य मद्यपान
मकरोत् । एवं स प्रत्यहं प्रतिज्ञां करोति, प्रत्यहञ्च तां विष्कृत्य
मद्यं पिबति ।

अथ स जनसि विचारितवान् चक्षुरेव मे शब्दः । इदं हि मदि-
रालयमवलोक्य चित्तं विलोभयति, ततश्च प्रलुब्धं चित्तं स्वहतां
प्रतिज्ञां विस्मरति । ततश्चाद्यप्रकृति सभाच्छाद्य चक्षुषी गमिष्ये
येन मदिरालयस्य दर्शनमपि न स्यात् । एवं प्रतिज्ञाय परेद्यु,
वस्त्रेण चक्षुषी दृढतरमाच्छाद्य कर्मस्थानात् गन्तुमारभे । कियत्
पदान्येव गत्वा मदिरालयोऽपक्रान्त इति विविच्य चक्षुषुहाटितवान्,
ददर्शचाग्रत एव तन्मदिरालयं, दर्शनमात्रेण तस्य चेतः समाकृष्टं
बभूव, ततः पुनरेव मद्यपानप्रवृत्तिर्भद्रपानञ्च कृतम् । परेदयवि-

तद्दिने तथैवाकरोत् । स कर्म-स्थानादेव चक्षुष्याच्छादा वर्गज
प्रस्थितः, मद्दिराख्यमतिक्लम्य मतश्च । मद्दिरालयमतिक्लम्य चक्षुष्यु-
दुवाच्य तस्य मनसि गर्वोऽभूत् अहोमे वीरता ! यद्येवाङ्गीकृतं तथैव
सदाः प्रतिपालितम् । वीरोऽहं सत्त्वृत्तः वीरस्य मद्दपानञ्चूचितमेव,
त्रिना मद्दपानं वीरत्वं क्व शोभते ? इति स प्रत्याहृत्य पुनरेव
मद्दिराख्यमामत्य यद्येष्टं मद्दपानमकरोत् ।

प्रवरनिर्णयः ।

(१) काण्वानाम्	आंगिरसाजमीढ काण्वेति
(२) हरितानाम्	आंगिरसां वरीषयैवनाश्वेति
(३) संलतानां	आंगिरस, सांलतय, गौरिवीरति
(४) रथीतराणां	आंगिरस, वैरूष्य, रथीतरति
(५) सुह्रलानां	आंगिरस, भाभ्यांश्रु, सौह्रल्येति
(६) कपीनां	आंगिरस, सामक्ष्य, वार्क्ष्येति
(७) विष्णुवृक्षानां	आंगिरस, पीरुकुत्त, त्वासदस्यवेति

एते सप्त शुद्धाङ्गिरसाः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसानुहत्तावपि “आङ्गि-
रसं सुह्रै” ति वचनात् ।

(१) अत्रेयां	आत्रेया, ऽर्चनानस, श्वावाश्वेति
(२) गविष्ठिराणां	आत्रेयाऽ, र्चनानस, गविष्ठिरति
(३) वभ्रूदकानां	आत्रेयाऽर्चनानस, वभ्रूदकेति
(४) सुदगलानां	आत्रेया, ऽर्चनानस, पौर्व्वतियेति

एते चत्वारः समानप्रवराः तुल्यर्षित्वात्

(३) शाण्डिल्यानां काश्यप, वत्सार, शाण्डिल्येति; काश्यप, वत्सा-
वैदलेति वा, काश्यप, वत्साराऽसितेति वा, शाण्डि-
ल्याऽसित, देवलेति वा इति चतुर्धा प्रवराः ।

(४) लौगाक्षीणां काश्यप, वत्सार, वसिष्ठेति ।

एते चत्वारः समानप्रवराः काश्यपानुवृत्तेः
चतुर्थप्रवरे काश्यपानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिभिः
प्रवरैः समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवाहः ।
लौगाक्षीणां वासिष्ठपदानुवृत्त्या द्वामुष्यायण
त्वादसिष्ठैरविवाहः ।

(१) वासिष्ठानां वासिष्ठेति ।

(२) कुण्डिनानां वासिष्ठ, मैत्रावरुण, कौण्डिनेरिति ।

(३) उपमनूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमद, भनद्वसुश्चेति ।

(४) पराशराणां वासिष्ठ, शक्ति, पराशरेति ।

एते वासिष्ठाश्चत्वारः समानप्रवराः वसिष्ठानुवृत्तेः ।

(१) कुशिकानां वैश्वामित्र, देवरातौदलेति ।

(२) रौहितानां वैश्वामित्राऽष्टक, रौहितेति ।

(३) रौत्यकानां विश्वामित्र, रौत्यक, रैवतेति ।

(४) विश्वामित्राणां वैश्वामित्रारसदेव तनसेति ।

(५) मौजायनानां विश्वामित्र, मधुवृन्द, मौजेति ।

(६) धनञ्जयानां विश्वामित्र, माधुकुन्दस, धनञ्जयेति ।

(७) कातकानां वैश्वामित्र, कातप्र, कालेति ।

(८) इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्र कौशिकेति ।

(९) अघमर्षणानां वैश्वामित्राऽघमर्षण, कौशिकेति ।

(१०) पौराणां वैश्वामित्र, पौराणेति ।

- (१) आगस्तीनामगस्ति दाढ्यं च्युतेष्ववाहनेति ।
- (२) दार्भवाहनानां आगस्य, दाढ्यं च्युत, दार्भवाहनेति ।
- (३) सांभवाहनानां आगस्य, दाढ्यं च्युत, सांभवाहनेति ।
- (४) सोमवाहनानां आगस्य, दाढ्यं च्युत, सोमवाहनेति ।
- (५) यज्ञवाहनानां आगस्य, दाढ्यं च्युत, यज्ञवाहनेति ।

चतुर्णामगस्तीनामागस्यपदानुवृत्त्या भिद्यःसमानप्रवरत्वम् ।

इति प्रवरनिर्णयः ।

अत्र संग्रहश्लाकाः—

एकोऽपि च मुनिर्येषां प्रवरिष्वनुवर्तते ।

सगोत्रास्ते भिद्योज्ञेया भृगुमङ्गिरसं विना ॥

शुनकाः स्युर्गृत्समदैः काश्यपैः शाण्डिला अपि ।

भारद्वाजास्तथा गर्गाः पक्षे तुल्यर्षिदर्शनात् ॥ यद्वा

च्यवनो गौतमोऽगस्त्योभरद्वाजोऽत्रिकश्यपी ।

विश्वामित्रोवसिष्ठश्च यज्ञप्रवरिष्वमी ।

वर्तन्ते ते सगोत्राः स्युः काश्यपैः शाण्डिलास्तथा ॥

शुनकाः स्युर्गृत्समदैर्भारद्वाजैश्च गर्गका इति ।

अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवरकन्योद्वाहे ज्ञानोत्तरकालं
मातृवदेनां विभ्रयात् ॥ गर्भश्चेदुत्पन्नः स न शुध्यति । काश्यपो
भवति गोत्रेण ज्ञात्वा गुरुतल्पगः तदुत्पन्नः चण्डालश्च ज्ञेय इति ।
आह्वकमपि सगोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः ।

पुस्तक प्राप्तिस्वीकारः ।

वाङ्महोत्सवे कलिकाताराजधान्यां वाग्निस्त्रिमिसन यन्त्रे मुद्रितम् ।
सम्बत् १८१० ।

इतः प्राक् महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारप्रणीतं
वैशेषिकदर्शनभाष्यं सादरं सराधिगत्य कथमस्यालौचनं करि-
ष्याम इति विचिन्तयत्स्वैवास्त्राद्यु तैरेव महामहोपाध्यायैरपरं ख
प्रणीतं पुस्तकद्वयं प्रकाश्यास्यभ्यं समर्पितं, तयोरिकं कीमुदीसुधाकर
मपरं सटीककुसुमाञ्जलिपुस्तकम् । दादिकस्यैव समालोचनगुरु
भारोनाऽस्वत्स्वान्वादवतारितस्त्रावदपरो ही भारी सन्निहितौ,
ततश्च भारचितयज्ञान्तानामस्त्राकं कीदृशतिर्भवेदिति न ज्ञायते ।

कीमुदी सुधाकरस्य विस्तृतसमालोचनं समयसापेक्षं । इदं
काव्येषु दृश्यकाव्येषु तत्रापि च प्रकरणेऽन्तर्भूतम् । तदस्यालौचनं
काव्यत्वदृश्यकाव्यत्वप्रकरणत्वपरोक्षभाषेति । तद्वयं तदपह्नाय
पुस्तकमिदं सन्नेपताः समालोचयाम इति जङ्गलोऽभवत् । परं तादृश
संचितसमालोचनं हि ग्रन्थस्य केवलस्तुतिभाषणं, शृङ्गनिन्दावादपरं
वा भवति । किञ्च न तयोरन्यतरं पक्षमाश्रयितुं वयं पारयमी
यतो आदाः खलु केवलं पृथञ्जनत्वस्याप्राकं प्रख्यापितं भवेत्
कविना च न सावज्ञं विगर्हितएव । तथाच

पृथ्यजनानां स्तुतिरप्यपार्था

यतो न जानन्ति गुणागुणजे ।

विलोकनीयस्य न जातु शिल्प

स्यान्वस्तवात् शिल्पिगुण प्रकर्षः ।

अन्तिमः खलु पक्षः (निन्दावादः) अस्माकं पाण्डित्यप्रस्थापको
ग्रन्थकारस्याभिमतश्च तथा च तदुक्तिः—

तिरस्कुतिरपि श्लाघ्या गुणज्ञानां न संशयः ।

तिरस्कुर्वन्ति हि स्थाने सुतरां ते हतश्रमाः ॥

साम्प्रतं ममयाभावात् हतश्रमत्वाभावे तिरस्कुतिरपि न शक्यते
कर्तुमस्माभिः । किञ्च ग्रन्थस्यास्य स्तुत्यामीय पृथञ्जनत्वस्थापनात्

१८८७ खृष्टाब्दीय विद्यादयोस्त्रिखित विषयाणां निर्घण्टुः ।

अथ कालाग्रिहरीपनिषत्	७६
इस्लामावाद (जतपत्रम्)	१२८
कौकिलद्रुतम्	१४१
गोत्रनिर्णयः	१४१
डक्टर जाइटनारस्य	३४५
जुविलिकविता	२५-३
ताम्रफलम्	८६
धातुध्वम्	३३-३४
न्यायप्रतीघनी	५-१०, ९०
निरालम्बीपनिषत्	६९-६१
पातञ्जलयोगसूत्रम्	११-१३, ८३, १३६, १४२
पुराणकथा	७६
पुरुषपरीक्षा	३५-३७
पुस्तकप्रातिस्वीकारः	
प्राचीनशासनपत्रम्	२२८-२३०
भारतस्यभूत भविष्यद्वस्थानुध्यानम्	२४४-४७
भृशु, लाङ्गलीपनिषत्	१९९-१००
यास्त्रीपनिषत्	४९, ५६, ७८
रणजित्सिंहस्य	१९८-९९
राजसूतिः	२२२-२२३
लिङ्गातुशासनम्	१
लिङ्गपरिषान प्रकरणम्	२५-२७
वर्षाश्रमधर्मस्थापनम्	१७१
वाङ्मालचरितम्	२३०
विवाहवस्त्रम्	
शासनपत्रम्	२४७-४९
शिशुगुरुणाम्	२०७-२१९
शिशुपुराणम्	२१४-२१८
शिवजीचरितम्	१८०, ८१, ११९-२२
श्रिचा	१०४
सरस्वतीविलासानुसारदाय भाग	
संस्कृत ग्रन्थानां निर्घण्टुः	१-५, ४२, ४४
संस्कृतपद विशेषाभिधानम्	

द्वितीयशंशावली-चरितम् ।

॥ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥

वाल्मीकिः सुप्रसिद्धः कविकुलतिलकोवर्णयन् सूर्यवंशं,
पाराशर्यैः कवीन्द्रोऽभवदपि रचयन् भारतं वंशमश्रयम् ।
उत्कर्षं के लभन्ते चिजगति सहतां कीर्त्तयन्तो न कीर्त्तिं,
तद्दंशं वर्णयामः कलिमलमथनं भट्टनारायणस्य ॥

पुरा वङ्गे विषये आदिस्वरनामा नरपतिरासीत् । स शास्त्र
दृष्ट्या प्रजाः पुत्रवत् प्रतिपालयामास । अथैकदा तस्य नृपतेः प्रासा-
दोपरि कश्चिद्गृध्रः पपात । राजा च तं दृष्ट्वा भाषिद्विघ्नं मन्व-
मानोमहतीं पण्डितसभां चकार । पप्रच्छ च भोः भोः पण्डिता
मम गृहोपरि गृध्रोऽपतत् । ततश्चानिष्टमाशङ्कते, तस्य शान्तिः
केति ? ततः पण्डिता युगपद्बुधुः । “भो देव तमेव गृध्रं निहृत्य
तन्मांसिन होमः क्रियतां ततः “शान्तिर्भविष्यति ।” राजा पुनराह स
गृध्रः कथं धर्तव्यः ? तन्मांसिन होमविधानं वा कोट्टक् ? विशेषेण
वदत । ततः सर्वे तूष्णीं स्थिताः ।

अथ तत्सभोपविष्टः कश्चिद्ब्राह्मणोऽचिरमेव कान्यकुब्जदेश-
दागतोजगाद । “राजन् मया तोर्ययात्रापसङ्गेन कान्यकुब्जदेशे
गतम् । तत्रभवतीगृहे यथा गृध्रः पपात, तत्रापि राजगृहे तथैव
गृध्रः पपात । ततः कान्यकुब्जाधिपतिर्भट्टनारायणादि-ब्राह्मणा-
नानीय तैर्ब्राह्मणैस्तं गृध्रं मन्त्रेण समाहृत्य तन्मांसिन हावितवा-
निति मया प्रत्यक्षीकृतम् । अतीभवानपि भट्टादीनानीय तथा
करोतु” ।

तान् साग्निकान् यज्ञीपकरणसामग्रीसंभृतानानीय नवनवत्यधिक
नवशतीशकाब्दे प्रागुपकथित (६६६) वासे निवेशयामास ।

अथ प्रजापते ब्राह्मणाः क्षत्रियव्यावृन्दनादिक्रियाकलापाः
पत्न्यादीन् स्वस्वगृहे स्थापयित्वा दुर्व्याक्षतहस्ता राजानं द्रष्टुं गन्तु
मुद्यताः । राजा च प्रसादोपरिस्थितः पादद्वयनिवद्धचर्मपादुकान्,
सूचीविद्धवस्त्रावृतदेहान्, पथि चर्वितताम्बूलकषायरञ्जिताधरौष्ठ-
पुटान्, दूरतएव विलोक्य तैरनुपलक्षितः सावज्जं तत्रैव तस्थौ । अथ
ब्राह्मणा द्वारं समागत्य दौवारिकमूचुः । “भोः प्रतिहारिन् कान्य-
कुञ्जदेशीयानस्मान् ह्यारागतान् राजानं निवेदय ।” ततः प्रतिहारी
कियत् दूरं गत्वा पुनरागत्योवाच । भो ब्राह्मणा राजा इदानीं
सुष्वाप नायं साह्यात्समय” इति । ततोब्राह्मणाराज्ञोऽनादरं
बुद्ध्वाऽपि जितरागद्वेषादितया आशीःकरणार्थानीतदूर्वाक्षतादिकं
द्वारोपान्तस्थितशुष्कतरुमल्लकाष्ठे मन्त्रं पठन्तः पञ्चधा स्थापयित्वा
स्वस्वस्थानं गताः । ततः परदिने तस्मान्मल्लकाष्ठात्तरुणतरपल्लव
शालिन्यः पञ्च शाखाः समुत्थिता दौवारिकादयः सर्व्वं दृष्ट्वा विस्मिता
राजानं विज्ञापयामासुः । “देव द्वारप्राप्तावस्थितशुष्कमल्लकाष्ठे
तरुणतरपल्लवशालिन्यः पञ्चशाखाः समुत्थिता इति महदाश्चर्य्यम् ?

अनन्तरं राजा समागत्य विस्मित इव प्राह “शुष्काष्ठात्
शाखीत्पादे किं कारणम्” ? ततोदौवारिकादय ऊचुः । “देव पूर्व्व-
दिने कान्यकुञ्जागतपञ्चब्राह्मणा अस्मिन् शुष्काष्ठे पञ्चसु स्थानेषु
मन्त्रपाठपूर्व्वके दूर्वाक्षतादिकं स्थापयामासुस्ततः कारणात् शुष्का-
दपि काष्ठात् शाखाः प्रादुर्बभूवु”रिति श्रुत्वा राजा प्राह एवमेवेति ।
ततो राजा स्वापराधमपनिगीषुर्मल्लग्वीक्षतवासाः सपरिवारस्तेषां
समीपमागत्य सानुनयमुवाच । “यूयं देवप्रकृतयः साधवः, वयं मूढाः
युष्माकं महिमानं न विद्या” इति मन्त्रपाठकान् —

राजन् अस्माकं रोषोनास्ति इति जानीहि । यद्यस्माकं रोषोऽ-
भविष्यत् तदा सपरिवारं त्वत्पुरं भस्मसादभविष्यत् । तदलमनुन-
येन यदर्थं वयमानीतास्तदर्थं यतस्व” । ततो राजा भक्ष्यद्रवादिभि
स्तान् पूजयित्वा लब्धानुज्ञः स्वपुरमागत्य शान्तिकसामर्थीं यथा-
देशं संगृह्य तान् ब्राह्मणानाह । “मया यज्ञसामर्थी समाहृता । यूय
मनुग्रहेण यज्ञं निष्पादयत” इति राज्ञा निमन्विता भट्टादयो
ब्राह्मणाः शाकुनसूक्तादिभिर्मन्त्रैस्तं गृध्रमाह्वय्य तन्मांसैर्विधिवद्यज्ञं
समापयामासुः । राजा च तत्रैव गतवारो लज्जितादिभिस्तान्
सन्तोष्य हृष्टमना उवाच “भो भो गुरवो यूयमत्र वसतिं मदनुग्र-
हेणानुमन्यध्वम् । ततोद्वादादयश्चत्वारो भट्टमुखमेव निरीक्षन्तेस्व ।
ततो भट्टो यथाभिलषितं नरेन्द्रस्येत्याह, राजा च लब्धानुग्रहोद्दष्टः
पञ्चानां निवासयोग्यं बहु सौधादिसमाकुलं पुरपञ्चकं निर्माय
तेभ्योददौ । ते च तत्र सञ्चत्सरभेकं सुखमवात्सुः ।

अथ कान्यकुब्जे विदितप्रभावचितोशनामनरेन्द्रपुत्रस्य भट्टस्य
लोकातीतकर्मभिर्भृशं परितुष्टो राजाह “प्रभो मया कियन्तो ग्रामा
दोर्यन्ते क्षपया तान् ग्रहोतुमर्हसि” । भट्टः प्राह-“दुष्पुत्रिश्च-नाग-
हिरण्य-तिल-लौहादिसहिता ग्रामा मया न ग्रहीतव्याः ।
राजाह-“अनुगृहोतेन किङ्करेण मया तदा किङ्कर्तव्यं ? मम पार-
लौकिकसन्नतिर्वा कथं भविष्यति” । इति श्रुत्वा भट्टः पुनराह “मम
धनानि वह्नि विद्यन्ते, तैर्मया कतिचिद्ग्रामाः क्रोयन्ते भवता विक्री-
यन्ताम्, भवतो यदि ममोपकारे वाञ्छाऽस्ति तत्रैव समुपचितोप-
कारः क्रियताम्” । श्रुत्वा राजाह तथैवाऽस्तु । ततः स्वल्पेन मूलेन
वह्वो ग्रामा विक्रीताः, तेषु च ग्रामेषु प्रतिवर्षं लब्धव्यकरा ग्रामा-
न्तरलब्धव्यकरेषु वर्द्धिताः । भट्टेन च क्रीता ग्रामाश्चतर्विंशतिः

ततः स राजा भद्रोऽपि मृतः परलोकमगात् । ततोभद्रस्य षोड-
शपुत्राः पितृतुल्यगुणग्रामा आदिवराहवाटु-वामनान-निपु-गुं-
जि-गुं-तु-अप्तान्तु-गुणविक-अनिल-अधु-कामदेव-सोम-अदीन-संज्ञका
अनुपमसदाचारविनयविद्यागुणेः सुप्रतिष्ठिताः सर्वमान्या अभ-
वन् । तत्रादिवराहप्रभृतयश्चत्वारोज्येष्ठा विषयात्यन्तविरक्तास्तप
स्याभिवानुतिष्ठन्तः स्त्रीहाधिक्येन चतुर्णामवरजमितरेषामेकाद-
शानां ज्येष्ठं निपुनामानं राजनीतिविशारदं राज्यप्रतिपालन-
क्षमं करुणानिधानं राज्येऽभिषिषिचुः । स च स्वाध्याययागादि
श्रीतस्मार्त्तादिकर्मतत्परोऽपि अष्टाविंशतिसंवत्सरान् केशर
ग्रामे परमां पुरीं निर्माय तत्र वसन् धर्म्मण प्रजाः प्रतिपालया-
मास । ततः प्रभृति अद्यापि तत्सन्तानाः सर्वे केशरग्रा-
मिकत्वेन प्रसिद्धाः । ततस्तस्मिन् परलोकं गते तत्सुतोऽपि-
हलायुधः सकल जनवक्त्रभोऽपि धर्म्मण पञ्चदशवर्षान् राज्यं
शशास ।

ततो हलायुधे मृते तत्पुत्रो हरिहरो महाविभवसम्पन्नो विंशति
वर्षान् राजा बभूव । तस्मिन्नुपरते तत्सुतः कन्दर्पः परमधार्मिको
द्वाविंशतिवर्षान् राजा बभूव । तस्मिन्नपि त्रिंशतिवर्षास्य प्राप्त-
परलोके तत्सुता विश्वम्भरनामा अष्टाविंशतिवर्षान् निखिल गुण-
निधानो नरपतिरासीत् । तथैव तस्मिन् मृते तत्पुत्रोनरहरि-
नामानुपमगुणग्रामः सप्तविंशतिवर्षान् राज्यं पालयामास । तत-
स्तात्पुत्रो नारायणसमानगुणो नारायणनामा चतुर्विंशतिवर्षान्
राज्यं प्रतिपालयामास । तस्मिन् प्रमीति (प्रमृते ?) तत्सुतोऽप्य-
शेषलोकप्रियत्वात् प्रियङ्करनामा जनत्रिंशद्वर्षान् मृपतिरभवत् ।
तस्मिन् विंशतिसंवत्सरान् प्रतिपालितराज्ये त्यक्तप्राणे तत्पु-

चैकादशपुरुषा निष्करमेवादिसूरनृपात् क्रीतं राज्यं सुखेन पालयामासुः ॥

इति द्वितीशवंशावलीचरिते द्वितीयः परिच्छेदः ।

कामनाम्नो नरपतिश्चत्वारः पुत्रा विश्वनाथप्रभृतयः पितरि मृते राज्यस्यांशं ग्रहीतुं परस्परं विवदन्तेस्म । अस्मिन्नेव समये स्नेच्छ देशादागत्य सुलतानमासुद् गजनवीनाम्ना प्रसिद्धजवनेन (१) इन्द्रप्रस्थ-नगराधिपं निर्जित्य तत्पुरे स्वाधिपत्यं चकार । एतत् श्रुत्वा काम-सुता विश्वनाथादयो विवदन्तः (विवदमानाः?) इन्द्र प्रस्थ पुराधिप जवनं सस्त्राट् कल्पमुपययुः । जवनाधिपोऽपि बहुना कालेनापि-तद्विवादं परिच्छेत्तुमशक्नुवन् विश्वनाथादीनाह । भवन्तो राज्य-करं मह्यं दातुं स्वोक्नुवन्त । अनन्तरं ज्येष्ठोविश्वनाथोजवनाधि-पाय निजराज्यस्य करं दातुं जवनाधिपानुमत्या पैटकं सकलं राज्यमवाप ।

तस्य च सोदरास्त्रयः करदानं न स्वीचक्रुर्जगदुच्च । “वयं निष्करपैटकराज्यस्य करं दातुं न शक्नुमः” इति । अतएव ते राज्यऽधिकारं नावापुः । विश्वनाथोऽपि जवनाधिपं परितोष्य काँकदोप्रभृतिवहुभिधदेशान् पैटकराज्यातिरिक्तान् लब्ध्वा प्रसिद्ध-प्रताप एकात्रिंशद्वर्षान् राजा बभूव । तस्मिन् मृते त्रिलोचन राय स्तस्य पुत्र त्रिंशद्वर्षं राजा बभूव । तस्मिन्नपि द्वितिमधिशाय पर-लोकं गते तत्पुत्रः कंसारिर्नृपतिरभूत् । षड्विंशतिवर्षं द्विति मधिशाय वस्मिन् मृते तत्पुत्रः षष्ठीदास जनत्रिंशद्वर्षान् नृपो बभूव । तस्मिन्मृते तत्पुत्रः काशीनाथरायः चतुस्त्रिंशद्वर्षान् राजा बभूव ।

एतस्मिन् द्वितिमधिशामति त्रितीये त्रिाशभिदेशाणि गेन २ *

गजः परिभ्रष्टोऽरखानीं परिभ्रमन् कदाचित् कदाचित् ग्रामे समा-
गत्य लोकानुपप्लावयामास ।

अथैकदा काशीनाथरायस्य कुत्रचित् ग्रामे समागत्य स गजः
समस्तान् लोकान् विद्रावयामास । काशीनाथोपि लोकमुखात्
श्रुत्वा बहुभिः सैन्यैः समावृतस्त्वं गजं व्यापादयामास । एष च
वृत्तान्तस्तद्देशावस्थितयथार्थवृत्तान्तलिखनार्थंनियुक्ताभात्येन निज
स्वामिने इन्द्रप्रस्थपुरेश्वरजवनाय विशेषतो लिखितः । इन्द्रप्रस्थ-
पुरेश्वरोऽपि सम्यगवेत्य महारोषाविष्टः काशीनाथं नियम्य
प्रेषयितुं जांहागीरनामराजधान्यामधिकृतं जवनं लिखने-
नाज्ञापयामास, सैन्यञ्चादिदेश । अथ जांहागीरनगरेश्वरः
प्राप्तानुज्ञी वह्नि सैन्यानि दिदेश उवाच च काशीनाथं सप-
रिवारं वञ्चा इन्द्रप्रस्थपुरे प्रेषयत इति । काशीनाथोऽपि निज-
चरप्रमुखात् सर्वं ज्ञात्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयित्वा पलायमानो-
भागीरथीतीरं गन्तुमुपचक्रमे । जवनाधिपतिप्रेषितसैन्यं च
पश्चात् पश्चादागच्छतिस्म । अथ कियता दिनेन दिनेकदेशगम्य
मार्गान्तरितौ जवनाधिपसैन्यकाशीसाथौ बभूवतुः । ततो वागो-
यानाख्यप्रदेशान्तर्गत आन्दुलियानाम ग्रामपूर्वभागावस्थितां
नदीमुत्तरीतुं काशीनाथ उपविवेश । तत्रैव काचित् कैवर्ती
मतस्थान् विक्रेतुमाजगाम । काशीनाथोऽपि मतस्थान् दृष्ट्वा
हृष्टोबभूव चिन्तयामास च । मम वराटादिकं नास्ति मत-
स्थश्च बहुदिनानि न भुक्तः । अतोमतस्थोऽयं केनोपायेन नेतव्य
इत्यादि ।

अनन्तरं स्वहस्तावस्थितहीरकघटितं स्वर्णाङ्गुरीयकं तस्यै
विन्यस्य एकं महान्तं मतस्थं जग्राह, जगाद च मम पश्चादायात-

घटितस्वर्णाङ्गुरीयकं कैवर्तीहस्ते दृष्ट्वा पप्रच्छ । अये कैवर्ति^१
भवत्या बहुमूल्यमङ्गुरीयकं कुतः प्राप्तम् ? तूर्णं वद, नोचेद्भवतीचौ-
र्येणदं जग्राह इति लक्षये । ततश्च देशाधिपे तथा विज्ञापिते तव
समुचितोदण्डो भविष्यति । इति श्रुत्वा कैवर्ती ससम्भ्रममाह,
एकोब्राह्मणो मत्स्यं नीत्वा तन्मूल्यं वराटकमाने तु मङ्गुरीयकं
स्थापयित्वा गतः । ततो जवनेश्वरसैन्यं पुनराह-क्व स प्राह्वणः
अस्मान् दर्शय । ततः सा कैवर्ती अन्विष्य तस्यां नद्यां स्नात्वा
अनन्यमनसा देवतां पूजयन्तं तं कथयामास । जवनाधिपसैन्यञ्च
तथा श्रुत्वा काशीनाथं बबन्ध । कियन्तः परिवाराश्च पलायन्तेस्म ।
काशीनाथीपि बद्धा सैन्येन निवेदितो दुरात्मनाधिपेनघातिताऽपि
भगवन्नारायणनामान्युच्चैरुच्चारयन् तत्रप्रणोयोगिभिर्गण्यलभ्या
गतिमाप ।

काशीनाथ पत्नीच ससत्वा सुवर्णशतद्वय सहिता एकेन भृत्ये-
नैकयादास्या परिचारकैकब्राह्मणेन सहिता हरिकृष्णसमुद्धारस्य
वाद्यां पितृमन्दिर इव तस्थौ ।

इति च्छितीश्रवंशावलो चरिते तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ काशीनाथ पत्नी अनुकूलाखिल ग्रह शुभलग्ने शुभलक्षण
लक्षितं पुत्रमेकं सुषाव । तस्य च रमणीयमूर्त्तित्वात् पण्डिता
रामेति नाम निर्दिष्टं दिशुः । समुद्धारोऽपि पुत्ररहितस्तस्मिन्
पुत्रस्नेहं वक्ष्यामास । श्रीरामवत् शैशवाभ्यस्तसमस्तविद्ये
प्राप्तोपनय संस्कारे नीतिशास्त्रपारगे प्राप्तयौवने समुद्धारः स्वीय-
राज कर्मणि स्नेहाधिक्येन सुकुमारगुणतया महावंशतयाच परि-
तपो नियोजयामास । अमात्याश्च सर्वे तदाज्ञामिवानवर्तन्तेस्म ।

गजः परिभ्रष्टोऽरश्यानीं परिभ्रमन् कदाचित् कदाचित् ग्रामे समागत्य लोकानुपप्लावयामास ।

अथैकदा काशीनाथरायस्य कुचचित् ग्रामे समागत्य स गजः समस्तान् लोकान् विद्रावयामास । काशीनाथोऽपि लोकमुख्यात् श्रुत्वा बहुभिः सैन्यैः समावृतस्तं गजं व्यापादयामास । एष च वृत्तान्तस्तद्देशस्थितयथाशब्दवृत्तान्तलिखनार्थं नियुक्तामात्येन निजस्वामिने इन्द्रप्रस्थपुरेश्वरजवनाय विशेषतो लिखितः । इन्द्रप्रस्थपुरेश्वरोऽपि सम्यगवेत्य महारोषाविष्टः काशीनाथं नियम्य प्रेषयितुं जाहागीरनामराजधान्यामधिकृतं जवनं लिखनेनाज्ञापयामास, सैन्यञ्चादिदेश । अथ जाहागीरनगरेश्वरः प्राप्तानुज्ञां वदन्नि सैन्यानि दिदेश उवाच च काशीनाथं सपरिवारं वध्वा इन्द्रप्रस्थपुरे प्रेषयत इति । काशीनाथोऽपि निजचरप्रमुखात् सर्वं ज्ञात्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयित्वा पलायमानो भागीरथीतीरं गन्तुमुपचक्रमे । जवनाधिपतिप्रेषितसैन्यं च पश्चात् पश्चादागच्छतिस्म । अथ कियता दिनेन दिनेकदेशगम्य मार्गान्तरितौ जवनाधिपसैन्यकाशीसाथौ बभूवतुः । ततो वागोयानाख्यप्रदेशान्तर्गत आन्दुलियानाम ग्रामपूर्वभागावस्थितां नदीमुत्तरीतुं काशीनाथ उपविवेश । तत्रैव काचित् कैवर्ती मत्स्थान् विक्रेतुमाजगाम । काशीनाथोऽपि मत्स्थान् दृष्ट्वा हृष्टोऽबभूव चिन्तयामास च । मम वराटादिकं नास्ति मत्स्थस्य बहुदिनानि न भुक्तः । अतोमत्स्थोऽयं केनोपायेन नेतव्य इत्यादि ।

अनन्तरं स्वहस्तावस्थितहीरकघटितं स्वर्णाङ्गुरीयकं तस्यै विन्यस्य एकं महान्तं मत्स्थं जग्राह, जगाद च मम पश्चादायातकल्पो भृत्यो भवत्यै समुचितं मूल्यं मया विज्ञापितं दत्त्वाङ्गुरीयकं

घटितस्वर्णाङ्गुरीयकं कैवर्त्तीनिस्त्रो हृष्टा पद्मवत् । अत्रै कैवर्त्ति
भवत्या यद्भूमन्मङ्गुरीयकं कुतः प्राप्तम् ? तूर्णं वद, नीचेद्ववतीची-
र्येणदं जग्राह इति लक्षणे । ततश्च देगाधिपे तथा विज्ञापिते तव
समुचितोदण्डो भविष्यति । इति श्रुत्वा कैवर्त्ती ससम्भ्रममाह,
एकोन्नाह्मणो मत्स्यं नीत्वा तन्मूख्यं वराटकमाने तु मङ्गुरीयकं
स्थापयित्वा गतः । ततो जवनेश्वरसैन्यं पुनराहङ्गमं प्राह्वणः
अस्मान् दर्शय । ततः सा कैवर्त्ती अन्विष्य तस्यां नद्यां स्नात्वा
अनन्यमनसा देवतां पूजयन्तं तं क्रययामास । जवनाधिपसैन्यञ्च
तथा श्रुत्वा काशीनाथं वदन्थः । कियन्तः परिवाराश्च पलायन्तेन ।
काशीनाथोपि वद्वा सैन्येन निवेदितो दुरात्मनाधिपेनवासितोऽपि
भगवन्नारायणनामान्युच्चैरुच्चारयन् तत्रक्तप्राणोयोगिभिरप्यलभ्या
गतिमाप ।

काशीनाथ पत्नीव ससत्या सुवर्णशतद्वयं सहिता पक्वेन भृत्ये-
नैकयादास्या परिचारकैकत्राह्वणेन सहिता हरिलक्षणासमुद्धारस्य
वाक्यां पितृमन्दिरं इव तस्थौ ।

इति क्षितीशवंशावलो चरिते तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ काशीनाथ पत्नी अनुकूलाखिल ग्रह शुभलग्ने शुभलक्षण
लक्षितं पुत्रमेकं सुपाव । तस्य च रमणीयमूर्त्तित्वात् पण्डिता
रामेति नाम निर्दिदिशुः । समुद्धारोऽपि पुत्ररहितस्तस्मिन्
पुत्रस्त्रेहं वक्ष्यामास । श्रीरामवत् प्रेशवाभ्यभ्यसमस्तविद्ये
प्राप्तोपनय संस्कारे नीतिशास्त्रपारगे प्राप्तयौवने समुद्धारः स्त्रीय-
राज कर्मणि स्त्रेहाधिक्येन सुकुमारगुणतया सत्त्वावंशतयाच परि-
तुष्टो नियोजयामास । अमात्याश्च सर्व्वे तदाज्ञामेवातुवर्त्तन्तेन ।

समुद्धारवाटीजातत्वात् प्राप्तसमुद्धारराज्यत्वाच्च तत्रापि सर्व्वे

ततः श्वानुश्रमगुणकुलविवाहितपत्न्यां चतुरः पुत्रान् दुर्गा-
 दास-हरिवल्लभ-जगदीश-सुबुद्धि-सञ्जकान् जगयामाम् षट्त्रिं-
 शद्वर्षान् राज्यं पालयामास च । तेषां ज्येष्ठा दुर्गादासराय एका-
 दशवर्षवयसि वत्तमानः प्राप्ताभिनवीपनयनसंस्कारोवल्लभपुरग्राम
 समीपवर्तिनदीतटे कौतुकं दिदृक्षुः कदाचिदुवास । तस्मिन्नेव
 काले इन्द्रप्रस्थपुरेश्वरजवनप्रेषितः कश्चित् जवनामात्यो महता
 सैन्येन परिवृतस्तरिमारुढस्तत्राजगाम । तत्सैन्यञ्च दृष्ट्वा इतरे
 भीत्या पलायिता दुर्गादास स्तत्रैव तस्थौ । जवनामात्यस्ततस्तमाह
 भो ब्राह्मणं हुगुलोति प्रसिद्धनगरमितः कियत् क्रोशान्तरितं तत्र गमने
 वाकः पथाः ? जानामि चेत् कथय । ततो दुर्गादासो जालिकः द्वारा-
 विदिताखिल सार्गष्टान्तस्तत्रगमनाञ्चानं तत्राध्वसमीपे यावन्तो
 ग्रामा नद्यां यावन्ति वक्राणि तेषु परिमाणं, तेषुच थापञ्चानं
 जलमेतत् सर्वं प्रत्यक्षदृष्टमिव कथयासः जवनाधिपोऽपि तस्य
 सौन्दर्यं मेधावित्तं प्रागल्भ्यञ्च संस्मृत्य संस्मृत्य प्राह भवतः
 प्रागल्भ्यादिना भृशं परितोषितोऽस्मि तन्नया सार्धं हुगलि प्रदेशे
 समागच्छेति, सोऽपि भ्रातृभिः सह मन्त्रयित्वा तथा च-
 कार ।

तत्र गते च तस्मिन् बहुमानपुरःसरं वल्लालङ्कारादिकं भक्षणा-
 द्यर्थव्ययितवधनञ्च दत्त्वा पारसोकशास्त्रमध्येतुं नियोजयामास
 नियोजितश्च तीक्ष्णबुद्धित्वात् स्वल्पेनैव कालेन समधिगताखिल
 पारसोकशास्त्रार्थतत्त्वाजवनाधिपस्य तोषमधिकं जनयामास ।
 परितुष्टश्च जवनेश्वरो जावनिकभाषा प्रसिद्ध कानगोड कर्मणि
 नियोजयितुमाज्ञप्तो दुर्गादासो जागद । वयं पुरुषक्रमेण राजानः
 परसेवां कदापि न जानीमः । ततो जवनाधिपः पुनराह । मया
 स्त्रिपिहारा इन्द्रप्रस्थपुरेश्वरं निवेश्य भवतो नाम्ना समुत्कर्षो राज्यञ्च

अनन्तरं तथा कुञ्जोपस्थान्य शिवपुत्रिणां नामां इन्द्रप्रस्थपुरं
रेणाद्विष्टमवान्धप्रभृत्पुत्रिणां स्व्यासिं नक्षत्रतः इन्द्रप्रस्थपुरं
राद्विष्टतया काननगोद कक्षणि स्थै र्थं यन्तुः ।

क्रियत्कालानन्तरं निजान्तवारागत्वं यथाभिविधिमतीवृद्धभ
पुरनामनगरे पुरीं निन्दाय समुदासप्राप्तयैतकं राज्यं विष्णि
वर्षान् प्रशास । कुनिवृद्धप्रभृत् कनेदुवनामप्राप्ते, जगदीशः
कुडाननाकिप्राप्ते, सुदुडिनास पाटिकावाडो रामे पुरीं निन्दाय
मुखमवात्सुः ।

तदानीञ्च प्रतापदिष्टिद्वयं प्रतापादित्यप्रथाया जादमराजानी
निष्कारं पृथिवीसुप्रभृत्तैस्त्वं तन्वपि प्रतापादित्यो महासत्त्वो विजि-
तारिवर्गो महाधत्सम्पन्नः किञ्चित्तन्वविष्कारात् प्राप्तीत् । इन्द्र-
प्रस्थपुरश्चरीपति वापं श्रुतीन् समुद्रेत्याख्यादित्य एकादश तपनीन्
स्ववज्रभानेनसत्वं, प्रतापादित्यभ्युदुभाः पुत्रा प्रे प्रितेनप्रस्थाधिपवहु-
नैत्यानि निर्जित्य द्वितीयेन्द्रप्रस्थपुरेणव इत एतत्तत् ।

आस्मिन्नेव समये जाहागीरनगराभिज्ञातात्वात् नहुगली
संस्थितामात्येन च प्रतापादित्यस्य दीर्घान्यं बहुविधं लिपिद्वारा
इन्द्रप्रस्थपुरिखरं विज्ञापयामास यथा प्रतापादित्यो बहुबलमम्पन्नः
यस्य द्वारि हापद्वाशत्सद्वज्रधस्त्रिणः एकपद्वाशत्सहस्रधन्विनः
अश्वारोहा अपि बहवः सत्तद्वृत्तिनां अनुकृपाः सन्ति, अन्ये-
चासंख्या मुहुरप्रासादिवृक्षाः पभिवर्तैः स जगद्गृणात् वाधते । किं
बहुना स्वयंस्थानपि प्रायेणनिष्पथामास ।

तद्वर्षे तद्विहताप्रजादिस्रजन एकः शिभः प्रतापनगरीथात्वा
कन्तीवर्त रक्षितः । अतस्तं कन्दुवायनामानं अथयस्ति । कचुरायः
पारसीकादि शास्त्रभ्रष्टैः, दद्यात्कुरुपलकणकीरधः ; प्रतापादि-
त्यस्तं हस्तुमस्तुदिनं सुगदते, अस्मानपि वाचितं एतर्त्तैः । लन्ते-

नामाख्यः समायास्यति, तदा वयं तदनुचरीभूय प्रतापादित्यं वद्ध्वा प्रेषयिष्याम इत्यादि ।

अनन्तरं इन्द्रप्रस्थपुरेश्वरो लिपितः प्रतापादित्यस्य दीर्जन्यं समधिगच्छन् कचुरायिणापि इन्द्रप्रस्थपुरगतेन साक्षिणेव तदानीमेव तद्दीर्जन्यं गोचरीकृतम् । अथ इन्द्रप्रस्थपुरेश्वरोरोषात् प्रस्फुरिताधरोद्वाविंशत्यां सेनापतिभिः सह मानसिंहनामानं कञ्चित् प्रश्नानाम्नात्यमादिदेश यथा “मानसिंह भवान् महता सैन्येन परिवारितः प्रतापादित्यं दुरात्मानं भ्रूटिति वद्ध्वा समानयतु” ।

ततो मानसिंहो मञ्जाप्रसादोऽयं देवस्येत्यज्ञां शिरसि निधाय बहुसैन्यवृत्तो निर्जगाम निर्गतश्च यत्र यत्नोवाप्तः तन्मानस्यत् लोकाः पलायाञ्चक्रिरे, राजानश्च प्रायो न साक्षाद्भवुः । अथ कतिपयदिनान्तरं चापङ्गाख्यग्रामसमीपवर्तिनदो तटे तत्सैन्यं सञ्जाजगाम । तत्समीपस्थ राजानः सपरिवारस्तद्भयान्तिरोहिताः बभूवुः । भवानन्दमजमुदारश्च महासाहसिक एकेव साक्षाद्भूय समुचिताशीर्निवेदनादिपुरःसरं करविनिहितहैममुद्रादिकं साक्षात् कारयन् सत्कृत्य मानसिंहं बहुपरितोषयामास, जगाद च—“प्रभो महाबलपराक्रम, भवता मानसनेनेतद्देशीयाः सकलराजानः पलायिताः । अहमेकः कतिपयग्रामाधिपो धर्मविनितारं भवन्तं निरीक्षितुमिहासम्, मयाशीर्वादेकेन यदि किञ्चित् कार्यमस्ति तदाज्ञापये”ति । ततो मानसिंहो मजमुदारमुवाच । “भो मजमुदार नदीमुत्तरीतुं समुचितोद्योगः क्रियताम् । यथा सुखेन सैनिकाः पारं यान्ति” । मजमुदारः पुनराहै “प्रभो यद्यप्यहं मत्परिवारस्तथापि भवदान्नया सर्वं निष्पादयिष्यामीति ।” ततो बहुविधनीकावाहकादि समवधानेन करितुरगादिसमाकुलं तत्सैन्यं सुखेनान्तरयामास । अनन्तरं मानसिंहोऽपि प्राप्तनदीपारो मजमुदारं

धारासिक्तं पुराणिसम्पत्तयः अत्रापि यथासकृदिति दिग्गन्तारान्
 तिरोहितदिनकरवारः आगत्या दिनभिर्गणितेषु पलायिष्यति
 दुर्हितं समाहात्मकं प्रदर्शयति । कुत्रापि गन्तुमसमर्थं सप्तस्त-
 मन्वयश्च चिन्ताव्यग्रं बभूव । तस्य च नातिपूर्वं सजमुदारोपि
 लक्ष्मीप्रतिमया सह गौशिल्पप्रतिमाया विवाहं महोत्सवं कार-
 यितुं बहुशिष्यान्वृत्त्यादिसमुचितं ज्ञानान्वयं सासादितवान् ।
 तादृशं महावृद्धिमते च नहिवाच्यं शास्त्रतोऽकर्तव्यतया ततो
 निवृत्तमनास्तेन सम्भारणं तदानीं क्रीतभूरिमन्त्रद्रव्यादिना च
 करितुरभयादानविकारयित्वा विभावय प्रच्युतीनां मानसिंहस्य च
 यथोचितकारणव्यवधानेन परमवृत्तिकरमातिथ्यं सम्पादयामास ।
 सपरिवारोत्तानलिङ्गादादृशं दुर्हितमपि सुखेनैवातिवाहयामास ।
 ततः सप्ताहानन्तरं दुर्दिनावसानतया प्रकाशितं दिङ्मण्डले परम-
 तोषपरायणः पुनर्मजमुदारमुवाच । “भो मजमुदार इतः प्रतापा-
 दित्यनगरं कियता दिनेन गन्तुं शक्यते ? कस्मिन् दिने वा कुत्र सेना-
 निवेशः कर्तव्यः ? इति लिखित्वा देहि ।” श्रुत्वा च मजमुदारः सवि-
 शेषं सर्वं लिखित्वा समर्पयामास । मानसिंहोऽपि बहुभिः साधुवादै-
 र्मजमुदारं सत्कृत्य सप्रसादमाह । “भो मजमुदार महासते मया प्रता-
 पादित्यं सपरिवारं विनिर्जित्य पुनरागमनसमये भवताभिलषितं
 वक्तव्यं श्रुत्वा तत्सर्वमवश्यं कर्तव्यम् त्वमपि मया सार्द्धं प्रतापादित्य
 पुरसागच्छ ।” इत्युक्त्वा विवराम । ततः कतिपर्यौदे वसैर्मानसिंहो बहु-
 बलपरिवारितः प्रतापादित्यनगरीं परिप्राप्तः । अनन्तरं चरप्रमुखात्
 विदितमानं सिंहागमनवृत्तान्तो विरचितं दुर्मेद्यदुर्गान्तरविन्यस्तसे-
 नासमुदायोऽनधिगतमानसिंहं प्रक्षिप्त्वा स्वशस्त्रं प्रहारो मानसिंहं
 सेन्यं बहुभिः शस्त्रास्त्रैर्द्रोपञ्चाशत्सहस्रचर्म्मिस्त्रिकंपञ्चाशत्सहस्र
 धन्विभिर्महावलैरश्वारूढैश्च परिहृतो बहुजज्जरीचकार । एतत्सर्वं-

मिहित्वा दुर्गं भेदयत् । लोचिद्भवतां समुचितं दण्डं विधास्यामि ।”
 एताव्ना सर्वानिकदा दुर्गभेदेन नियोजयामास । ते च मान-
 सिहाजया द्विगुणपराक्रमा इव क्रोध कषादितनेत्राक्ता युगपत्
 क्षतवहुसंहारा दुर्गं निर्भेदयामासुः ।

अथ विनष्टदुर्गप्रयापादितामैव्यं मानसिंह सैन्यञ्च बहुधा
 बहुदिवसं युद्धपरायणं बभूव उभयसैन्यमेव कियत् कियत् ननाश ।
 अथ प्रतापादितयत्नं स्वल्पावशिष्टतुरगसभाकीर्णमवलोक्य मजसु-
 दारिण सह सन्वयित्वा मानसिंहो बहुविधवहु करितुरगगण सङ्कीर्णं
 एकदैव सहस्रसहस्रतुरगादिभिरूपेतः प्रतापादितयः सैन्यं परि-
 प्रापः क्षणेन तदुपसहस्रं प्रतापादितयं वद्धा लौहसयपिञ्जरे निक्षिप्य
 पुनरिन्द्रप्रस्थं जवनाधिपं निवेदितुं चक्षितः ।

अथ कियता कालेन चापङ्गाख्यभ्रातृभागतर पुरोऽवस्थितं मज-
 सुदारमुवाच । “भी मजसुदार भवतो व्यापरिणास्मिन् संग्रामे महान्
 संतोषो ह्यतः । अविरलसप्ताहदुर्दिने च मम सैन्यस्य प्राणरक्षा कृता
 अतस्तव समीहितं ब्रूहि मया तदवश्यं कर्तव्यम् ।” इतिव
 नमादिष्टो मजसुदारो भद्रनारायणस्य आदिसूरनगरागमन वंशपर-
 म्यराराज्यशासन काशीनापरायपलायन जवनाधिप कर्तृक तन्नि-
 धनादिकं सर्वं कथयामास, वागोयानाख्यप्रभृतिचतुर्दश प्रदेश-
 राज्याथं स्वाभिलाषं चेदुवाटयामास । एतत्सर्वं समाकर्ण्य
 मयैतदवश्यं कर्तव्यमितुदीर्थं मजसुदारिण सह इन्द्रप्रस्थाधिपं
 जवनेश्वरं द्रष्टुं चक्षितः । अथ वडस्य पथि गच्छतः प्रतापादितयस्य
 वाराणस्यां पञ्चत्वमभवत् ।

अनन्तरं मानसिंह इन्द्रप्रस्थं गत्वा तत्र जवनाधिपं सर्वं जय
 हत्तान्तं विज्ञापयामास । मजसुदारस्य महादुर्दिनसप्ताहे समस्त
 सैन्यस्यातिथ्यं प्रतापादितयथे सहकारित्वं च विस्तरेणजवना-

पादितमदायादं कचुरायनामानं यशोहरदेशराज्यं शासितुं माञ्जा-
पशामानः । यशोहरजिदितिनामरूपं प्रसादञ्च ददौ । पूर्व-
निहतस्त्रीयहस्तिक काशीनाथं रायस्य सुतो मजमुदार इति परि-
चयं जानन् तथाविधातिथ्यादिश्रवणेन च परमपरितुष्टो जवने-
श्वरोमानसिंहमाह “अरे मानसिंह काशीनाथसुतामजमुदारो
महानुभावः प्रतापादितराजये च महोपकर्ता ; तस्मै कश्चिदभि-
लषितप्रसादोदत्तोन वा ?” । मानसिंह आह “वागोयानाख्यचतु-
र्दशप्रदेशं राज्यार्थं मजमुदारोऽत्रैव समागता वर्तते, राज्यप्रसा-
दञ्च देवस्याज्ञां विनाऽस्माभिर्दातुं न शक्यते ।”

इति श्रुत्वा जवनाधिपः पुनराह “भो मानसिंह मजमुदारं तद-
भिलषितं राज्यं प्रकल्पकल्पिप्रिहाजय” । ततो मानसिंहे मजमुदा-
रेण जवनाधिपस्य साक्षात्कारं कारयामास, मजमुदारश्च कृतप्र-
णामो जवनाधिपेन बहु सन्नाथं स्वावासं जगाम । अनन्तरं जव-
नाधिपोमानसिंहेन सह मन्त्रयित्वा मजमुदाराय अभिलषितं
राज्यं दातुमङ्गीचकार तत्प्रेषितपदार्थं राज्ञेति प्रसिद्धस्यातिं च
स्वाक्षरेणादुमेदयामास :

अनन्तरमभिलषितराज्यसम्पादकाशेषं व्यापारं भटिति
सम्पाद्य मानसिंहेन कृतबहुविधसत्कारः स्वदेशं मजमुदारः
प्रस्थितः । अथ कियत्कालेन वल्लभ पुरसंज्ञग्रामस्थस्वपुरमागत्य
जवनाधिपानुज्ञया प्राप्तचतुर्दशराज्ये स्वाधिपतं विस्तारयामास,
प्रजाश्च धर्मेण पालयतिस्मि । भटित्यारि संज्ञनगरे देउलियाख्य
शशि च पुरीं निर्धाय तत्र देवप्रतिमानि च संस्थाप्य कतिचिद्दिनानि
तत्रैवास्व ।

इति द्वितीया वंशावलीपरिते चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ कतिचिदुत्सवानन्तरं तद्राज्यकरग्राहकं जाहागीरनग-

मास । अथ दूत प्रमुखादितो विदित वृत्तान्तोऽतिप्रियेण मन्त्रेण
 ज्येष्ठपुत्रस्य श्रीश्रीकृष्णरायस्य पुत्रेण गोपीरमणरायनाम्ना
 पौत्रेण सह जाहागीरनगरं गतः । तदधिकृतजवनश्च किञ्चित्
 क्लममाश्रित्य मजमुदारं कारागरे ववन्थ । तत्पौत्रश्च तद्वन्धन
 भाचनयानुदिनं यततेस्म । अथैकस्मिन् दिवसे मजमुदार पौत्रे
 गोपीरमणरायः स्नातुं नदीमगमत् । तत्र च घट्टसमीपावस्थित
 मेकं महीपलं देवतापूजासनाद्यर्थं घट्टमानेतुं बहवः शूरा व्यापार-
 यामासुः । प्रस्तरस्य महागौरवेण तेषां सर्वाः क्रिया विफला
 बभूवुः । अथ तस्मिन्नेव काले कश्चित् हस्तीपको महामत्त हस्तिन
 मेकं पानीयं पाययितुं तत्रैव निनाय शूराश्च हस्तीपकमाहुः ।
 “अये हस्तीपक अनेन हस्तिना एनं महीपलं घट्टे संस्थापय भवते
 वयमाहारार्थं भवदभिमतं द्रव्यादिकं दास्यामः ।” तत्श्रुत्वा स हस्ती
 पकस्तं महीपलं घट्टं नेतुं तं हस्तिनं येजयामास । स च हस्ती
 तं महीपलं उद्धत्तुं पुनः पुनः प्रेरित करोऽपि महीपलस्य देव्य-
 प्रस्थाधिक्येन धत्तुं न शशाक । विफलितकरिव्यापरो हस्ति
 पकोऽपि निःश्वस्य निवृत्तः स्वस्थानं गतः । गोपीरमण एतत् सर्वं
 दृष्ट्वा सर्वान् शूरानाह्वयाब्रवीत् ।

“अये शूरा एतस्य प्रस्तरस्य घट्टा नयनाय युष्माकं शूराणामेता-
 वानायासः ? किमेतत् ? पश्यत एकाकिना मयैवानोयते ।” इत्युक्त्वा
 महीपलं लीलया दोर्भ्यां गृहीत्वा समुद्धृत्य सर्वानाह । “यूयं कथ-
 यत महीपल्लोऽयं कुत्र स्थापनीय” इति ।

ततस्तै रार्दिष्टस्थाने महीपलं लीलया स्थापयामास । तत् दृष्ट्वा
 सर्वे विस्मिताः परस्परं तस्य वीर्यं प्रशंसन्तः स्वस्वस्थानं गताः ।
 रायोऽपि कृताङ्गिकक्रियः स्वस्थानं गतः । ततः परदिवसे पौरा
 जाहागीरनगराधिकृतं जवनं विज्ञापयामासुः । “प्रभो गोपीरमण

कुण्डितमदमत्त महाकरिप्रयासा हेलया ममुर्त्तात्त्व घडे स्थापितः
एतन्महदाश्चर्यम् ।” एतच्छ्रुत्वा सोऽनुचरानाह । “म ब्राह्मणः
कुत्र अन्विथाम्साक्षात् समानयत ।” ते च समन्विथ रायं
साक्षात्काररयामास ।

अधिकृत जवनश्च रायमाह “अये राय महीपलो भवता समुद्धृत्य
घडे स्थापितः ? राय आह “महावलस्य चरणौ स्मरता स्नान-
तमवेऽनायासिन समुत्तोल्य घडे स्थापितः तन्न प्रभूनां महिमेव हेतुः ।”

ततोऽधिकृत जवनापुनराह “भो ब्राह्मण मम समक्षं महीपलो
भवता पुनरुत्तोलनीय इति मया द्रष्टव्यम् ।” रायः पुनराह-“यथा
निर्देशः प्रभूनां तथा कर्त्तव्य मेव मयेति” ।

ततो वङ्गन् मज्जान् ममादिश्य शकटद्वयञ्च प्रेष्यते महीपलं
महता व्यापारिण साक्षात् समानयामास । अथाधिकृतजवनः राय-
माह “भो राय महीपलं समुत्तोलय ।” ततोरायः यथा व्यवहारं
अधिकृत जवनं नमस्कृत्य दोभ्यां तमुपलमुद्धृत्य कुत्रस्थापनीय
इत्युक्त्वा तदादिष्ट स्थाने निवेशयामास । अधिकृतजवनो महा-
परितुष्ट मनसा राय मुवाच । “भो राय भवता शीर्ष्येणाहं परि-
तोषितोऽस्मि । तद्भवतः किं प्रार्थनं प्रकाशय ।” ततोराय आह
“प्रभो मानसिंहवन्भुतुल्यस्य इन्द्रप्रस्थाधिप जवनश्वर दत्तवागोयान्
प्रभृति चतुर्दशभूपदेश राज्याधिपस्य प्रभुचरणानुग्रहं सम्पादित
तद्राज्यस्थैर्यस्य श्रीमद्भवानन्द मजमुदारस्य पौत्रोहं श्रीगोपीरमण
शर्मा । ममपितामहः प्रभुकारागारि स्वोकृत राज्यकरा दत्ताव-
शिष्टदानाभाव हेतुना वदोवर्त्तते । तं भोचय एतदेव मम प्रार्थनीयं
अन्येन धनादिनं प्रयोजनं न किञ्चित् ।” एतच्छ्रुत्वा परितुष्टोऽधि-
कृत जवनः कारागाराधिकारिणमाह “अरे कारागारक दादवन्धन
लोहवलयं च्छित्वा मजमुदारमानय ।” इति शृण्वन् गोपीरमणराय

प्रभां राज्ञाच्चैत् अत्र समानीतस्य पितामहस्य चरणवन्धनलीह वलयो मया हर्तुं नैव च्छेदनीय” इति श्रुत्वाधिकृत जवनस्तथा-
ज्ञापयामास ।

अथ लोहवलयं वद चरणोमजमुदारोऽधिकृत जवनाधिप सज्जमागतः । अनन्तरमधिकृत जवनाज्ञया तस्य एतदवन्धनं लीहवलयं करव्यापारणं गोपीरमणोवभञ्ज । दृष्ट्वा सर्वे विस्मिता वभूवुः । अधिकृत जवनश्च मजमुदारं गोपीरमणञ्च प्रसादादिना प्रदत्तौ च स्वलयं प्रस्थापयामास । तौ च स्वलयं मागत्य बहुवि-
धान् यज्ञान् दृष्ट्वा पूर्त्तादि कर्माणि च संपादयामासतुः । मज-
मुदारस्य च त्रयः पुत्राः श्रीकृष्णराय गोपालराय गोविन्दराम राय नामानः सुप्रसिद्धाः वर्तन्ते स्म । मजमुदारः पुत्रेभ्यः स्वीयं राज्यं विभज्यदातुं पुत्रानुवाच । मया विभक्तं राज्यं समांशेन यूयं गृह्णीत । इति श्रुत्वा ज्येष्ठः श्रीकृष्ण राय आह । “राज्यस्य विभागो न भवति । ज्येष्ठस्यैव सकलं राज्यमिति रीतिः प्रसिद्धैव ।” इत्याकथ्यं मजमुदारः सकोपमाह “भवान् कृती विद्वांश्च अन्यद्राज्यं कथं न करोषि ?” इति श्रुत्वा श्रीकृष्णः पुनराह “गुरुणां युष्माकं चरणप्रनादश्चेत् किमिदं विचित्रम् ? इत्युक्त्वा पितरं प्रणम्य तेनानु-
ज्ञातः शीघ्रमेव इन्द्रप्रस्थं जगाम, गत्वाच तत्र महता प्रयासेन तद-
धिप जवनेश्वरेण सह साक्षात् चकार, स्वाभिलषितं च निवेदयामास । परितुष्टो जवनाधिपः खोषदहेति प्रसिद्ध भूभागस्य उख-
डं इति भूभागस्य राज्यस्याज्ञाञ्चकार । प्राप्तं राज्यं कियता कानेन खगृह मागत्य कृताभिवन्दनादिक्रियो मजमुदारं समस्तं निवेदयामास । मजमुदारश्च सर्वं श्रुत्वान्तं बहु प्रशंस । एवं विंशतिवर्षं सुशासितराजस्य मजमुदारस्य प्राप्तपरलोकस्य श्रीकृष्णः स्वार्जित-
राजं तदितरौ भ्रातरौ च विभज्य प्राप्तं पैढकं राजंशशाहुः ॥

परितोषितो रामचन्द्रस्य रामजीवनस्य च सर्वं व्यवसायं
जाहागीरनगराधिकृतप्रधानजवनं खोयलिखनेन विज्ञाप्य
तत्स्वाक्षराङ्कितं रामचन्द्रस्य राज्याधिकारित्वसूत्रकं
लिखनमानाय समर्पितराज्यं रामचन्द्रं स्वदेशं प्रस्थापयामास ।

ततश्चेन प्रस्थापितः श्रीनगरस्थितराजधानीमाक्रम्य राज्यं
शासितुमुपचक्रमे । रामजीवनोऽपि योद्धुकामः सैन्यसम्भारं
चकार । कदाचित् कदाचिच्च युद्धमपि तयारभवत् । एवं सवि-
वाहमिव वर्षत्रयं कियन्तं कियन्तं करं जवनप्रधानाय ददन् पैलिकं
राज्यं रामजीवनः प्रयासः । रामचन्द्रोऽपि कतिपयधामेषु कदाचि-
दधिकारं चकार । अथ क्रेनाम्बुपत्तनेन रामजीवनारामचन्द्रं वद-
यित्वा जाहागीरनगरे निश्चितं स्थापयामास स्वयमेव निश्चितं राज्यं
निर्हन्तं पालयामास । जाहागीरनगराधिकृतप्रधानं
साक्षात्कर्तुं कदापि न जगाम, देयत्वस्वीकृतकरश्च न सकल-
ददौ, अवशिष्टमधिकमासीत् ।

एतत् सर्वं ज्ञात्वा जवनप्रधानः सक्रोधोराधावल्लभरायणत्प्राप्त-
मेकमाज्ञाकारिणं देयत्वस्वीकृतकरावशिष्टस्य लज्जानिहित-
करस्य च ग्रहणाद्यर्थं राज्यस्य कियन्तः करा रामजीवनेन गृह्यन्ते
इत्यवगन्तुञ्च रामजीवनराज्ये प्रस्थापयामास । आगते च तस्मिन्
कतिचिद्दिनानन्तरं राधावल्लभेन साईं वलात्कारपूर्वकं करग्रहण-
निमित्तकरस्यरप्रवृत्तिं तपस्ववाक्कलहेन सुमहद्वैरमुपस्थित-
मिति राधावल्लभोऽन्तर्निवेशितरोषरागिजाहागीराधिकृतजवन-
सन्निधी रामजीवनस्य महद्वैजन्यं न्यायोपात्तकरदानी च प्राति-
कृत्यं बहुविधं प्रकाशयन् तदनुजस्य रामलक्ष्णरायस्य च सौजन्य-

राज्यं भवति, तथा जग्जाधिपत्याच्चरां विदितानाञ्च राजलक्ष्यं
राज्याख्यं स्थापयितुं व्यापारयामास इति ।

एतस्मिन्नेव राज्ये रथिणां रथनिर्माणकार्यं विरुद्धेति मन्त्रिण
देशाधिकारं शोभासिंहोत्पन्नं पुरं वर्धमानराज्ये कल्पराजराज्येण
कृतम् । अत्रस्तरं शोभासिंहोत्पन्नं जातस्त्रीधेयं शोभा-
सिंहोत्पन्नं वनवर्धना वर्धमानराज्येणिरञ्जनीयं तर्तमानपुरमन्त्राव-
शितहासोदरराजमहापुरीधेयं दीनाजराज्येण एवागतम् । तदानी-
मेव कल्पराजराज्येण परदलजायातीति विज्ञातं सपरिवारस्य पला-
यजावसरदासोनास्ति, युद्धसासत्रो च पूर्व्यं न क्षता क उपायः
कर्त्तव्यः, सपरिवारस्य पापं उपक्षित इति चिन्तयन् सुपुत्रं श्री-
जगत्सुरामनामानं स्त्रीधेयदारिणं कृत्वा स्त्रीणामारोहणयोग्य-
यानेन परदलैरनुमन्त्रितं राजकल्पराजस्य रुद्रिधौ कल्पनगरे
प्रेषयामास । परदलपतानां परिवाराणां महानपाकरोदुरवस्था
भविष्यतीति चिन्तयंस्तान् सुययित्रं जजाज ।

अथ तदुत्पन्नराज्येण रथिणां रथनिर्माणं समागत्य हतपरिवारं कल्प-
राजराज्यं निहत्य वर्धमानमुपह्लावयामास । पलायनपरायणञ्च
जगत्सुरासं रथनिर्माणकार्येण प्रदेशे निहतं स्थापयामास ।
शोभासिंहोत्पन्नं शोभासिंहोत्पन्नं परदलपतानां परिवारि पलायनगते वर्धमाने सुधि-
पत्यं विहायगतामास । कल्पराजस्य रथिणां कथा रस्यतरमूर्तिः
केनाप्युपायेन जीवनं धारयन्ती सिंहैणावलीकिता दृष्ट्वा च सिंहः
कामवसगोऽभवत् । तथा सह रन्तुमुपचक्रमं च ।

ततस्तन्मन्त्रिभिः मन्त्रुपहरमन्त्रीयं रुद्रिणा नोपभोक्तव्या नि-
शेषितवैरिपक्षेण जातवर्धमानस्त्रिराधिपत्येन च विविच्य सा भोक्ता-
व्यति निषिद्धोनिवृत्तमना बभूव । वर्धमानजयजातमहादर्पश्च
इन्द्रप्रणपुरेश्वरस्य वङ्गादिदेशाधिपत्यं विघटयितुं वह्नीषु राजधानीषु

सुप्रसन्नचित्तैः श्राद्धात्मना विप्रदत्तं पयसदत्तं व्यशदि । अन-
 न्तसिद्धिस्तद्वाच्यमन्तरेण चारमुखात् सुतद्वत्तान्तीदृत्तमेव
 पहाभिलासादिदत्तैर्व्यशदीपयानन्त्रं प्रीत्या इति प्रसिद्धवृद्धि
 लज्जार्थं यद्देवतासंज्ञैर्वा क्लृप्तं सर्वव्यापारं, पञ्चाचुरगारुद्धैरपि
 वङ्गनक्षुरगारुद्धा मरिताः ।

ततः कालाचामुखे सिंहसैन्ये इन्द्रास्याधिपसैन्येन लीक्यतरा-
 शिवालयनक्षुरावयवद्वयसिद्धिः सिंहसैनिकाः केचिच्छिजा, अपरि-
 सिद्धा, धर्मं श्रुयिता, परं च विद्वारिता इति सिंहः सज्योक्त्या पाद-
 चरितं प्रजायमपरः कुत्वापि मताः । ततः परसिद्ध्याद्याधिपसैन्यः
 कृतप्रयत्ने प्रयत्नान्तां शक्यतावद्वत्तु लुब्धभिगादेष स्वामिनं
 कर्मदासतः । पुनस्तं पश्यन्तु तदाधिपसैन्येवर्धमानसौभाग्यसिद्धिर्वा
 शाभितुं तल्लेखं सन्दिग्धं तावन्तुदत्तं सभ्यं च राजानः संतुष्टीकृत
 करद्वयसिद्धिः तेषां मन्त्राजसिद्धिः तावन्तुदत्तं सभ्यं च राजानः संतुष्टीकृत
 दानपूर्वकं तत्परिचयं साक्षात्कारुं तावन्तुदत्तं, एतरे च
 सभ्यं धनवसासुतकव्यङ्ग्या रव्यपरिच्छदं विद्याय सुहृपरिच्छदा-
 हताः साक्षात्कारुः तावन्तुदत्तं तावन्तुदत्तं परिच्छदं इतः साक्षात्
 चकार । ततः इन्द्रास्याधिपसैन्यः सुहृपरिच्छदसंज्ञान् नृपतीन्
 निरीक्ष्य सावज्ञः सन्तुदत्तं सन्तुदत्तं । अनी तावन्तुदत्तः सुहृ-
 वंशप्रसूताश्च, नोचितं सवसीदन् परिच्छद एतेषां, रामकृष्णरायस्तु
 महावंशप्रसूतो जहाईपरिच्छदाहताः, मत्परिच्छदसदृश एवास्थ परि-
 च्छदः स्वैरेण च द्वितीयः कन्दर्प इव, तेजसा च साक्षात् सहस्र-
 रश्मिरिव, वचसा च हृहकतिसदृशः सैन्यगणैरपि बहुभिर्हृतो महा-
 ज्ञेयान्तरपरिच्छदात्तुतान्ताव्यवशेषिवितीमाहृतां लोचनागन्दजनको
 गौड़ादिदेशे प्रधानवृषतिरयमेवेति ।

अथ रामकृष्णं समुचिताचरणेन कृतसत्कारपूर्वकं साक्षात्-

इत्येवमत्र म समुचितोत्तरादिविज्ञापयेत् तद्वज्रं सम्पाद-
यति ।

तत्र हिन्दू कृषिकलायि स्थाने दाक्षिणात्यजोऽस्य प्रधानो वड्
मन्त्रिः प्रीतिं प्रीतिं श्रुत्वा आसीत् तेन राज्ञिं रामकृष्णस्य भैरवमासी-
दिति नाहंवेन इदं रामकृष्णश्रुत्वाऽप्युत्थाय क्रियते सर्व्वशस्त्रास्त्रनिपुण
सामर्थिनश्चक्रे तं शक्योत्तरंति प्रतिवक्ष्ये तदभिमतनिर्वाहाय
इत्येवमत्र सम्पादयति ।

इदं तत्र राज्ञो राज्यं शासतस्वस्य यशोहराधिपवृषेण
राज्ञिं पालयामासीत्तानिहितं महद्द्वैरस्यभवत्, रामकृष्णं न च
अप्यतः संप्रियं परिहृत्वा यशोहरयगरमजस्य तदधिपं च निर्जित्य
तत्पुरं लुण्ठयित्वा परेषां वृषाणां जलप्रदसुत्पदादितं वृषतिभिश्च
शयाजुतेः स्त्रीय-स्त्रीय-निविदनमनुदिनं ज्ञापयितुं लोका अपि-
रामकृष्णसन्निधीं विभुताः शया रामकृष्णः तुष्टो भवतीति ।

इदं तत्र राज्ञो राज्यं शासतस्वस्य यशोहराधिपवृषेण
निर्याजमेव तत्पुराचारविद्या निर्याहयति । इन्द्रप्रस्थाधिपेन
जाहागीर नगरेऽधिकृता जाफरखो इति प्रसिद्धजवनः सदापकारं
चिकीर्षुषि न शिष्टिदक्षपकारं वाचुं शशाक, स्त्रीकृतदेयकरश्च
स्वं स्वया यहदाति तदेव प्राप्नोति समुचितं करं कदापि न शहीतुं
शक्नोति । एवमेवैकादशवर्षान् राज्यं शशास, देयत्वस्त्रीकृतक-
रस्य स्वल्पमेव दत्तं, बहुतरभवशिष्टमासीदिति महता प्रयासेन
जाहागीरनगरे नात्वा पूर्व्ववद्वेन रामजीवनरायेण सहैकत्र छलेन
रामकृष्णारायमपि निभृतं वन्धयामास, वद एव कातिचित् काला-
नन्तरं मसूरिकारीणेण पञ्चत्वमयाप । इन्द्रप्रस्थाधिपपौत्रोऽपि
तच्छ्रुत्वा बहुशोकाविलः खिन्नोवभूव ।

तदनन्तरं जाफरखो इति प्रसिद्धजवन इन्द्रप्रस्थाधिपपौत्रं निवे-
दयामास, तथा रामकृष्णारायोमृत इदानीं नवहीगगलं

समर्पणीयम् । यत्वा न आह रामकृष्णस्य पुत्रः, पुटपुत्रः, पौत्रा-
 दिव्योऽस्ति सन्तैः समर्पय । पुत्रकीर्त्याद्यौ जयस्य आह । पुत्रः
 पुटपुत्रः पौत्रादप्योऽपि न सन्ति । सुत्वा इच्छेत् तदाऽपि पौत्रा एवराज
 राजकर्मकुशलाय रामकृष्णस्य यत्प्रादिकपि वक्ष्यात् परिमानयते
 प्रादिकदिदमात्मनः समर्पय । पुत्रकीर्त्याद्यौ जयस्य आह "इह एकं
 विशीऽनात्प्योऽपि नास्ति, किन्तु तस्य जेठभ्राता रामकीर्त्याद्यौ
 जेठकीर्त्याद्यौ वर्तते, आज्ञा, भवति चेत्तस्यै समर्पय" । सुत्वा न आह
 यदि रामकृष्णस्य पुत्रो रामकृष्णस्य कोऽपि नास्ति तदा सुतरां
 तस्य ज्येष्ठस्य पुत्रो जयस्य राज्यं समर्पय । इति भाष्यतुलसीदास-
 हीपरारज्येऽधिकृत्य बहुविधवाहनभूषणवस्त्रादिप्रसाददानेन तं सत्-
 कृत्य स्वदेशे प्रत्यापयामास । अन्यत्र च साहचर्येण स्वकारपूर्वक
 साक्षात्कारपुराणैः तैरनुज्ञातो निद्यादयन्नापत्य दयतादिवि राज्यं
 गम्यात् । संगीतनाट्यशास्त्रादिविद्यायाम्मतीय कुशलः नाना
 विधगुणविशिष्यदर्शी राजकर्मणि दक्षः प्रजाणामसुररज्यकोऽभवत् ।
 तस्य पुत्रो रघुरामरायनामा दशरथपुत्रोऽपि विद्यानां महाप्रताप
 परायणः पराजकारनिरती जीवत्येव पितरि प्रजासुररज्यसंतया
 सततं पितुः प्रीत्यारामपुत्रिभिः सुकीर्तितं यशीवितानयामास ।
 अथपु श्रीगणेशाय नमः । तथाहि सुरसिद्धावादनगरकृ-
 ताधिकारिण जापारल्लोपायवदोक्त निश्चित् किञ्चित् ह्यलमा-
 दित्य सत्यं राजाणां परिणामः, इदं चितरश्च सुदूषमाखी रघुरामो-
 ऽपि तदा तदासीत् । तदेव च राजास्यै इति प्रसिद्धदेशादिप
 उदयरायनामा नृपो जवनाधिपेन कृतविवाहा मन्त्र्या मेन्व्यसुद्ध्या
 वीरकाटीनामग्रामे कृतदूरहविन्यासां वर्ततेऽस्म । जवनाधि-
 पोऽपि बहुसैन्यपरिवारितं साहरिमन्त्र्यानां रोगापतिसुदय-
 रायं वन्यायितुं निवेद्यमात्मानम् । बहुविधमन्त्र्यादयुतं महासाह-

रामजीवनानुसन्ध्या युवराजं रघुराजं पारिपाश्विकं कल्पया-
माम् ।

अथ कतिपयदिनानन्तरं लाहरिमल्लोदयरायसैन्यं सम्यु-
त्थितप्रार्थं बभूव । तदनन्तरं केनापि हेतुमा दूरतरावदितसैन्य-
समुदायं रघुराजिण सह मन्वसायाप्राप्तं पञ्चपट्टमहचरज्ञान
परिपुत्रं उदयरायनेतावतिप्रधानस्य गोलाममासुदनामजवनस्य
कनीयान् कालिषामुदनात्ता तरुणतरवयस्को युवविषयस्यस्तुरग
वरमास्तुष्टीष्टीगतीक्ष्णतररवारिचक्षा खागुरुपरयो वाहन
भूषणशम्भारिभिरिद्वयैः सादिभिः सह लाहरिमल्लमुद्दिश्य
घायतिम् । लाहरिमल्लोऽपि तथा वृद्धा रघुराजमुवाच । “भो
युवराज मादृशां सैनिका दूरेऽवस्थिता वलाधिकैरिभिश्च वयं प्राप्त-
प्राद्यास्तदिदानीं किं विधेयं वलवद्भिरमीभिः स्वल्पवलैरस्माभि
युद्धे भद्रं न निरीक्षते” । इति श्रुत्वा युवराज आह । “भो महा-
सत्त्व युद्धे पलायनमकीर्तिकरं त्वयि पलायिते च सैनिका
अवश्यं भङ्गं यास्यन्ति तेषु च पराभूतेषु वैरिहस्तग्रस्तानां जापार
खाङ्गस्तग्रस्तानां वा विज्ञोऽप्यवश्यं भविष्यति । अतोयुधिलैथ्य-
मानस्वस्व विचतुराः पुरुषाः उद्यतायुधा अपि मया भ्रूठिति
व्यापादनीयाः ततश्चापरेऽपि वैरिणो नूनं भङ्गं यास्यन्ति । इति
परस्परं कथयतोस्तयोर्नातिदूरे द्रुततरवाहिततुरगोगोलाममासुद
कनीयान् कोपविनिःसृततीक्ष्णतरासिः कालकल्पद्वय लाहरिमल्लं
समाजगाम । पुरोवर्तिना नयनेन पश्यन्नपि पथादपसरन्निव युव-
राजमाह । “भो युवराज आसन्नोऽयं वैरी कथमिदानीमपि नास्य
वारणं प्रयत्नः क्रियते थीसदिः” । श्रुत्वा युवराजः सन्धितमाह
“क्षिरोभव अलमनया शङ्कया मम कर्त्तव्यं समासन्नतर वैरिणि
गोत्ररीकर्त्तव्यम्” ।

तन्पृष्ठलम्बो मत्तः अश्रितिवर्षितः । अमन्तरश्च तथाविधक्रमेण
 मञ्जोरतासागर्भं गीलामामामुदकनीयांसं मत्तपरिवारभयमुत्पाद-
 यत्तं मण्डनीकवक्रासुकेणाकर्णाङ्गट्टेन तीक्ष्णशरेण विव्याध,
 शरश्च तस्य पिहितलोहकवचमपि वक्षोदिभिव्य सुदूरमपसृतः ।
 शरनिर्मिज्ज हृदये च न एवविधो हृहप्रहारी धन्वी युवा प्रत्यक्षी-
 कृतवहुयुजेन सया नालोत्रित इत्यादि क्रमेण रघुरामं स्तुवन्नश्व-
 दृष्टान् पथात् जगाद च । “अं महाराजकुमार मम महती
 पित्रसा वाधते तव शरपातामतीरुतादस्ताकं परिवाराः पलायिता
 अना अं पाजायं पायय । श्रुत्वा एतामथाय हृदयो रघुरं पुखाद्
 पालेयं पाययित्वा तं समाख्यायन् युवराज चाह । भीमहावीर
 अस्माकं सेनामध्ये त्वं नीयते, चिकित्सेया भवतः प्रतीकारो विधेयः,
 यथाकृपि भवतां प्रकाशय । श्रुत्वा च चाह भीम युवराज किमेवं
 ब्रवीषि ? तव शरपातेन मम जीवनहितावदेव बुधि वीरतमहस्त-
 मरणास्त्राकं खिदानास्ति । यावद्देहे प्राणा वसन्ति तावद्दन्धुहीनस्य
 मम पुरस्ताद्भवताऽवचेनस् । युवराजोऽपि निपतदशूधारया
 तमभिषिञ्चन् सपरिवारहं सन्त्यजामास । कित्तुद्यालानन्तरञ्च
 स श्रुतो यथोचितां गतिमाप ।

अथ कृतजयशब्दे समागतमैजिकजिदहे लाहुरिमलो निश्चित-
 प्राणस्यै ल्यैरघुराजं सुहृत्कण्विप्रश्चोभिः परिपूजयन् ममेत्ययत्तवा-
 हनी युवराजं पुरस्कृत्य समुच्छ्रितजयपताको सुरसिद्धावाद् समागत्य
 जाफरखाजवनं रघुरामस्य विक्रमं युधि खैर्यै मन्त्रणाचातुर्यं च
 सर्वं निवेदयामास । श्रुत्वा जाफरखाजवनोऽपि परमपरितुष्टो युव-
 राजं गर्भं महाकुलजास्य रघुरामस्य किमिदं विचित्रमित्यादि ।
 रामजीवनोऽपि परमपरितुष्टो रघुरामभाशीर्भिरभिनन्दयामास ।
 इति तस्य सर्व्वलोकविस्मापनीय कर्माखद्यापि लोकैर्गीयन्तेष्व ।

अथ द्वाविंशदधिकषोडशशतीशकाब्दे रघुरामस्य पुत्रीऽनुकू-
लाखिलप्रहयंस्थाने शुभलग्ने प्रजानामानन्दनिचयं सम्पादयन्
पितुः पितामहस्य चापारागन्दपयोविमुद्धेलयन् परमरमणीय-
मूर्तिः समजायत । जाति च तस्मिन् ज्योतिर्विदः समागत्य जन्म-
लग्नादिकं विचार्य बहुविधगुणसम्पन्नो वालकोऽयं भविष्यति इति
तत्पितरं पितामहञ्च निवेदयामासुः । राजा च तान् वाहन-
भूषणवसनालङ्कारादिना सत्कृत्य स्वस्वस्थानं प्रेषयामास । अथ
परमानन्दमागन्निमज्जदखिलप्रजासमाजमुख परम्परापरिश्रुतमहा-
नुभावमहोमहेन्द्रानित्रकुमारजननवार्त्तापोयूषराविहङ्गपितान्तरा-
नन्दमान्द्रमद्भ्रमरमय्यरा अपि उत्तरोत्तरसमेधमानदिदृक्षा
परम्परापरिच्छेदात् निजपरविषयवासिनोऽपि द्विजातयः कृत
पूगवत्याः उद्विदिगभ्यो बहुयः समाजभूः, आगत्य च ते जातोऽ-
द्यमभिन्नकुमारनिर्गमिकादिहीनोगुणगणनिधानोदीर्घजीवी भूया
दित्यादिकमुच्चारयामासुः । ततो राजा तान् ब्राह्मणान् सत्कृत्य
स्वस्वस्थानं प्रस्थाप्य कुमारस्य षाण्मासिकसमये मौहूर्त्तिकावेदि-
तशुभलग्ने महत्या समृद्ध्या नामकरणान्प्रार्शनसंस्कारौ विधास्यन्
अङ्ग वङ्गकलिङ्गमगध - काशीलाञ्छीप्रभृतिविषयवासिनोऽनृपतीन्
नृपतिकुमारान् तपःस्वाध्यायनिरतब्राह्मणादींश्च निमन्त्रयामास ।
तेषां निवासार्थं वसनादिमयनानाविधसौधावलिविराजित
मुच्चतरभदनगणशांभमानं श्वेतनीलपोतरक्तप्रभृतिनानाविधपता-
कावलिभूपितं वसनादिमयप्राचोरवेष्टितं श्लोशायामाङ्गोशवि-
स्तारं पुरं निर्माय स्वादत्तप्रभक्तभोष्यादिद्रव्यं च तत्र संस्थाप्य
समागतनृपादीनां योगक्षेमनिर्वाहार्थंभसाख्यगणञ्च अनाङ्ग-
तानां कौतुकदिदृक्षुणां च समागतानां नानाविधवर्णानामुप-
भोगार्थमुद्भावचप्रचुरभक्ष्यद्रव्याणि कल्पयामास । यत्र दधि

दीनाद्यगणितरागनास्तगुणादीनां का गणना । अथ संस्कारपूर्व-
दिने समागतान् द्विजनृपादीन् यथोचितसत्कारेण प्रागुपकृत्यत
वासे निवेश्य भक्ष्यद्रव्यादिना सन्तर्पयामास । परदिने च तेषु सभोप-
विष्टेषु मौहूर्त्तिकाविदित शुभलग्ने कुम्भारसंस्कारमुपचक्रमे । तत्र
च ब्राह्मणादीनां वेदध्वनिभिः सूत्रमागधवन्दिप्रभृतीनां स्तोत्र
पाठेर्न्यायसीमांसादिशास्त्रविदां परस्परवादैः शङ्खघटाभेरीतूरी
सङ्केतप्रभृतिवाद्यैर्गणितरागनास्तगुणादीनां परमानन्दभरमन्थरवार
रमणीगणत्रिसंष्टुलमिच्छन्नादीरथाकचरणसङ्घारैश्च तरोत्तरपरिवर्द्धि-
तममसञ्चरन्नेकत्रयदिनकृत्वा नृपादीनां पीतेर्गिर्लक्षिता द्विजगण-
भोजनार्थपरिवेशनकालोनियन्तां, भोज्यन्तां, प्रतिगृह्यन्तामित्या-
द्यनेकविधसचिवगणकालाहलः समागतराजसदासनत्रय्यष्ट-
ङ्गितरागेषु रागगणैर्वानिताद्वैर्लुपाकृष्टवर्णराजकीरगणमिच्छनादै-
स्त्रिचतुरादिदिनं समाकुलचतुर्दिगन्तरालापि धरणी सुलाल-
तचरितशुकुमानरूपनिजनायकाद्यप्राशनसंस्कारसङ्घोत्सवं परि-
लोकयन्तो प्राणिपौङ्गवसंस्कारभित्तोऽप्यधिक्रया ससृष्ट्या कयाऽपि
धन्यया भविष्यतीति संचिन्तयन्ती परमानन्देनाधिकां द्विराज-
तेऽस्म । अनन्तरं दानमानादिना परितोषिता द्विजनृपतिगणाः
कुम्भारमाशीभिर्भरमिन्दयासाधुः, “यथा नानागुणसम्पन्नश्चिरं निष्क-
ण्ठकं पृथिवीं प्राप्तवतु, यथा च यत्कर्तुमिच्छति परदेवता तद-
खिलं सम्पादयतु” इत्यादि ।

ततोद्विजादिगणेषु स्वस्वस्थानं प्रस्थितेषु प्राशनसंस्कारस्योत्तर
कर्तव्यमखिलं सम्पाद्य प्राप्तस्वराज्यकरग्रहणार्थं जाफरखां
अवभृज पदातिना मुरसिदयादाख्यपुरं नीतो रामजीवनरायः कति-
चित्कालानन्तरं दशवर्षशासितराज्यो मृतः परमागतिसवाप ।

ततस्तत्सुतो रघुरामनामा पृथ्वीत्कीर्त्तितादुभावी रघुरिव

आसीत्, तत्समीप्यान् प्रायिकः प्रजापालिभ्यः द्वितीयोनासीत् ।
 देवद्विजानिमेषपरितीव्रस्य प्रधानः कृष्णनगरे वर्षद्वयं राज्यं प्रति-
 पालयामास ॥

ततोजाफरस्य जवनेन पूर्वमेवतरे राजानो नियमिताः । पश्चा-
 द्द्रुवामरायोपि सुरसिदावादनगरे वन्दितो रक्षितः । वद्वेनापि
 तेन याचमानायाचमानवाङ्मणिभ्यो वृत्तिकरी भूमिः प्रायः प्रति-
 दिनमेव दत्ता, यदा च येन यत्प्रार्थितं तदैव तेन ततस्तद्व्यमिति ।
 वद्वेन च तेनैकादशवर्षान् सारवतुष्टयन् नाननन्यशासनां महीं
 शशास ।

ततः क्रियत्कालानन्तरं सुरसिदावादात् कृष्णनगरे समागत्य
 चतुरोमासान् राज्यं प्रतिपालयामास, तस्मिन् राज्यं शासति
 ब्राह्मणानां ज्ञापि दारिद्र्यं प्रजानाञ्च नाभर्ष्यतीशः, वान्धवाश्च सुख-
 सागरजम्बकं पशुपञ्चकं दद्यादिति दत्तानिरताः । ततः स्वयमपि
 कृतयागादिक्रियः तयोदभवत्प्रशासितराज्यः पञ्चाशदधिकवासीङ्-
 शशतीशके भागीरथीरे सुकृपाणः परसांगतिसवाप ।

ततस्तस्मिन् वर्षे सुरसिदावादाधिकृतजवनासुमत्या तत्सुतं
 श्रीकृष्णचन्द्रनाम्नं बहुगुणनिधानमसात्तया राज्ये च भिषिषिदुः ।

परिशिष्टम् ।

(१) नवमपञ्चमिन्द्रवर्षनीमकाब्दे इत्यादिगूरुनाम्नाष्टपतिर्वङ्गे भाल्लकुञ्जनेमान् भट्टनारायण, इन्द्र, श्रीहर्ष, छान्दङ्ग, वेदगर्भसंज्ञकान् पञ्च ब्राह्मणानानिनाय । कथेदानीं तत्र भट्टनारायणवंशस्यैकशाखाविस्तृतिर्लिख्यते ।

(२) त्रितीयाः-भट्टनारायणस्य पिता कान्यकुब्जे राजेतिख्यात आसीत् ।

(३) भट्टनारायणः—६६६ शकाब्दे वङ्गे आगतः, तत्र च आदि-शूरात् कतिग्रामेषु निष्करमधिकारं प्राप्य तत्र चतुर्विंशतिवर्षान् राज्यमकरोत् । तस्य षोडशपुत्रेषु निपुनामा दशधिकारमन्वभत् । स च केशरग्रामे अष्टाविंशतिसंवत्सरान् राज्यमकरोत् । केशरग्रामेऽवस्थानादद्यापि तद्वंशीया केशरग्रामिकत्वेन प्रसिद्धाः ।

(४) हलायुधः—निपु पुत्रः, पञ्चदशवर्षान् राज्यं शशास ।

(५) हरिहरः—हलायुधपुत्रः, विंशतिवर्षान् राज्यमकरोत् ।

(६) कन्दर्पः—हरिहरपुत्रः, द्वाविंशतिवर्षान् राज्यमकरोत् ।

(७) विश्वम्भरः—कन्दर्पपुत्रः, अष्टाविंशतिवर्षान् राज्यं शशास ।

(८) नरहरिः—विश्वम्भरपुत्रः, सप्तविंशतिवर्षान् ।

(९) नारायणः—नरहरि पुत्रः, चतुर्विंशतिवर्षान् ।

(१०) प्रियङ्करः—नारायणपुत्रः, ऊणत्रिंशद्वर्षान् ।

(११) तारापतिः—प्रियङ्करपुत्रः, सप्तचत्वारिंशद्वर्षान् ।

(१२) काजः—तारापतिपुत्र, द्वात्रिंशद्वर्षान् ।

(१३) काजस्य चत्वारः पुत्राः विश्वनाथप्रभृतयः । तेषु विश्वनाथः करदानेन जवनाधिपं परितोष्य कौकडीप्रभृतिवहुविध-दण्डान् प्रैतकराज्यातिरिक्तान् लब्ध्वा एकत्रिंशद्वर्षान् राजा बभूव ।

(१४) कंसारिः—विश्वनाथपुत्र, ऊणत्रिंशद्वर्षान् नृपोबभूव ।

(१५) काशीनाथः कंसारिपुत्रः, स च चतुस्त्रिंशद्वर्षान् राज्यं

गमलस्यैः पुत्रस्यैः पुत्रस्यैः पुत्रस्यैः सुधाव । तस्य च रमणीय
 सुधिः सः पुत्रस्यैः पुत्रस्यैः पुत्रस्यैः नाश निर्दिदिशुः । स हरिकृष्णसमु-
 हारस्य वायां पुत्रस्यैः पुत्रस्यैः पुत्रस्यैः संवर्द्धितश्च वभूव । समुहारवाटी
 जानत्वात् प्राप्तसुहृद्वारराज्यत्वाच्च तमपि सर्व्वं रामसमुहारनाम्ना
 प्रथयन्तिस्म । स दुर्गादान-हरिवल्लभ-जगदोश-सुबुद्धिसंज्ञकान् चतुरः
 पुत्रान् जनयामास, षट्त्रिंशद्वर्षान् राजं पालयामास च । तेषां
 ज्येष्ठो दुर्गादासः केनचिज्जवनाप्रात्य नानुगृहीतः पारसीकविद्या-
 मधीत्य समधिगताखिलपारसीकशास्त्रार्थतत्त्वो जवनाधिपस्य तोष-
 मधिकं जनयामास । स एव पश्चात् भवानन्दमजसुदार इति
 प्रसिद्धो वभूव । भवानन्दः विंशतिवर्षान् राजं शशास । तस्य त्रयः
 पुत्रा आसन् ज्येष्ठः कृष्णरायोऽपुत्रकोमसूरिकारोर्गण सृतः, मध्यमो
 गोविन्दरायोराजकर्मणि न तादृक् कुशलः, कनिष्ठो गोपालरायश्च
 नानामुण्यत्स्यन्नः सप्तवर्षान् राजं शशास ।

(१६) राघवरायः—गोपालरायपुत्रः नियमितकरदानादिना
 जवनाधिपं परितोष्य एकाधिकपञ्चाशद्वत्सरान् सुरपतिरिव
 पृथिवीं शशास ।

(१७) रुद्ररायः—राघवपुत्र-एकादशवर्षान् राजं चकार, तस्य
 त्रयः पुत्राः रामजीवनोरामचन्द्रोरामकृष्णश्च तयोरामजीवनः
 पित्रा राजेऽभिप्रेतौ वभूव । रामचन्द्रश्च बाहुवलेन जवनाधिपं
 परितोष्य पश्चाद्राजसवाप । पुनारामजीवनस्तं कौशलेन वन्धित्वा
 राजसमधिचकार । पुनः सोऽपि जवनाधिपेन बद्धः । ततो जवनाधि-
 पस्तदनुजाय रामकृष्णाय राजं ददौ । रामकृष्णोऽपुत्रकोसृतः
 पुनरपि रामजीवनोराजसवाप । राम जीवनरायः दशवर्षशासित
 राजेऽसृतः ।

(१८) रघुरामरायः रामजीवनपुत्रः त्रयोदशवर्षाशासित
 राजेऽसृतः ।

(१९) कृष्णचन्द्रः रघुरामपत्नः ।

पुनर्मुद्रणम् ।

सम्प्रति कुम्भमेव इत्येवमिदं प्रसिद्धं इति तिहासत्वेन प्रसिद्धानां ग्रन्थानामभावपूर्वमेस्मिन् भारते वर्षे द्वाविव तथाविधौ ग्रन्थौ लब्धौ । तयोः प्रथमो राजतन्त्रिणीति प्रसिद्धः काश्मीरराजवंशावलीचरितप्रख्यापको द्वितीयोऽस्मत्समालोच्यञ्चितीशवंशावलीचरितनामकोऽयं नवद्वीपाधिपतेः श्रीकृष्णचन्द्ररायस्य पूर्वपुरुषचरिताख्यः । ग्रन्थोऽयं कस्मिन् समये केनाभिलिखित इति न विज्ञायते ततश्च स्वयभिलिखितस्य ख्यात्यस्येतिहासनिर्गमणे महीयस्यैव दरिद्रताऽस्माकम्, ग्रन्थोऽयं कृष्णचन्द्रस्य राज्याधिगमात् प्रागेव लिखितमित्यनुमीयते । ग्रन्थस्यास्यभाषाऽतीव सरलाः तेनाऽयं संस्कृतशिक्षापत्रतानां वाक्काजामर्त्येवैवकारकः । एतदध्ययनेन न केवलं द्वितीशवंशीयानामितिहासः, किन्तु तत्तत्कालीनानामपरेषामपि वङ्गजनपदप्रदेशविशिष्टाधिकारिणां चरितं, तथा हिन्दुजवनाधिपतीनां परस्परं व्यवहारादयश्च ज्ञायन्ते । ज्ञायते च जवनाधिपायं किञ्चिन्मात्रं करमर्पयित्वा हिन्दुनरपतयः सर्वतः स्वातन्त्र्यमनुभवन्तिस्म । देयत्वस्वीकृतकराप्रदाने च कियत्कालं तेषां कारावन्धनरूपोदण्डोऽभवन्नतु राज्याधिकाराद्विद्युतिरिति । पुस्तकमिदमतीवदुर्लभमासीत् । पूर्वं सर् आर वैश्वरम्नामधेयेन वङ्गदेशाधिकरणप्रधानपुत्रेण कति हस्तलिखितानि संस्कृतपुस्तकानि क्रीतानि । ततः पञ्चत्वमापन्ने तस्मिन् तत्पत्नी तानि इङ्गलण्डाधीश्वरस्य विक्रेतु मियेष । अथ इंग्लण्डराजपुरुषे तदभीप्सितमूल्यमर्पयितुमस्वीकृतवति प्रुसियाधिपेन यथोचितमूल्यं प्रदाय तानि क्रीतानि । इदं पुस्तकं तेषुस्थितम् । ततः १८५२ ख्रिष्टाब्दे वार्लिङ्ग नामरे कस्य सुदृणं जातम् । इदमेव सुदृितपुस्तकमवलम्ब्य वयं पुनर्मुद्रयामः ।

परिशिष्टम्

एकवर्णार्थसंग्रहः ।

श्रीरामः शरणम् ।

नमस्कृत्य शिवं वैद्यगौराङ्गमल्लिकात्मजः ।

भरतः कुरुते पद्यै रेकवर्णार्थसंग्रहम् ॥ १ ॥*

न हलः केवलस्यास्ति उच्चारणमिति स्वरैः ।

अन्तःस्थैश्चैकता तस्य मता कक्कादयोयथा ॥ २

स्वरवर्णकोषः ।

अः श्रीपतौ वर्त्ततेऽर्थे स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः ।

अभावेऽप्यनुकम्पायामनव्ययमुदीरितम् ॥ ३

आ ब्रह्मे शब्दावयवं तु स्मृतौ वाक्यसमुच्चये ।

समायामपि कारुण्यस्वल्पार्थाभिविधिव्यपि ॥ ४

उपसर्गाख्य आ-शब्दः समन्तादीषदर्थयोः ।

प्रत्यावृत्तिर्ग्रहादीनां चार्थानां धातुयोगतः ॥ ५

आख्यापको भवेदिस्तु कुसुमायुध उच्यते ।

इ अवयवं रूपोक्तौ स्याद्देदानुकम्पयोरपि ॥ ६

ई लक्ष्मणं स्यादवयवं तु विषादे करुणारूपोः ।

उः शिवे स्यादवयवं तु अनुकम्पानियोगद्वयोः ॥ ७

सम्बोधने रूपोक्तौ च पादपूरण इष्यते ।

ऊरक्षायामवयवं तु वाक्यारम्भानुकम्पयोः ॥ ८

ऋकारो देवतास्त्रायामवयवं वाक्यनिन्दयोः ।

ऋदेर्तज्जननी वाक्यकुत्सयोऋ-तु अवयवम् ॥ ९

लकारो देवयोनिः स्यात् लृमाता सद्भिश्चते ।
 एर्विष्णुः स्यादवयं तु स्मृतग्रामन्वणहृतिषु ॥ १०
 ऐः शम्भुः स्यादवयं तु स्मृतग्रामन्वणहृतिषु ।
 ओकारः स्यादज्योनिरवयं स्मरणे तथा ॥ ११
 आह्वाने चानुकम्पायां तथा सम्बोधने मतम् ।
 औरन्ते स्यादवयं तु हृती सम्बोधनेऽपि च ॥ १२
 अं भवेत् परमं ब्रह्म अः स्याद्विष्णुत्रिनेत्रयोः ॥ १३

इति स्वरवर्णकोषः ।

अथ वरञ्जनवर्णकोषः ।

कः पुमान् ब्रह्म वायुत्वसूर्याशिमयसवर्हिषु ।
 दक्षः प्रकाशयोः कं तु शीर्षं वारिणि शर्मणि ॥ १
 कुर्धरित्री स्त्रियामुक्ता क्ववयं पापकुत्सयोः ।
 निवारणे विनिर्दिष्ट मीषदर्थे च कोविदैः ॥ २
 खमाकाशेन्द्रियक्षेत्रदेवलोकेषु शर्मणि ।
 संवेदने शून्यविन्दौ प्रकाशपूरयोर्मतम् ॥ ३
 गो-गणेशे गन्धवाहे गन्धर्वे गतिगानयोः ।
 गा-गाथायां गदायाञ्च गौः पुमान् वृक्षवज्रयोः ॥ ४
 स्वर्गैरश्वी चन्द्रमसि स्त्रियान्तु दिशि वाचि च ।
 दृक् सौरभयो वाणेषु सखिले धरणावपि ॥ ५ ।
 िवर्ष्यां मतीन्तु गर्हणे वर्हणेऽपि च ।

राज्ययां हृती लोका वा-र्ष्यां परिकीर्त्तिता ॥ ६

अभिरवे । विनिर्दिष्टस्यैव विषयस्य ह्यौ ।
 चक्षौरसन्द्रमाद्योक्तयं चक्रं चन्दने स्मृतम् ॥ ७
 चाऽवयं स्यात् समाहारिऽप्यन्योन्यार्थे समुच्चये ।
 अन्वाचये तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे ॥ ८

पक्षान्तरेऽपि, क्वस्तु स्याच्छेदने त्रिषु निश्चले ।
 जवने तरलेऽप्येवं छा-तु वेदेध्वनौ मता ॥ ९
 जः स्याज्जेतरि विज्ञाते जवने च प्रयुज्यते ।
 जूः स्वराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवनेऽपि च ॥ १०
 भोभक्त्वावात उद्दिष्टस्तया नष्टोऽपि पण्डितैः ।
 जः स्यात् घर्घरशब्देऽपि गायने शासने दिवि ॥ ११
 टः स्यात् शब्दे कवन्धे च टा पृथिव्यां प्रकीर्त्तिता ।
 ठः स्यान्महाध्वनौ शून्ये शङ्करे चन्द्रमण्डले ॥ १२
 ठा ध्वनौ डः शिवे त्रासे शब्दे च परिकीर्त्त्यते ।
 ढो-ढकायां निर्गुणे च ध्वनिनिर्णययोरपि ॥ १३
 णः प्रकर्षे निवृत्तौ च ज्ञाननिश्चयोरपि ।
 तस्तु सुरे युद्धवद्धवर्गेषु क्रोडं पृष्ठयोः ॥ १४
 त्वव्ययं स्यात् प्रशंसायां पक्षान्तरनियोगयोः ।
 भेदेऽवधारणे पादपूरणेऽपि समुच्चये ॥ १५
 विनिग्रहे श्लु शैले थथृ द्वौ हयलक्षणे ।
 दो दाता दं कलत्रं स्यात् दा दाने च्छेददादेषु ॥ १६
 धो धर्मा धर्मराजोऽपि धाताधीरोधनाधिपः ।
 धूर्धूर्त्तं इन्द्रिये कर्म चिन्तनेऽपि प्रकीर्त्त्यते ॥ १७
 नः स्याद्दुःखेऽपि विप्रेऽथो उपमाप्रतिषेधयोः ।
 अव्ययं न समुद्दिष्टं जानुवन्धस्तु न ध्वनिः ॥ १८
 अभावे च निषेधे च स्वरूपार्थप्यतिक्रमे ।
 ईषदर्थे सादृश्ये च तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥ १९
 अप्राशस्त्येऽप्यव्ययं न निषेधाभावयोः स्मृतम् ।
 अव्ययं निर्निषेधे स्यात् भृशार्थे संशयेऽपि च ॥ २०
 नित्यार्थे कौशले क्षेपे विरामेऽन्तिकदानयोः ।
 राश्वघोभागविन्यासे भोक्षान्तर्भाववन्धने ॥ २१

आद्ययेऽप्युपमर्गाख्यं निर्निदेशेऽपि निश्चये ।
 नीःस्वात्रं तरि नीतीं च नः स्तुतीं परिकीर्तितः ॥ २२
 अत्रयं तु वितर्कं स्यादुपमा प्रश्नयोरपि ।
 विकल्पेऽनुनयेऽतीतं तथात्रैतदुपयोः ॥ २३
 द्वाभ्यः परिणतैर्भेदार्थं पुरुषेऽपि प्रयुज्यते ।
 नो अत्रयमभावे स्वान्नौर्जाकायां प्रयुज्यते ॥ २४
 पः प्रातर्केऽपि पवनं भवेत् पाः पादपानयोः ।
 फोभञ्जावात फुत्कार दक्षे निस्सक्त भाषणे ॥ २५
 फिः प्रकोपे मतीवः स्याद्वरणे वर्वरं घटे ।
 इवार्थं त्ववयं व स्यादवयं वा समुच्चये ॥ २६
 उपमायां विकल्पे च नानार्थातीतयोरपि ।
 एवार्थं च वितर्कं च विशिष्टे पादपूरणे ॥ २७
 विः स्यात् पक्षिण्यवयं वि वियोगपादपूरणे ।
 विच्छेदे निश्चये हेतौ विग्रहे सहने तथा ॥ २८
 ईषद्वर्षद्वयामिश्रणा लम्बनाभिभवेषु च ।
 वि ज्ञानातीतयानार्थश्लेषेषु प्रयुज्यते ॥ २९
 उपसर्गेऽवयं विःस्वान्नजर्थं गमने तथा ।
 विशेषदानवैरूप्येऽवयं वै पादपूरणे ॥ ३०
 सम्बोधने चानुनये हेतावप्यवधारणे ।
 भः स्याद् हेतु गुरौ ऋङ्गे मयूरे भस्त्रं च स्मृतम् ॥ ३१
 भादोष्ठी च गभस्ती च भीर्भये समुदाहृता ।
 भूः स्थानमात्रे भूमौ च तथोत्पत्तौ प्रयुज्यते ॥ ३२

मःस्याद्ब्रह्मणि चन्द्रे च चन्द्रशेखरमन्त्रयोः ।
 मं मङ्गलं समुद्दिष्टं मा पद्माविद्ययोद्युती ॥ ३३
 मा स्यान्मातरि माने चावरयं मा वारणे तथा ।
 विकल्पे यो यमे वायौ याने त्यागेऽपि मातरि ॥ ३४
 रः पावके च तीक्ष्णे च रादाने ग्रहणे मता ।
 रीर्गती हनने चाक्ता, रैः शब्दस्वर्णवित्तयोः ॥ ३५
 ल इन्द्रे च ज्ञादने, ला ग्रहणे लोः स्मृतास्त्रिषि ।
 लूच्छेदे रस्तु, वाते स्यात् शान्तेऽपि वाः सुखे गती ॥ ३६
 वोः प्रभागभनवामि क्षेपणेष्वदने मता ।
 वरुणे वं शकुन्ती विर्ववावै वित्त अवरयम् ॥ ३७
 ओष्ठ्रवं वहवः प्राहुर्दन्त्यवञ्चति केचन ।
 शः शम्भुः शं शुभं प्रोक्तं शीः स्वप्ने परिकीर्त्तिता ॥ ३८
 श्वावरयं पूजने प्रोक्तं शूहिंसायां प्रयुज्यते ।
 षः श्रेष्ठः क्तीर्त्तितो धीरैः षूस्तु, गर्भविमोचनम् ॥ ३९
 सः स्याद्दिष्णी हरे दर्भं सा लक्ष्मोदुर्गयोर्मता ।
 अवरयं सुसम्बद्धौ स्याद्भृशार्थेऽनुमतावपि ॥ ४०
 क्षच्छे तथैव पूजायामुपसर्गाद्भयं तु सु ।
 अर्चयामप्यनायासे तथातिशय इष्यते ॥ ४१
 हः शम्भौ वर्त्तते शम्भे तथा क्षेपनिवारणे ।
 अवरयं तु ह सम्बद्धौ नियुक्ते पादपूरणे ॥ ४२
 क्षिपायामपि कुत्सायां नियोगे च प्रयुज्यते ।
 हा शीके स्याद्दिष्पादे च निन्दापीडार्थयोरपि ॥ ४३

हि-पाद पूरणे प्रथे मन्त्रमिऽप्यधारेण ।
 हेतौ हेतूपदेशे च विशेषासूययोरपि ॥ ४४
 ही विस्मये विपादे च दुःखे हेतौ च कीर्त्यते ।
 हे सम्बोधनआह्वानासूययोश्च प्रयुज्यते ॥ ४५
 हेतौ चाह्वान सस्वद्रोहौ शब्देऽपि तयोर्मतः ।
 यद्यपि च स्त्रिवर्णात्मा तथाप्येकोनिगद्यते ।
 नामानुरोधत् षान्तोऽपि पृथगेव हि पठ्यते ॥ ४७
 ग्रन्थे विश्वप्रकाशादौ महेश्वर मुखैर्बुधैः ।
 क्षान्ताः पृथङ्निवद्वास्तौ षान्तवर्गे तु कैश्चन ॥ ४८
 ख्यातानामेकदर्शनामर्थानां कियतां कृतः ।
 संग्रहोऽयं परे त्वर्था ज्ञेयास्तन्त्रान्तरेक्षणात् ॥ ४९
 इति गौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतएकवर्णार्थ

संग्रहः समाप्तः ।

अथद्विरूपकोषः ।

भवेदाषाढ आशाढो विषुवद्विषुवं तथा । (१)
 मातुःषसा मातुःस्रसा कशायां कथिता कषा ।
 शस्वरं सस्वरं प्रोक्तं (२) कुशलं कुसलं विदुः ॥
 वाशरो वासरोऽपि स्याद्वशिष्ठोऽपि वसिष्ठकः (३) ।
 मूषलो मूसलः प्रोक्तः शूकरः सूकरोऽपि च ॥
 शृगालोऽपि शृगालः स्यात् शारः सारोऽपि सशतः (४) ।
 कोशः कोषोऽपि कथितमशु चाऽपि सतां मतम् ।
 शण्डः षण्ड स्तथाख्यातः सण्डोऽपि त्रिविधोमतः
 शूरः सूरोऽपि चादित्ये विश्वक् विष्वक् स्मृतं (५) बुधैः ॥
 स्यात् किशल्यं किसलयं वशुकं वसुकं तथा (६) ॥
 आलीः स्यादालिरप्येवं वल्लीकोवाल्मीकीमतः ॥
 गाण्डीवं गाण्डिवं प्रोक्तं पाण्डुरः पाण्डरस्तथा (७)
 पारावतः पारवतः (८) कपाटञ्च कपाटकम् ॥
 अन्त्यश्चान्तः (९) सुखं सौख्यं नखरं णखरं (१०) स्मृतं
 वाल्मीकीः वाल्मीकश्चापि वालुका वालिकापि च ॥
 मथूरा मथुरा प्रोक्ता (११) कफोणिः कफणस्तथा (१२) ।
 द्वारपि द्वारमित्याहुः (१३) सरिसपः सर्षपस्तथा ॥
 धूस्तूरोधुस्तू प्रोक्तरस्त्वान्तिकाऽपरत्तिका तथा (१४) ॥

(१) विषुवं, विषुवं तथेति (ख), विषुपद्विषुवं तथेति (ग), (२) शस्वलं, सस्वलं प्रोक्तं मिति (ख), (ग) पुस्तके स्त्रीकस्यास्य चतुर्वचरणं नास्ति ॥ (३) वशिष्ठक इति (ग), (४) सारोऽपि चाचके इति (ग), (५) श्रुतमिति (ख) (ग) । (६) वन्दकं चन्दकं तथेति (ख), चूलकं चूलकं तथेति (ग) (७) पाण्डरं पाण्डुरं तथेति (ख) (८) पारावात इति (ग) । (९) अन्तं चान्तमिति (ग) । (१०) न खर, नखरं तथेति (ख) । नगरं नागरं विदुरिति (ग) (११) मथुरा, मथुरा, प्रोक्ता इति (ख), मथुरा माथुराप्रोक्ता इति (ग) (१२) कफोणक

यमद्रग्निर्जमदग्निः कारञ्जश्च कलिञ्जकः (१५)
 परिहारः परीहारः विहारादेर्द्विरूपता (१६) ।
 अरख्यवनिभूम्यादेर्द्विरूपमपि चेष्यते (१७) ॥
 आपोगण्डस्त्वपांगण्डः पिधानमपिधानकम् ॥
 अवनं लोवतंमथ (१८) वह्नितोऽवहितस्तथा (१९) ॥
 अर्थ्य आर्थ्यस्तथा प्रोक्तः खुरप्रश्च क्षुरप्रकः ।
 जासाताऽपि च यासाता याया जाया प्रकीर्त्तिता ॥
 योपा जोपाऽपि च ख्याता सुवासिन्यां सुवासिनी ।
 कङ्कूः कङ्कूर्यवागुश्च यजागुरपुरदाहता ॥
 सुत्रामाऽपि च सूत्रामा किङ्किणी कीङ्किणीतथा (२०) ।
 जातीफलं जातिफलं यष्टीमधुमतन्तथा ॥
 तनुस्तनृहनुश्चैवं (२१) पर्यन्तं परिजन्तथा (२२) ।
 अन्नमन्वमपिख्यातं खानिन्नञ्च खनिन्नकम् (२३) ॥
 धन्याकञ्चापि धान्याकं खङ्गी खङ्गोद्दिधा मतः ।
 विरिञ्चिश्च विरिञ्चोऽपि परशुः पशुरेवच ॥
 पृषतः पृषदुद्दिष्टो वैश्या वैश्या च कीर्त्तिता ।
 सुरापानं सुरापानं भुजङ्गो भुजगोमतः ॥
 तुरङ्गस्तुरगश्चैव कवन्यञ्च कमन्थकम् ।
 अग्रमग्रमपिख्यातं शारिः सारोऽपि कीर्त्तितः ॥

(१४) अनीकावन्तिकामतेति (ग) । (१५) कलिञ्जश्च कलीञ्जक इति (ख), कालिञ्जश्च कलि-
 ञ्जक इति (ग) तत्रपरिरम्भः परीरम्भ इत्यधिकः पाठोवर्त्तते । परीरम्भः, प्रतीकार वीहारादौ
 द्विरूपतेति (ख) प्रतीहारः, प्रतिहारः परीवादेर्द्विरूपतेति (ग) । (१७) तृथ्यां द्वै ह्यप्यमपि
 दृश्यते । (१८) अवनं लोवतं सधेति (ख, ग) (१९) अवहितं वह्नितं तथेति (ख) । (२०)
 काकेनी काकिनौ तथेति (ख) (ग) (२१) तुमुश्चैवेति (ख) । दीर्घानामपि सम्प्रतमिति (ग)
 (२२) धुविवं स्याद्विवकमिति (ख, ग) ।

द्विरुपाक्षरकोषः ।

वस्त्रं वस्त्ररश्चापि कन्दरं कन्दमप्यथ (२४) ।
 उद्धानमपि चौधानमाशुचायूरपि स्मृतम् (२५) ॥
 जम्बिरोऽपि च जम्बीरोवरुणीवरणीवपि च ।
 रात्रिश्चरो रात्रिचरः सततं सन्ततं तथा ॥
 निष्ठेवोऽपि च निष्ठिवः स्निमित स्नीमितस्तथा (२६) ।
 जिह्वा जिह्वश्च कथ्यते जीह्वनी येन शीयते ॥
 रिकथसृक्थमपि प्रोक्तं रिष्टिर्त्तृष्टिश्च सम्मतः ।
 विद्यामी विद्यस्त्र्यापि पूरुषः पुरुषस्तथा ॥
 उदकञ्चोदकश्चैव कटः कटिञ्चोदकी (२७)
 लज्जा लज्जा तथा प्रोक्ता प्रततिर्ब्रततिस्तथा (२८) ॥
 गृत्थं गृत्थश्च गणितं गयायां कथ्यते गयः (२९) ।
 गभीरश्च गभीरं स्यात् प्रकाशः प्रकशस्तथा (३०) ॥
 प्रादेशोऽपि प्रदेशश्च करजोऽपि करञ्जकः ।
 लकुचोनिज्जुचोवापि ख्याताविज्जलहिज्जली ॥
 आगस्तिः स्याद्दगस्थोऽपि यमश्च यमजोमतः (३१) ॥
 वायुलो वायुलः प्रोक्ती वृत्तश्च वृत्तुलस्तथा (३२) ॥
 कटकं कण्ठकञ्चाऽपि (३३) तथा पूर्वैश्च दृश्यते ।
 कुटीरं कुटिरी ख्याती ननन्द्य च ननन्दिका ॥

(२३) ध्रुविश्च स्याद्भुविचकनिति (ख, ग)

(२४) वाहकं वाहकश्चापि इति (ग) । (२५) उद्धानं पुनः कथं वा उद्धानमिति (ख), (२६) विमितं, जीमितं सतकिति (ख) ।

(२७) उदकः शब्दकार्त्तव्यं इति (ख, ग) । (२८) प्रततिर्ब्रतति (ग) । (२९) अतःपरं (ख) । पुस्तके कथितं प्राणितश्चैव वज्रभिः सम्प्रकीर्तितं इति पाठोवर्त्तते । (३०) प्रकाशः प्रकश-

शामीयायाभरिजा श्यात् (३७) अटिलीजमुसस्यथा ।

मासि जीह्वे तथा ज्जेहः पौषे पुष्योऽपि सम्मतः ।

अस्त्रिभानस्त्रिभानेव वाचि वाचा दिग्मादयः । (३५)

अग्निपक्षाग्निपक्षाहुस्त्रिभस्त्रिभिरिव स्मृतः ॥

चेटी चेटी च कथिता रजःशुरजश्रीमतः (३६) ।

सहएव महदाहुश्चतुर्जं चिन्तयं तथा (३७) ॥

मारिकेलादिषु द्वैधं महाकालादिवर्जनात् ।

डिम्भे डिम्बे इति ख्यातः कवरः कूरवतीमतः (३८) ॥

अद्वैतर्षेण धृतं धीतं मिश्रातं मिश्रितं तथा (३९) ।

घ्राणं ध्रातं पुनः प्रोक्तं गुढं गूढं सतां मतम् (४०) ॥

श्रीणं शीतञ्च विख्यातं घृष्टञ्च घृषितं तथा (४१) ।

दान्तञ्च दमितं शान्तं शमितं घृणं घृषिते ॥

जप्तञ्च जपितञ्चैव क्लिष्टं क्लेषितमेव च ।

तुष्टञ्च तुषितं विद्धं वेधितं विज्वित्तते ॥

(ख) । वज्रयो वाज्रलः शीतः सहस्रवर्षेणः (ग) । (३३) कटकं कटककन्धेति (ग) (३४)

शामिलः स्वादान्मिजाऽपीति (घ) ।

(३५) अस्त्रिभान्, स्वस्त्रिभानेव वाग्वाचा, दिग्दिग्मादय इति (ख)

(३६) चेटी चेटी च कथिता रजः ख्यातीरज्रीमतः इति (घ), अद्वैतर्षेणः कथिता रजः ख्यातं रजं मतं इति (ग) ।

(३७) समएव समुमाह्वयिन्तनधितना तथेति (ख), महद्वैवमहाद्वैवी चेतनं चितन-
कथेति (ग) ।

(३८) कवरः, कूरवस्तथेति (ख) ।

(३९) आद्रंमाद्रं धृतं धीतं कटकं कटककन्धेति (ख), धृतं धृतमिति (ग) ।

(४०) गूढं गुप्तं मतं तथेति (ख) ।

कृतं धूमामृतधैव निधं मेदितमेवच ।
 रिक्त दातश्च दत्तं स्यात् (४२) धूपितं धूपितं तथा ।
 भूपावितश्च नृमितं मार्मितं भुवते बुधाः ॥
 चन्ने पितं तथान्विष्टं बाणं त्रातश्च सम्मतम् ।
 गुप्तं गोपायितश्चैव बुद्धश्च धुधितं तथा ॥
 पलायितश्च पणितं पनितश्च पनायितम् ।
 च्छन्नश्च क्षादितश्चैव पुष्टं मुष्टं स्मृतं बुधैः ॥
 तीर्थतिर्थसर्वमर्धं पर्व्यं स्यात् पर्व्यं षो तथा ।
 सुसुप्तो सुसुप्तुः प्रोक्तः किञ्चिद्विधिः किञ्चिद्विधिः ॥
 कीदृशी जीवीवजीव क्षुद्रान्तरिक्षस्तथा ।
 यती स्याती यतिश्च स्यात् अन्तरोचान्तरिक्षिके ॥
 सन्निहितः सन्निहित्या कीलः कीलापि कीर्त्तितः ।
 कृत्वास्त्राङ्गुलं स्यात् (४३) पूषोऽपूपश्च रुच्यतः ॥
 अपपूर्वमर्षणा च भग्यते चावमर्षणम् ।
 अपमानाऽवमानश्च (४४) विन्वीष्टेऽपि द्विरूपता ॥
 नृहङ्गाऽपि च नृहङ्गी, नैत्रानेन्द्रादिके तथा ।
 मञ्जा स्यातः स्मृता मञ्जा भान्तापि च विचक्षणैः ॥
 स्फटा फण्टा च चण्डारश्चण्डालश्च प्रकीर्त्तितः ।
 काव्ये षु गीयते हर्षो हरिवीऽपि च कीर्त्तते (४५)
 मेधिर्मेधा शरव्यं च लक्षं लक्ष्यं उदाहृतम् (४६) ॥

(४२) 'ध' पुस्तके पूर्णं पूरितं पिष्टं देदितं तत्रं सपितमेतेऽधिकपाठा वर्त्तन्ते ।

(४३) अमंलाप्यगंलः स्यात् इति (ग) ।

(४४) अवसानोऽपसानश्चेति (ख) ।

(४५) इत्येत इति (ख), मद्यत इति (ग) ।

संख्या लक्षा च सप्तत्यं च कर्षणीऽपि करण्यकाः (४७) ॥
 हृद् सर्षी मुकुर्वी लघा तर्षा च सप्तता (४८)
 स्रष्टा स्रष्टा मतं तद्दृष्टन्नं रजनं तथा ॥
 नतिर्नत्या गतिर्गत्या भूतिभूत्यादिकं तथा ।
 स्याती निसिपगिसिपी सृतीभीरुभीसुक्री ॥
 कषास्यादपरा तदरा सेवनं सीवनं मतम् (४९) ॥
 तन्वी तन्वा च कथिता सज्जतास्यार्जनी तथा (५०) ॥
 सन्धा संधा प्रतिज्ञाता भारता भरता नटाः ॥
 सृती दानिबदासिपी पिटकाः पिटकहाताः ।
 प्रतिभुता प्रतिभुतः स्यादलश्यालशीऽपि च (५१) ॥
 कामला कामलो वाऽपि यद्भर्गश्चैव वृत्तपि (५२) ।
 भूषार्भविष्णुः क्षमिता ज्ञान्ता विकणचिह्नपी ॥
 नयं नयस्य सटुलं नदु स्यात् वहुलं यत् ।
 पृथकं प्रयु जिह्वार्तं मञ्जुलं सञ्जुलं सञ्जतम् ॥
 प्रागलभ्यं भीर्षते यत्र प्रागलभो सच कीर्तितः ।
 नाटली नाटनद्धं च कुटिस्तुटिरपि क्षृता (५३) ॥

(४७) संख्या, संधा च लघा च कर्षणीऽपि करण्यका इति (ख) ।

(४८) तथा सृतेति (ग) ।

(४९) स्रष्टा लघा तथा सृत्या सेवनं शेषवनमिति (ग) ।

(५०) सार्जनी पुनरिति (ख), सार्जनं तथेति (ग) ।

(५१) प्रतिभुतः प्रतिभुतं स्यादलश्यालशीऽपिचेति (ख) ।

(५२) सृजुल इत्यपीति (ख) ।

(५३) नाटनं नाटनधौ च इति इति — — —

वस्रीभयोऽभिक्रीभिक्रीकोलुकोलुमुप इत्युभौ (५४) ॥
 धृष्णधृष्टकौ विशालं विशलं स्वर्यते वुधैः ।
 गार्जुर्वाहोऽर्निरार्जिः स्याद्दूरीकृतमुरीकृतम् ॥
 वह्नास्त्रि पठ्यते कैश्चित्तथा वह्नम्यि चैवहि ।
 वह्नुपानिस्तथा भट्टिः त्रितयं तेन सिध्यति (५५) ॥
 स्फुरणं स्फुरणं स्यातिः क्वचित् साम च नाऽभव्यम् ।
 स्तम्बघनस्तु स्तम्बघ्नो मसिद्यापि मसी स्मृता ॥
 कालनेमिः कालनेमी दैत्यनाम द्विधा मतम् (५६) ।
 कुम्भी चापि तथा कुम्भा भख्यते शब्दशासने ॥
 ख्याते माङ्गल माङ्गल्ये विधिरोवीधिरः स्मृतः ॥
 भृङ्गश्चिर्भूर्रीटिः स्यात् स्तवस्तापोऽपि गीयते ।
 भृङ्गकं भृङ्गकं गार्जुर्मन्दारोमन्दरोऽपि सः ॥
 फलञ्च फलनं स्यातं नसा नासा च कौत्स्यते ।
 कर्षकः कर्षको दृष्टः खलीनं खालिनं तथा ॥
 मणी इव मणीवस्याद्रोदसी रोदसा अपि ।
 दम्यती इव शब्देन संहतौ तेषु पक्षकः ॥

(५४) लुपी-नीलुप-नीलुपी इति (ख) ।

(५५) परिक्रीलितमिति (ख) ।

लघाः ॥ यत्रो ह्यः यागिष्ठन परिप्लवी ॥
 यत्रोय उक्तः योऽपि धारणं धरणं तथा ॥
 विश्वदी च विश्वदं स्वात् ऊदूखलमुदूखलम् ॥
 क्षमा भूमिः क्षमा तुल्या वृत्ती वृत्तामतं सताम् ।
 ममुरोऽपि मसुरन्तु सरः मयोऽपि दृश्यते ।
 कापुरुषः कुपुरुषो वाचिका वाचकाः क्रिया ॥
 विहङ्गमिति कथिता तथा ख्याता विहङ्गिका ।
 आपः शब्दः सकारात्ता दृश्यते शब्दशामने ॥
 भागभटवारुभटः खालिटी क्वलिटीमतः ।
 खलीटश्च तथा इटो क्खलिक्ता च क्खलिक्ताम् ॥
 कोटितस्यैव शब्दौ च इटौ पुं क्लीबयोः पुनः ।
 कतमकतयो प्रीती इटौ भिल्लुकाभिल्लुकी ।
 कर्कटी कर्कटीनाम्ना सकारात्ता च केचन ॥
 लाटुरलावृविराक्वीरुश्चमतं सताम् ।
 आमनश्चानलश्चैव आसियी चास्त्रपेयिका ॥
 शालिश्चैव तथा शालीकलश्चुश्च कलम्बिका ।
 नीलिका चैव नीली च कर्करुः पुंसि च स्त्रियाम् ।
 पालिका पातका ख्याता स्मृती वास्तूक कालूकी ।
 भङ्गराजाभङ्गरजः समौ दाडिमदालिमी ॥
 गूत्सको गुच्छकावापि तथा चोत्सुकघोतकी ॥
 शाटिः शाटी च विश्वपाता मटोमयटण्व च ।
 समौ दाल्युहदाल्यौही पटवासः पटवसः ।
 अवसत्य आवसत्य स्तु द्रङ्गाद्रङ्गकौ समौ ॥
 शूकपिटः शूकपटः खट्किक्व खट्किक्के ।
 ख्यातौ पख्याटपख्याटी प्रघाणः, प्रघणोऽपि च ।

श्रीश्रापि च पुनः क्रीञ्चलया च प्रतिपद्यते ।
 हलन्तोगीयतेकैचिदजलोऽस्य रीयते ।
 दुर्लभो श्रितो लोके बीजधानुप्रमाणतः ॥

इति श्रीपुराणश्रितिरचितद्विद्याचरकोशः समाप्तः ।

त्रिंश (ष स) कारभेदः ।

श्रीं सरस्वत्यै नमः

ग्रन्थारम्भः ॥

तालव्यादि मयोच्यते कियदतस्तालव्यमध्यन्तत
 तालव्यान्तमिह प्रकाशितपदं यत् सुरिभिर्भूरि तत् ।
 मूर्धन्यस्य पदस्य चेदृशमतं दन्त्यस्य तादृशतं
 ज्ञातव्यं त्रिंशकारभेदकथने प्रागादिमध्यान्ततः ॥
 तालव्यमूर्धन्यदन्त्याञ्चुटुतूनां क्रमादिमाः
 संयोगाः शषसा ज्ञेयाः प्रोच्यन्ते तत् कतीतरि ।
 श्रीशर्व्वश्चमशर्मा शिखर शिखाशैवाल शङ्खशुताः
 शङ्खाशीकरशङ्करश्रुतिशशी शलठी शठी शायकाः ॥
 शीधुश्रीपदशुद्धशोभनशरशङ्खाशनैःशम्बराः

शम्भु शिखिशाशलादु शिखरश्री शीकरशकटः ।
 शम्भु यो न गठ श्मशान शिचिका शालूक शोभाञ्जनाः ।
 शालागन्ध शलच्छिरीष शलुफा श्वेतश्वशिकान्तिकाः
 शक शोदशरावशोयशिक्षित श्लाघाश्लथ श्यामलाः ॥ २
 शिक्राशेष शरारिगैलशफरीशम्बच्छु गालश्रिताः
 शुक्रश्वभ्रशनेश्वरश्वसन शं श्रौटीश्रीशुश्रूषकाः ।
 शोभा शून्यशरश्व शृङ्ग शशक शङ्खश्वशुक्शिशयाः
 शशाश्वश्वदशुः शरीर शरभश्रेनाश्व शोणाशकाः ॥ ३
 शम्भाशारिण्डश्वशण्डाः शृमर शमन्न शालूर शूचीशिखण्डाः
 शोचिः श्वः शास्त्रशस्त्रं शमभ्र श्रितशमाः शुक्तिकाशपश्रिष्याः ।
 श्रौषट् शास्ताशरारुः शरवशिखरिणी शारिका श्यालशोषाः
 शैल्यशुकशुक्कशालु शृणिशनयश्रिताः शस्तश्राटी शकोटाः ॥ ४
 शम्भनशकटश्रीश्राशीलशम्बु कशुकाः
 शरल शयन शुक्ताः श्रौषश्राटूलशानाः ।
 शलभश्वरशिक्षाः शलरकी शालिशण्डाः
 शिशु शशिशशशक्राः शिशु शिम्बी शशाङ्गाः ॥ ५
 शिवशत्रु शुभ शूर्पाः शृङ्गलश्रासश्रयाः
 शुकशफश्रिति शिष्टाः शर्वरी शूरशुष्काः ।
 शवल शलक शण्डाः शातनश्वितश्वकाः
 शकुनि शरण शवाः शास्त्रलि श्लोकशोकाः ॥ ६
 श्वशुरशुषिरशकाः शान्तशैलूषशाखाः
 शरणि शपथशिल्पाः शर्कराशालशिक्षाः ।
 शिखि शतशुचि शूद्राः शङ्करश्यावशीताः
 श्वण शनिशिरालाः शोधनीशतकुम्भी ॥ ७
 शान्ति शीरशिरः श्वश्रूशाश्वच्छूकर शम्बराः ।
 शीघ्रशीर्षशाकाशिशु शोचशोशिशु शशाङ्गाः ॥ ८

शुकशिक्षी माहशाङ्गं शकुन्ति शकुशाहलाः
एते कियन्तः कथितास्तालवरादिशसूचकाः ।
इति तालवराशकारादि संग्रहः ॥

वेश्मोशीरपिञ्जकश्रप कशेरुप्रश्नकिंशाहकाः ॥
रश्माश्वत्यनिशीथशैशिरयशः काश्मीर वेश्यांशुकाः ।
त्रिंशद्दशविशाखविश्वमशकावश्यं शशाङ्काश्रमा
वेशन्ताशयकौशिकाशनिपिशाचाश्राशुशिश्रश्रमाः ॥ १

ऐश्वर्य्येश्वरशिंशपाश्वयुगवश्यायाशिनोकेशवाः ।
विंशश्माशनदन्दशुकनिशिताः श्लोच्चैः श्रवः किंशुकाः ।
स्युश्याशःशशकोशनः पिशुन श-श्वन्मिश्रसन्दंशनाः
कौशोरातिशयातिकश्मलविनिश्वास प्रशंसादयः ॥ २
श्मशानलशूनैः कशालुपिशितौ विशालकुशली जलाशयदश
निशातदशमीकुशेशदशनौ सादृश्यवशिनौ पराशर सुनिः ॥ ३

पत्रपाश्यावारिवश्याश्मरीनोशरशाशुनाः ।
केशराशोतिपञ्चाशश्चत्वारिंशत् सुपांशुकाः ॥
एते कियन्तस्तालवराशमधराः संप्रकोर्त्तिताः
इति मधरातालवराशकारसंग्रहः ॥

राशिर्वश्ववराशिदिक्शदृशः कीशेशनाशसृशः
काशाकाशकुशाङ्गुशाशनिनिशाः केशोर्वशीतादृशः ।
क्रोश क्लेशपलाशपांशुपशवः पाशांशवंशाशवः
स्पर्शावेशनिवेशवेशवडिशदेशप्रवेशेदृशाः ॥ १

दाशप्रकाशकुलिशाः शिशुलेशदंशाः
पार्श्वीशु सादृशभृशाः शशभृद्गिरीशाः ।
आदर्शदर्श परशुप्रतिदिग्दशाः स्युः

कल्पशब्दप्रणयकाशाः व्याशानिस्त्रिंशद्विंशतिः ।

त्रिप्रजापत्यप्रगन्तानां कीर्तनं समुदाहृतं ॥ ३

इति तालचरान्तसंग्रहः ।

पष्टिपोडशपट्पोटापण्डा मूर्धन्यपादिमाः ।

कियन्तः कथिताः स्रष्टाः षडेतेष्वकव्य संगताः ॥

इति मूर्धन्यपादिसंग्रहः ॥

पाषाण पुष्कर विशेषण शप्पनिष्का-

भूध्यामभेयजभिषन्धिषयातिदुष्कृताः ।

कुक्कारण्ड दुष्करमवेपित भूषितेषत्

पाषण्डपोषण परिष्कृतकिष्कृशुष्काः ॥ १

योषिद्विशिष्य वृषदंशक गोव्यदीक्षा-

मिष्वङ्गभीष भुषलपंथ भष भूषाः ।

निधेयसर्षपवहिष्कृत दक्षभाष्याः

पुष्पीषधोषरहषीकविषादकाष्याः ॥ २

वास्तोष्यति न्युषण देषणिका वृषत्का

मस्तिष्क मूषिक विविष्किरदुःसुषेणाः ।

विष्कम्भभाषणमनीषिनिषेकदूष्याः

प्रैष्येषिका सुषिर वार्दुषिकाभिषेकाः ॥ ३

श्लेशानुषङ्गिक कषायनिषण शिष्या

श्रीशोषतीचषकपूषतुरुष्कतिष्याः ।

पूष्या विषाण विषया सुषमा सुषीमाः

कौषेय सुष्वपरिषद्विषित्तुषाराः ॥ ४

अरुष्कराषाढ निषेध दूषिका

गवेषणान्येषणनिसुतुष्काः ।

चषालचुष्योषण सत्पृषत्का

निषहरहेष्यतराटिषाढः ॥ ५

पृषदस्यो वृषलकः सुषवी विषुवावुभौ ।
शिषुको वृषदश्चैते मध्यमूर्धन्यषाः कति ।

इति मध्यमूर्धन्यषकारसंग्रहः ।

वृषमहिष पुरीषामर्षपीयूषपेषाः
कलुषरुष विशेषा कर्ष गण्डूषकोषाः ।
कषपुरुषकरीषव्योषदोष प्रदोषा
विषतुष कृषिशेषाभ्यूष तोषाव्वरीषाः ॥ १
प्रुषनिकषशिरीषाश्चेषशीर्षर्षिवर्षा
परुष श्रुषिजिगीषाशिमुषीषा निमेषाः ।
इषुक्तषदिधिषूषा क्लिषाभ्रेषहेषाः
सुषवुषवरिषेर्या लम्बुषोन्मेषघीषाः ॥ २
हर्षस्तुषारौहिष चाष शीषाः
शैलूषलट् कल्मषमाषमूषाः ।
क्रेषाटरुषामिषयूषशीषाः
प्रत्यूषभाषात्रिपुषीनिरीषाः ॥ ३
शुषूषमेष क्रुषयोषतर्षा
वेषावरीषद्विडुषाप्रमेषाः ।
भूषासूषामारिषमञ्जूषेषा
स्त्रिण्डमाहुषजीषभषाः कियन्तः ॥
एते मूर्धन्यषान्ताश्च कथिताः शब्दसङ्कराः ॥

इति मूर्धन्यषान्तसंग्रहः ॥

स्वस्ति स्वरस्वरसरित् सितसारमेयाः
स्वाहास्वधासमसहस्रसरः समूहाः ।
संख्यासमुद्र सहसा सहसक्तुसिक्ताः

श्रौतः समस्त सलिलस्मित सक्रियसीमाः
 मंथाम सुन्दर सखी स्रवसंसमन्तात् ।
 मंथामखि स्मरण साक्षि समीपसखाः
 श्रीमन्त मन्तलसभा स्मृति सिन्धुवाराः ॥ २
 स्वामि स्मृहासुख समीर सदा सहायाः
 स्वक् क्लेह सङ्गम सुधा समिसाधुसौधाः ।
 मिन्यूर साधनसनातभवाससिद्धाः
 स्मि स्रवसिन्धुनिकतामप्रदिवस्त्रसारः ॥ ३
 मंसर्गसान्द्र अकाल क्षुप्रतिष्ठिभाष्याः
 स्वः स्वर्ग सखा सुरसाः सुर सन्धिसन्ध्याः ।
 साधः समञ्जससङ्गतसर्गसीकसृपाः
 सृक्सीतसाध्वसममित् सृणि सूनुसखाः ॥ ४
 सृष्टी स्रवसिन्धुवाकुरिसैक सायं
 सन्धानसङ्ग भरटाः सुसन्धानुवासाः ।
 सद्यः समानसरसीस्रवसर्प सिटाः
 न्निात्कार सप्रप सुरासति सर्व्व संवाः ॥ ५
 स्यन्तन स्त्री दे कालकः सहस्रम्बर सङ्गराः ।
 सारङ्ग सप्तसपदि समिति स्वर्णसारसाः ॥ ६
 सत्यसत्वस्वनस्त्रै र स्वान्तस्वप्रस्वयम्बराः ।
 संसत् स्वोकार सत्ताः स्युः सूरसापिससृष्टयः ॥ ७
 क्रियहन्त्यसकारादि शब्दाः संकलिता अमी ।
 इति दन्व्यसकारादिसंग्रहः ॥
 विकसितवासरवत्सरवास्याः
 किसलय वासरहास्यवसन्ताः ।
 अवसर घस्त्ररलास्य सहस्र

वावसितशासनदस्युतमिस्त्रं
कुमुमविषित्सितमात्सर्थास्यं ।
असकृदसाररसालप्रसूनं

वसति विसारण क्तत्स्रवसानं ॥ २

वेसवारोत्सवात्साहोत्सर्गोत्सारणवत्सकं ।

आसक्त्यु स्नासनाजस्त्रासुर सास्त्रासवासकृत् ॥ ३

कासारवसुधासंसङ्गश्च प्रासादनासिकाः

प्रसवस्रंसनामावास्यावसाय प्रसादजाः ॥ ४

मध्यदन्त्यसंसृष्टाः कियन्तः परिभाषिताः ।

इति मध्यदन्तप्रसकारसंग्रहः ॥

रासोक्तास विलासवासनभसः कैलासतेजोऽरुषो

ह्रिसाहंस घनुर्वह्निर्दिवसनः सामावुभुत्सोषसः ।

कंसध्वंस पुरः सरोहरिरसु स्त्रोतश्चिकित्सीकसः

कुत्साभाः सुवसाशिरोऽसंककलासोरस्तिरः सारसाः ॥ १

वीष्णामांससुवः समाम सहसा सायो यजुः साहसाः

हासश्वः स्वरसाभिलाषसरसीवीभत्सदासीजसः ।

व्रासग्रासतरः पयोरसरसा पाथीयशः कीकसा

श्चक्रुर्घासतपः समञ्जसवसुश्वासस्वसारः कति ॥ २

वर्हिः पिपासा सर्पीषिजनुः साध्रसल्लिखवः ।

विहायसोपि साम्भोऽर्खस्तमः श्रियोऽङ्गसोऽन्तप्रसाः ॥ ३

कियदन्तप्रसकारान्ताः संगृहीताः पिचुम्बु कैः ॥

इति दन्तप्रसकारान्तसंग्रहः ।

शमशुभ्रमशानशियु शिश्र कुशिशशयानिखञ्चू शशिश्वशुरशाश्वतशिंपाश्च

शश्वच्छशाङ्कशिशिराण्यपि शूकशिश्वी तालवप्रशद्वययुताः कथिताः

इतिभेदः शकाराणां त्रयाणां भाषितः कियान् ।

परिशिष्टम् ।

चिराप्रचलिततया संस्कृतभाषाया अस्याः शब्दगत प्रकृतोच्चारणानि सुन्दिरादिवाचिदितानि लुप्तप्रायाणीव संवृत्तानि । तथाहि “प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः” इति केषाञ्चिदाभ्यच्छेद्य-वचसां पण्डितानां वचनवलेन का कथाऽन्यत्र वा परत्र महर्षिपाणि-न्यप्रम्पानक्रमेऽपि शब्दानां सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेनोच्चारण-पार्थक्यमविज्ञातमभवदिति प्रतीयते ।

ततश्च “स्वरा उदात्तादयो वेद एव प्रसिद्धाः काव्यमार्गे न तेषां परिगणनमस्ती” त्यपरिष्ठां पण्डितानां वचनतः काव्यस्य सम्यक्-सञ्चारसमये शब्दानामुदात्तानुदात्तादिभेदेनोच्चारणपार्थक्यमपि प्रिलापमधिगतमित्येवाऽवगम्यते एवं क्रमेण देशविशेषेषु मानव-प्राकृतावयवसंस्थानादिवेशिष्यादक्षररूपाणामपि स्वराणां व्यञ्जना-नाञ्चोच्चारणपञ्चशाच्छौरसेनी सुखावहरोऽपञ्चशभाषाः समुत्पन्ना-याः खलिदानीं प्राकृतपदेनाभिधीयन्ते ।

परस्परं भिन्नरूपेष्वपि प्राकृतभाषानिचयेषु सर्वेष्वेव खलु ज, य, श, ष, सानामैक्यं सुपञ्जातं तथाहि ज, य, इत्युभयोर्ज इवोच्चारणं, श, ष, स इत्येतेषां त्रयाणां स इवोच्चारणं जातं, क्वचिच्च त्रयाणा-मेषां तालये परिणमनं दृश्यते न इत्यस्य च मूर्धन्ये । सन्धन्यान्यपि वैशिष्ट्यानि तानि तत्तद्भाषाव्याकरणतोऽनुसन्धेयानि ।

एतस्मादेव कारणात् प्राकृतभाषासूलकवज्जादिदेशीयभाषासु संस्कृतोच्चारणस्य समहर्षैलक्षणं परिलक्ष्यते । ततश्चेदानीमेक-प्रदेशीत्पन्नमनुष्योच्चारित एकएव संस्कृतः शब्दोऽपरप्रदेशीत्पन्नै-मानवैरन्यथैवोच्चार्यते । नचाऽवबुध्यन्ते च तैः परस्परमुच्चारितानि

एवमवस्थाविपरिणामे समुत्पन्ने संस्कृत भाषायां हिह्रुपान्तर-
कोष त्रिंश (घ, स) कारभेद प्रमुख ग्रन्थानामाविर्भावस्यावश्यकत्वं
जातम् । परमेते खलुग्रन्था वङ्गाक्षराभिलिखिता एव लभ्यन्ते, तेषां
रचयितारश्च वङ्गदेशीया इति नामतः प्रतीयन्ते एवमादि कारण-
कलापेणैतदप्यनुमातुं शक्यते यदन्यदेशापेक्षया वङ्गदेशे संस्कृतोच्चार-
णस्य समधिकं वैलक्षण्यं जातमिति ।

वर्गवान्तःस्वकारयोर्भेदज्ञानार्थमपि कश्चिच्छ्लोको विद्यते
यथा ।

उद्दूठौ यत्र विद्येते *

योवः प्रत्यय सन्धिजः ।

अन्तःस्थं तं विजानीया

तदन्यो वर्ग उच्यते ॥

व्याकरणे न कारस्य एत्वविधायकानि सूत्राणि सन्ति ये खलु-
शब्दाः सुभावतो मूर्धन्य एवन्तस्तेषां परिज्ञानाय श्लोको यथा ।

* यत्र उत्, ऊठश्च विद्येते, येषां वकाराणां स्थाने उत् ऊठ्
आदेशयोरिकतरः समादिश्यते । यश्च वकार प्रत्ययजातः यश्च वकारः
सन्धिजात एते सर्वे वकारा अन्तःस्थाः एभ्योऽन्ये वकाराः वर्गाः

ब्राह्मी तूणीर वेणी फणि मणि लक्षणं कोण

कल्याण वाणाः ।

गोणी घोणी कणागुघुणा विप्राण पणं स्याण

पुण्यं विप्राणम्

माणिक्यं शोण शोणी गुण गण मणिका वेणु

सिंहाण वीणा

निर्ज्वाणी निरुगौणाक्षणा विण वणिजः कङ्कणं

माणितूणी

पिण्याकसपि चाणक्य मित्याद्याःभ्युः स्वभावत इति

नास्तिक्यनिरासः ।

अतिदुर्लभतरमेव ब्रह्मज्ञानं, यतः शतक्रतवे जिज्ञासवे ब्रह्म-
ज्ञानार्हतायै जातिंशयवत्त्वराननुष्ठितात्कथंयथा उपपन्नय ब्रह्मा
ब्रह्मज्ञानमुपदेखन् विद्वांसिःकथंत्तरान् ब्रह्मचर्य्यकरणमुपादि-
षत् । पुनरपि पञ्चवत्तरान्, ब्रह्मविदं व्याख्येयिपनिषदि । तथा
वर्णोऽपि स्वमुखाय जिज्ञासवे भगवे ब्रह्मज्ञानार्हतायैमनुष्ठित-
तपसि ब्रह्म जिज्ञासस्व । एति चतुस्रपदिग्रन्थि व्यक्तमिदं तैत्तिरीयो-
पनिषदि । एतेन विश्वदुर्लभतया मर्त्यानां ज्ञानार्हतानुमानं
निरस्तारं तथा प्रदर्शयति ।

‘यान्ब्रह्मचर्य्यज्ञानं ज्ञानानितीः पुनरपि
न स्त्रियोवापिचरितः कृतान्तेन शक्तिः ॥
यज्ञश्च वेदाध्ययनमन्वेति प्रतियुक्तं ।
पूच्यन्तेऽतियदोयत्त गुरुशिष्यपरम्पराः ॥
स्वापेऽपि स्वकते नैव स्त्रीष्वपि ब्रह्मचारिषु ।
नियमोप्याश्रमस्थेषु कदाचिदपि भाषिनि ॥
तत्तत्कालेषु दानं हि तदर्थाभ्यः प्रदीयते ।
येषु वंशेषु सर्वेषां तेषामेव प्रकाशते ।
अत्र ब्रह्मविदां देवि गुरुशिष्योक्तिशिष्या ॥
न तु उपनिषद्ग्रन्थेषु ब्रह्मज्ञानं तथास्ति ।
अमानित्वमदश्रित्वमहिंसा शक्तिःशक्तिः ॥
आचार्य्योपासनं शौचं स्त्रीर्त्येमात्सविनिषद् ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं अनहंकार एव च ।
जन्ममृत्यु जरावाधिदुःखदोषानुदर्शनं ॥
अशक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

मधि वागन्धयोगेन शक्तिरवाभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेविलमरतिर्जनसंसदि ।

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं ।

एतज्ज्ञानमिति प्रीक्तं अज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

इति विंशतिप्रकाराणि ज्ञानसाधनानि भगवता उपदिष्टानि न ह्यन्तरेण साधनानि साध्यं साधयितुं केचन शक्नुवन्ति तेष चैकैकस्य समवधानमतिदुष्करं, किं पुनः सर्वेषां ? तथाहि अमानित्वं नाम मानवर्जनं मानस्तु आत्मीयस्य गुणादेरुत्कर्षदर्शनं यथा ज्ञानिमानिनां निजज्ञानोत्कर्षदर्शनं, परिषां मूर्खत्वात्तेषामनुमितं । अदम्भित्वं नाम दम्भवर्जनं दम्भस्तु आत्मन आत्मीयस्य वा धर्मादेरुत्कर्षप्रकटीकरणेन परप्रतारणं यथा ज्ञानिमानिनां आत्मनोऽकतृत्वाद्युत्कर्षस्य आत्मीयस्य च अन्तःकरणादेरागाद्यनाविलत्वाद्युत्कर्षस्य प्रकटनेन स्वल्पबुद्धीनां केषाञ्चित् प्रवचनं । अहिंसा नाम हिंसावर्जनं, हिंसा तु ।

कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।

यत् प्रवर्त्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः ॥

इतिदेवलोक्ता ।

अत्र द्वेषादित्यस्य उपलक्षणञ्च विधिप्राप्तवप्रतिरिक्तहननादिकभेव हिंसा अतएव मनुः ।

यावन्ति पशुरोमानि तावत् क्त्वोह भारणं ।

दृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ।

तथा याज्ञवल्क्यः ।

वसेत् स नरके घोरि दिनानि पशुरोमभिः ।

सन्धितानि दुराचारोऽयोहन्त्यविधिना पशून् ॥

अत्र भांसाग्निनामपि हिंसादीषभागित्वं मनुराह यथा ।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता ऋगन्मिभग्ने

अंस्कृतां चापकर्ता च खादकाश्चेति घातकाः ॥ उक्तञ्च
भक्षकश्चेदिह नास्ति वधककोपि न विद्यते ॥

न ह्यभक्षमांसान् मार्जारदीन् केचन घातयन्ति तस्माद्युक्तिलब्ध
एव मांसाशिनां हिंसादोषः यद्यपि हिंसावर्जनस्य मा हिंस्यात्
सर्वामृतानि इतिश्रुतिनिषिद्धाकररुहपत्नेन सुरापानादिवद्वर्ज-
नस्य श्रेयःसाधनत्वं न सम्भवति तथापि इह अहिंसापदेन मुमुक्षुभि
विधिप्राप्तापि हिंसा वर्जनीया इति प्रत्याख्यते इति न कश्चित्
विरोधः । चान्तिर्नाम शीतोष्णतापमाननिन्दादुःखादिसहनं, तेषु
सत्स्वपि आत्मनोऽविक्रियत्वं, आर्जवं नाम अकौटिल्येन वन्धुप्रभृ-
तिभिः सह व्यवहारः । आचार्य्योपासनं आचार्य्यस्य ज्ञानमुपदि-
शतः श्रोत्रियस्य ब्रह्मनिष्ठस्य कायिकादिध्यापारेषु प्रीत्युत्पादनं,
शौचञ्च द्विविधं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च तत्र वाह्यं एका लिङ्गे गुदे तिस्र
इत्यादि शास्त्रविहितं, आभ्यन्तरन्तु विष्णुचिन्तनादिना अन्तरिन्द्रि-
यस्य शुचित्वसम्पादनं । स्थैर्य्यं नाम स्तुतिसम्मानसुखादावात्म-
नोऽविक्रियत्वं । आत्मविनिग्रहस्तु आत्मनोऽन्तरात्मनः प्राधान्येन
पृथगुपदिष्टेभ्योमानदम्भाहङ्कारेभ्योऽनैः कामक्रोधलोभद्वेषेर्था-
सूयादिभिर्दोषैः शून्यभावसम्पादनं । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं इन्द्रि-
यविषयेषु ऐहिकसकृच्छन्दनजनितादिषु आमुषिकेषु च विमानाप्त
रोगोत्प्रभृतिषु योरागः यानशय्यासनशकटोदयानादलिकादिषु
अनुरागस्तुशून्यत्वं । अनहङ्कारोऽहङ्कारवर्जनं, अहङ्कारस्तु
आत्मन उतर्कषददर्शनं, यथाज्ञानिमानिनां मर्त्यानां पिशेपतः कलि-
कलुषितचेतसां विष्णादिभिः साम्यदर्शनं । जन्ममृत्युजरा-
व्याधि दुःखदोषानुदर्शनं जन्मनि, मृत्यौ, जरायां, व्याधी आध्या-
त्मिकादितापत्रयात्मदुःखेषु च दोषस्य अनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं ।
तत्र जन्मनि जन्मनि गर्भनिवासयोनिद्वारनिःसरणं दोषः, तथा

जरायां प्रज्ञाशक्तितेजानिराशेदोपः, परिभूतता च तथाशिरारोगा-
दिषु व्राधेषु क्लेशेदोपः ।

व्याधीनां तापविशेषत्वेऽपि प्रधान्यविवक्षया पृथगुपन्यासः,
तथाव्याल्लिकादितापेषु भयक्लेशादिकोदोपः । असक्तिः कर्मादिषु
सङ्गवर्जनं, सङ्गस्तु एतावद्यथा कर्माणि मया कृतानि इमानि मे
अनुष्ठितानि भविष्यन्ति इत्येवं भावनालक्षणेऽभिनिवेशः, एवमर्थ-
व्यामयोरपि । अन्वभिन्नेः दुर्जदारण्यहादिषु तेषु अतिशयित-
ममत्वस्य वर्जनं । नित्यञ्च दर्शयित्वा किटाजिप्रोपवत्तिष्ठु । इष्टस्य
पुत्रजननादेः अतिउत्सर्गविषयादेवप्राप्तिषु अन्तःकरणस्य यथा
पूर्वमवस्थापनं । सदि व्यामयोर्येन अक्षिरव्यभिचारिणी । मयि-
दिशो अन्वययोगेन अर्थकाशयनिसिद्धस्ययोगेन विना अव्यभि-
चारिणो सार्वकालिकीभक्तिः । एवञ्च विश्वभक्तिरपि ज्ञानसाध-
नत्वान् विश्वस्यवनाभतां ज्ञानजिह्वतादुपहसनीया एव समारम्भः ।
अत्र ह्यौकः योऽवज्ञाय हरिं मोहात् संसारादुत्तितीर्षति ।
कण्ठे नद्धा शिलां गुर्वीं दीर्घ्यां सीऽब्धं तितोऽर्षति । विविक्त
देशसेवित्वं तीर्थादिपूतदेशसेवित्वं । अरतिर्जनसंसदि प्राज्ञत-
जनसभायामप्रोतिः । तेन ज्ञानमानिनामिव बहुजनसमाजे वृद्ध
विवेचनं न भवतीति वाञ्छितं अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं सर्वदा उप-
निषदाद्यध्यात्मशास्त्राणामालोचनं । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञा-
नस्य योऽर्थः प्रबोधनं ब्रह्मभावः तस्य दर्शनमालोचनं तथा । नावि-
रती दुश्चरितीनाशान्तोनासमाहितः नाशान्तमानसोवापि प्रज्ञा-
नेनैतमाप्नुयात् । इति काठकश्रुतिः शास्त्रजज्ञानमात्रेण आत्म-
लब्धिं व्यापत्तयति श्रुत्यर्थस्तु दुश्चरितान्निषिद्धकामिणीऽविरतीऽ-
निवृत्तः केवलेन प्रज्ञानेन शास्त्राचार्यापदेशजज्ञानेन एतमा-
त्मानं न आप्नुयात् न प्राप्तुं शक्नोति अर्हति वा । एवमशान्तीऽ-

एवमशान्तमानसोऽनित्ततरागद्वेषादिर्नाश्रुयात्, एवमसमाहितोऽजि-
 तन्द्रियोनाश्रुयात् तल्लक्षणमुक्तं मनुना श्रुत्वा दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा
 ध्रात्वा तथैव च न हृष्यति ग्लायति वा सविज्ञेयैः (जितन्द्रियः इत्यनेन।
 उपनिषदर्थं बोधोपि दुर्लभतरः कोहि वेद धोरोवेदार्थं मितिश्रुतेः ।
 तथा वैवस्वतवचमनुवदन्ती काठकश्रुतिरपि श्रवणमात्राज्ञानं
 व्यावर्त्तयति, यथा श्रवणायापि बहुभिर्योऽलभ्यः शृण्वन्तोऽपि वहवोथं
 न विद्युः, रिति तथा भगद्वाक्यं श्रुत्वाप्येनं वेदं न चैव कश्चिदिति अत्र
 किञ्चिद्विदमिदानोमनुभूयते । यमात्मानं श्रोतुं वहवान् लभन्ते
 इति श्रुतिः स्वयं ग्राह्यं स इदानीं यस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे यतः कुत-
 श्चित् पुरुषात् येन केनचिज्जनेन यथा कश्चित् श्रोतुं लभ्यते, वला-
 दिव वहव स्तं श्रावन्ते इति तर्हि किमात्मश्रवणादिचोदना विफले-
 ति चेन्नैवं अमानित्वादिस्वाधनसमवधानपरेण वर्णाश्रमाचार-
 वता सुसुष्ठुणा यतितवमेव तत्र सिद्धिश्च बहुभिर्जन्मभिर्भवति,
 यथाक्तं भगवता ।

अनेक जन्मसंसिद्धस्ततोयाति परां गतिम् इति

न तु वर्णाश्रमाचारं तजतः कुत्रचित् सिद्धिरस्तीति तथा मनुः ।

आचारा परमोधर्मः श्रुत्वोक्तः स्मार्त्त एव च ।

तस्मादस्मिन् सदाचारानित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ।

आचाराद्विच्युतोविप्रो न वेदफलमश्नुते ।

आचारैश्च तु संयुक्तः सस्य फलभाग्भवेत् ।

एवमाचारतोदृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिम् ।

सर्वस्य तपसामूलमाचारं जगद्गुः परं ।

तथा विष्णुपुराणं ।

समुल्लङ्घ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति शोभनं ।

यानि तु -- एतानि के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदाजनाः ।

पार्थ क्वे जुह्वति प्राणं प्राणे वाचञ्च सर्व्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिवृत्तिमक्षयां

ज्ञाननैवापरे विप्रा यजन्त्ये तैर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामितां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषेति ।

सङ्गवचनानि ता ब्रह्मनिष्ठानां वेदसन्न्यासिकानां अगृहस्था-
नाभ्यमी विधय इति कुल्लूकभट्टोपदर्शितविषयकानि । वेदसन्न्यासि-
नस्तु कुटीचकाख्यसन्न्यासविशेषशालिनएव भक्तुप्रष्टाध्याये मुक्तावल्यां
तेनैव विचार्य्य निर्णीता अतएव आगस्ये । न गृही ज्ञानसात्वेण
परत्रेह च सङ्गलं प्राप्नोति चन्द्रवदने दानहोमादिभिर्विना इत्युक्तं ।

तथा न्यायाज्जितथनोज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः याद्वक्तृ
सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यते । इति ब्रूवतो वेदान्तोद्गीत
महिम्नो याज्ञवल्कास्य ऋषेर्नृयज्ञप्रदर्शितपञ्चयज्ञादिनित्यकर्मणां
याद्वप्रदर्शितनैमित्तिककर्मणाञ्च अत्यज्यता इत्यभिप्रायः प्रतीयते ।
न हि नृयज्ञ एवकार्य्यो नान्ये महायज्ञाः याद्वमेवकार्य्यं नान्यत्
सर्व्वं ऽकादश्रुपवासादिनिस्त्रैमित्तकमिति तदाशयः । अनर्हः
कर्मणां विप्रः सन्न्याहीनोयतः स्मृतः इति । छन्दोगपरिशिष्टवचनेन
सन्न्यां विना यादाधिकारानुपपत्तिः । अतएव बहुभिर्महाश्रौत्रियै
ब्रह्मजिज्ञासुभिः प्राप्तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य अश्वपतिनाश्रौत्राज्ञोयजनं
श्रूयते यथा । छन्दोगोपनिषदि यथ्यमाणोऽह वै भगवन्तोऽहमस्मी-
त्यादि तथा ब्रह्मज्ञाननिष्ठस्य जनकस्य अग्निहोत्रं श्रूयते । तथा
बृहदारण्यके जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम समेनेन वेदिष्य इति
अथह यज्जनकथ वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते इत्यादि
तथा खण्डिख्यजनकाय ज्ञानस्योपदेष्टुः केशिध्वजाख्यजनकस्य
यजनं प्रायश्चित्तानुष्ठानञ्च विष्णुपुराणे षष्ट्यांशे श्रूयते भगवानप्याह
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः इति । किञ्च ब्रह्मनिष्ठा-

पित्रादिः प्रीतत्वपरिहारकक्रियाश्च अवश्यकार्याः कश्चन्ताः सम्भ्रा-
रहितैस्त्रैः सम्पादनीयाः अनर्हकर्मणामित्यादिवचननेन वैधक-
र्मणि अधिकारःसम्पत्तेः। किमपरं परिनिष्ठितब्रह्मज्ञानस्य
आप्तकामस्य परिशेषितकर्तव्यस्यापि कर्मपरित्यागमसहिष्णुः
श्रीकृष्णीऽर्जुनमुवाच ।

लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसीति ।

मास्य विषयान्तरमाशङ्कितः अत्र ह्यात्मैव आप्तकामः कर्तव्य
रहितो दृष्टान्तीकृतः। न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एवच कर्मणि इत्यनेन यत्तु यथाक्तान्यपि
कर्मणि परिहाय द्विजेत्तमः। आत्मज्ञाने समे च स्यात् वेदाभ्यासेच
यत्नवान् इति मनुवचनं तदपि काम्यकर्मणां नित्यनैमित्तिक कर्म
णोवाहुल्यस्य च कारणवावर्त्तकं नत्वातन्तिक सम्भ्रापञ्चयद्याष्टका
श्राद्धादिनित्यनैमित्तिककर्मव्यावर्त्तनपरं। यत उक्तं भगवता
नियतस्य च सन्नप्रासः कर्मणोपपद्यते। मोहान्तस्य परित्याग-
स्त्वाप्तः परिकीर्त्तितः इति तथा विष्णुपुराणम् ।

यस्तु संतप्रज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थान जायते ।

परिव्राज्यापि मैत्रेय स नग्नः पातकी स्मृतः ॥

इति न हि भार्यारमणमेव गार्हस्थ्यं, किन्तुर्हि गृहस्थविहित
सम्भ्रापञ्चयद्याष्टकाश्राद्धादिनित्यनैमित्तिककर्मणि अतएव मनु
वचनवशाखायां एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गीपायतृप्रदर्शनार्थं नतृग्नि
होत्रादि परित्यागपरतयेतृक्तं इति कुल्लूकभट्टः। नियतस्य च सन्नप्रा-
सकर्मणोपपद्यते इति नियतस्य नित्यनैमित्तिकस्य इत्यर्थः नोप-
पद्यते इति अयमभिप्रायः। आहिताग्नीनामग्नीनां मरणे सतप्रन्तेष्टी
विनियोगः सन्नप्रासकाले वा भस्मपानादिना आत्मानि समर्पणं-
एतद्वयं विना अग्नीनां तप्रागे वीरहतप्रा एषवोथोदेवानामग्निमुदास-

एतन्नामः स्नाभ्याभ्योः भुतस्य चेति सनुवचनादुपपातकिनश्च स्युः ।
एवमनाहिताभ्योऽपि सन्ध्यापञ्चयनश्राद्धादितरागे ।

एतत् सन्ध्यावयं प्रीतं ब्राह्मणं यदधिष्ठितं ।
नास्ति यस्यादर स्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥
इति छन्दोगपरिशिष्ट निन्द्या—
अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ।
प्रायश्चित्तेन महता शुविभ्राप्नोत्यनापदि ।
पक्षं नित्यक्रियाहानेः कर्ता मेवैय मानवः ॥
सम्बत्सरक्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।
तस्यावलोकनात् सूर्यो गिरीन्द्रः साधुभिः उदा ॥
स्यृष्टौ स्नानं सचेलस्य शुद्धिहेतुमहामतं ।
हंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥
देवर्षिपितृभूतानि यस्य निश्चस्य वैश्वानि ।
प्रयान्तरनर्चिता न्यत्र स्नाने तस्मान्न पापकृतं ॥
देवादिनिश्वासहतं शरीरं यस्य वैश्व च ।

नतेन सङ्गमं कुर्यात् गृहासनपरिक्रदैः ॥
इत्यादि विष्णुपूराणादिनिन्द्या च अवश्यं निन्दिताः स्युः ।
तथा मरणात् परमवश्यं प्रेतभेदाः स्युः ॥
वान्ताश्चुक्त्वा सुखप्रेतो विप्रधर्मात् स्वकाच्युतः ।
इति मन्वादिवाक्यात् अन्यच्च ॥

यज्ञदानतपः कर्म न तत्रज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनोपिणां ॥
एतान्यपि तु कर्माणि तत्रक्त्वा साङ्गफलानि च ।
कर्तव्यानीति नै पार्थ निश्चितं मतसुत्तमं ॥

इति वचनेन नित्यनिमित्तिकादितरेषामपि यज्ञादीनां सङ्ग-
फलतारागेन कर्तव्यतुमुपदिशति भगवान् सङ्गन्तु व्याख्यातः पूर्वमेव
तथा श्रुतिरपि तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन

नास्तिव्यगिरासः ।

अद्वावतां गिरासतः कर्मयोगः । एतच्च उच्येव ज्ञानिमानिनां अविरत-
मेव कर्तृत्वमेतत्त्वादेरात्मधर्मत्वसमुपवतां नाहं कर्ता नाहं मीमा
इत्यादि वाङ्मार्गेण परान् प्रकल्पयतां रत्नादिभिरुपहतधैतयां
कर्मतरागस्य शास्त्रीकस्य सुदूरजराहतमेव तासिभ्यासां मनुः ।

योऽन्यथासक्तमात्मानमव्यथावस्तु भाषते ।

स पापलसजोऽसौकी विन चात्पतः प्रकल्पितः सुकृतार्थिभ्यः ।

सांसारिकदुःखाभक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्तीतिवादिनम् ।

कर्मत्रलोभयच्छष्टं संत्यजेदव्यजं यथा ।

यदि तु संग्रह्य मिजकर्मोधिकारि ब्रह्म जिज्ञासन्ते तदा प्राज्ञ-
महतीसुपहसनीयतां नहि उच्यु भयारणे अशक्ता अजगत् कार-
यितुं शक्नुवन्ति । अथ न ते जिज्ञासवः साधकाः किन्तु अन्वेषादपि
परं धर्मोभिति मनुवचनेन “प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् चत्रियाणां वैश्यान्
शूद्रादपि नोचादभीक्ष्णं । अदातव्यं अन्नधानेन नित्यं न च धिर्न जन्म-
रुतृ द्विशितां” इति मोक्षधर्मोवाक्येन च सूचिताः । प्रायजच्या-
र्जिततपोयोगब्रह्मचर्य्यप्रवृथ्याः सन्पादितामानित्वाद्यपिदत्ताधनाः
अवश्यम्भाविज्ज्ञान्तरालककर्मविशेषान्तरायप्रतिवदसिद्धयः भरत
धर्मव्याधादय इव प्रतिवन्धकापसरणादुदितसिद्धिकाः लोकसंग्र-
हमात्रप्रयोजनमनपेक्षमाणाः सिद्धा एव, इति चेत् किं तीर्थीवगा-
हनदेवाङ्गनादिधर्मोवृक्षेदार्यकमहाप्रयत्नेन लिङ्गेन तेषां तादाव-
मनुमिनीषे ? लोकसंग्रहमनपेक्षमाणास्तु सिद्धा जडोन्मत्ताश्चिदप्र-
वहरन्ति तथा च विष्णुपुराणं ।

अस्याञ्जरेत धे योगी सतां धर्ममद्रपयन ।

हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्ये त्वं महामतिः।

आत्मानं दर्शयाभास जडोन्मत्ताकृतिं जने ।

इति भरतीपाख्यानं, किञ्च किंवक्तव्यं ज्ञानिमानिनां दुर्ज्ञानस्य महत्त्वं यतः यो यो ज्ञानिमानो स सश्रुतिस्रुतीतिहासाखिलाख्यानादिप्रसिद्धमहिमानं जगदुपासनीयं स्रुतुस्रुतुं सुक्तिप्रदं हतहिरण्यकशिपुप्रभृत्यसुराहङ्गारमित्यादिविशेषणोपपन्नं विष्णुमपि मर्त्येन तुक्तेन सम्भावितनरकयातनातिर्यक्तपङ्क्तुत्वाद्यनर्थजातेन अजितक्षुत्पिपासारोगहर्षविषादकामक्रोधलोभभ्रमप्रमादमोहमदद्वेषेर्षासूयामानाहङ्कारादि दोषेण प्रतिक्षणं पराजितेन आत्मना समं पश्यति तं आत्मनोहीनं वा ब्रह्मदासाः ब्रह्मकितवा इत्यादि दासकितवादिब्रह्मान्नायपर्यालोचनया तस्य कैवर्त्तकितवादिसाम्यदर्शनेन पश्यति हीनतरं वा सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादि सर्व्वब्रह्मश्रुतिविमर्षणात् तस्य कोटकिञ्चुलुकादिसाम्यदर्शनेन पश्यति अहोचित्वं हीही । यदा देवानामपि इन्द्राग्निवायादित्ययमप्रभृतीनां प्रत्येकं कोटितमांशेन न समः कश्चिन्मर्त्तः तदा देवानामपि दैवतस्य विष्णोः का वार्त्ता एवं शिवादिषूद्रेयं । ननु कोन्योविष्णुनाम केवलं जीवापेक्षया काचादिवत्विमलेन उपाधिना परिच्छिन्नं प्रदीपवत् चैतन्यं जीवस्तु समलेन उपाधिना परिच्छिन्नं तत् इति ज्ञानिमानिनः कथयन्तोति चेत् अनेन विष्णुनिर्व्वचनेन ब्रह्मापेक्षयापि निजज्ञानोत्कर्षः प्रकटितो भवति ज्ञानिमानिभिः यतः योऽहं देव यतश्चाहं तद्भवान् वक्तुमर्हतीति प्रश्नानन्तरं दर्शितेन न विद्मः को भवानिति इति लङ्काकाण्डीयब्रह्मोत्तरवाक्येन ब्रह्मणाऽपि निर्व्वक्तुमशक्यः स इति प्रतीयते उत्तरवाक्यस्य स्तिरूपत्वासम्भवएव अनेन ज्ञानिमानिनामवाच्यमहिमानं बुध्दस्व प्रष्ट-

ब्रह्मज्ञानं केचिद् ब्रह्म निष्ठाः सन्तः साधयन्ति, केचित् मायासृष्टीदु-
र्जयत्वं मन्यमानाः विष्णुाद्यधीनां मुक्तिमन्विच्छन्तो विष्णुादुपासनां
कुर्वन्ते ते यत उक्तं भगवता ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामिव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ इति
तेषामहं समुद्धर्ता सृष्टुःसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसां ॥ इति
माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरिव समन्तव्यः सम्यगव्यवसितीहि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

इत्यादि तथा मार्कण्डेयपुराणं । सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां
भवति मुक्तये इति तथा आराधिता सैव नृणां भोगस्वर्गापवर्गदा
इत्यादि ननु ऋते ज्ञानान्न मोक्षीभवति इति चेत् क एवमाह
भवतीति तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं । ददामि
बुद्धियोगं तं येन मा सुपयान्ति ते ।

तेषामेवानुक्तम्पार्थ महिमज्ञानजं तमः ।

नाशयास्यात्मभावस्थी ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

इति भगवद्वाक्येन तेषां ज्ञानस्यापि तदधीनत्वावगमात् वृष्टिका
मस्य कारीरोष्ट्रा यजमानस्य घनाघन इव मात्तकामस्य न ज्ञाने
पृथगुद्देशः । न च ते उपासका ब्रह्मनिष्ठभगोहीना मन्तव्याः यतः

मयावेश्च मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 अथवा परयोपितास्ते ये युक्ततमा मताः ॥
 ये लक्ष्मणनिर्द्देश्य अव्यक्तं पर्थ्युपासते ।
 सर्व्वत्रयमद्विक्तञ्च कूटस्थमचलं भ्रुवं ॥
 संनियन्नेन्द्रियग्रामं सर्व्वत्र सत्समुद्रयः ।
 ते प्राप्नुवन्ति मामिव सर्व्वभूते हितेरताः ॥
 लेशोऽधिकतरस्त्वोवाजदत्तात्कचेतरां ।
 अव्यक्ता हि गति दुःखदेहवद्विरवाप्यते ॥

इति भगवदुत्तरवाक्ये स्तोत्रां युक्ततमलञ्च प्रतीयते । प्रश्नोत्तर
 वाक्यानाञ्च निर्णयपरत्वेन नार्थवादरूपत्वञ्च सम्भवतीति न तु—

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
 उपासकानां कार्थार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना ॥

इति यमदम्बिचरनेन साकारोपलानायाः कल्पितब्रह्मी-
 पासनारूपत्वेन तद्वस्तुः सुतरामकल्पितब्रह्मीपासकेभोगीहीना एवं
 भगवद्वाक्येन यथाकथञ्चित् समाधेयमिति चेत् ? किं ब्रवीषि, ब्रह्म
 णोरूपकल्पना इत्यनेन कीदर्थः प्रतीतः काऽत्र कल्पना, कः कल्पकः ?
 ननु कल्पनाघटनं कल्पकस्तु यजमान एव तेन रूपकल्पना प्रतिमा
 घटनमित्यर्थः इति चेत् । ब्रूहि किमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
 तथाऽरसं नित्यमगम्यवच्च यदित्यादिशास्त्रेण ब्रह्मणोरूपमवगम्य
 प्रतिमा तस्य घटनीया न च गुणवती ब्रह्मणोरूपकल्पना इति वाच्यं
 तदपि किं यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि शास्त्रेण रूपं
 ज्ञात्वा घटयिष्यसि नापि ब्रह्मशब्देन शरीरवान् विष्णुादिवक्तुं
 शक्यः पूर्व्वार्द्धासंगतिः न च रूपे प्रतिमादौ ब्रह्मणः कल्पना आह्वार्थं

कल्पना आहार्यज्ञानं सन्नतीत्यादारः कल्पकत्तु उपासकएव
इतिचेत् कल्पनाकल्पकथेदान् चमन्ता एव विष्णुः स्युः । नह्येवं
वैष्णवाः सम्यतिपद्यन्ते अमुकस्य विष्णोरन्यो मम विष्णुरिति किन्तु
धातुरपि विधाता एक एव विष्णुः सर्व्वैरेव ध्यायते अर्च्यते इत्यादि
एवमन्थेषु शिवादिषूत्रयं । अथ मनीब्रह्म उपासीत इत्यादिवत्
विष्ण्वादौ ब्रह्मणः कल्पना आहार्यतादात्मज्ञानं इतिप्रार्थ इति चेत्
ब्रह्मणोरूपकल्पना इत्यसङ्गतं नच रूपशब्देन लक्षणया रूपवानुच्यते
रूपे कल्पना इति सप्तमीसमासः तेन रूपवति विष्ण्वादौ ब्रह्मणः
कल्पनेति अवदभिसतोऽर्थः अपि च यश्चानसा न मनुते येनाहुर्मनी-
मतं तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं वद्विदमुपासते इत्यादिकाभिराहा-
र्यज्ञानविषयस्य ब्रह्मत्वञ्च निरस्यन्तीभिः तत्त्वमुपदिशन्तीभिर्जनितेन
तत्त्वज्ञानेन मनः प्रभृतेरिव विष्णोरपि ब्रह्मत्वस्य वाध्यत्वे तस्य परित्रां
ब्रह्मभावप्रदत्तबोधकानि माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
सयुष्मान् सप्ततीत्रैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्यादीनि असंशयित
प्रमाणान्यपि शास्त्राणि उपहसनोद्यानि स्युः, स्वयमसिद्धः कथं परान्
साधयतीति तर्हि कोऽर्थो वचनस्य इति चेत् शृणु चिन्मयत्वादि
विशेषणशुक्त्यापि ब्रह्मणः उपासकानां कार्यार्थं रूपस्य कल्पनं
कारणमित्यर्थः ब्रह्मण इति कर्त्तरि षष्ठी एतत् व्यक्तमुक्तं भगवता ।

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवात्मप्रात्ममायया ॥

व्यक्ततरमुक्तमगस्त्येन सर्व्वेश्वरः सर्व्वमयः सर्व्वमतहिते रतः ।

सर्व्वेषामुपकाराय साकारोऽभन्दिराकृतिः ॥

अजोऽप्यजाऽयतानन्तः सन्तीभूद्भूतभावनः ।

नच कल्पयतेः करीतरथीप्रसिद्धिः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्व

पालनादिकमपि प्रयोजनमुद्भेयं, ननु निराकारस्य सर्व्वव्यापकस्य
मृष्टप्रदिकर्तृत्वं साक्षात् श्रुतिप्रतिपादितं रूपधारणन्तु ज्ञानि
मानिनो नाभुप्रपगच्छन्ति इति चेत् अलमभुप्रपगमेन ब्रह्मह देवेभ्यो
विजिग्ये तस्यह ब्रह्मणो विजये देवा असहोयन्तत ऐच्छन्नास्माकमेवायं
विजयेऽस्माकमेवायं महिमेति । तद्वैषां विजज्ञौ तेभोरह प्रादु-
र्व्वभूव तन्न व्यजानत किमिदं यच्चमितितेऽग्निमब्रुवन् जातवेद
एतद्विजानीहि किमेतत् यच्चमिति तथेति तदभद्रवत् तमभवदत्
कोऽसौ अग्निर्वाहमस्मीतप्रब्रवीत् जातवेदा वाहमस्मीति । तस्मिं
स्त्वयि किं वीर्य्यं मितप्रपोदं सर्व्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै
दृणं निदधावेतदहेति तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन तन्न शशाक दग्धुंस तत
एव निवहते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतत् यच्चमिति वायुमब्रुवन् वाय-
वेतद्विजानीहि किमेतत् यच्चमिति तथेति तदभद्रवत् तमभवदत्
कोऽसौ वायुर्वाहमस्मीतप्रब्रवीन्मातरिष्ववा वा अहमस्मीति तस्मिं
स्त्वयि किं वीर्य्यं मितप्रपीदं सर्व्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ।
तस्मै दृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन तन्न
शशाकादातुं स तत एव निवहते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतत् यच्च-
मिति । तथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतन्तद्विजानीहि किमेतत् यच्चमिति
तथेति तदभद्रवत् तस्मात्तिरोदधे इति केनोपनिषद्वाङ्मणस्य अप्रा-
माख्यमभुप्रपगच्छन्तु प्राग्लिखित भगवदगस्तप्रवाक्ययोश्चेति ।
साचीपासनाध्यानधारणार्चननामकीर्तनमन्त्रजपहोमवन्दनादिरूपा
तथा च भगवद्वाक्यानि मां ध्यायन् उपासते इति ।

पत्रं पुष्पं फलं तीर्थं योमे भक्त्या पूयच्छति ।

तदहं भक्तुप्रपहतमश्नामि पूयताम्भवान् ॥

तथा विष्णुपुराणं ।

भवतोयत् परं रूपं तन्न जानन्ति केचन ।

अवतारिषु यद्रूपं तदर्चयन्ति दिवोकसः ।

तथा शिवाद्युपासनारतानि वाक्यानि अनुसन्धेयानि तत्र
ध्यानधारणयोरसमर्था अर्चनादिकं कुर्वन्ति । यथा भगवद्वाक्यं ।

मय्येव मनः आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ।

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं ।

अभ्यासयोगेन ततोभामिच्छामुं धनञ्जय ।

अभ्यासेऽप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमाभव ॥

इति तच्चाहं नं नाना तापनीयादिश्रुतिस्मृतिपुराणैतिहासतन्त्र
पञ्चरात्रादिविहितं भूतादिशुद्धिन्यासजालदिग्बन्धनमुद्राविरा
चनाद्यङ्गोपेतं शास्त्रग्रामयन्त्रप्रतिमादिषु यथाविधि कुर्वाणाः
शास्त्रार्थं दृढप्रतार्यरूपया अङ्गयोपेताः साधूनां न गर्हणामर्हन्ति
प्रतुप्रत अद्वावन्त्वेन प्रशंसाभिति । यतः शास्त्रेषु हेतुवादं निवार
यति । भगवान् मनुः । श्रुतिस्तु वेदोविज्ञेयोधर्मशास्त्रन्तु
वे स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्व्वर्भावितप्रनेन ।
महाभारतञ्च ।

पुराणं मानवोधर्मः साङ्गोविदश्चिकित्सितं ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्त्व्यानि हेतुभिरिति निन्दति
हेतुकान् भगवान् मनुः योवोऽमन्ये त ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाहिजः ।

स साधुभिर्व्विहृषकार्योनास्तिकोविदनिन्दकः ।

तथा हेतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नाहं यैदिति ।

धिरचक्षुः निरर्थकमेव जानान् प्रतारवाग्बभूवुः अथावपस्तु न कां महं-
यन्ति इति न तेन किमपि शोचते । ननु यथा प्रतिपादितेषु देवार्च-
नविधिः श्रूयते तथा निषेधादिषु दृश्यते तथा किञ्च अत्रतत्पत्रां वृणाम-
र्चायां देवबहुत्रां । दर्शनस्यैतन्नप्रवृत्तपदार्थजादिकं इति ।
यस्यात्मबुद्धिः कुण्ठे चिन्धातुके लघीः क्त्वात्वादिषु भौमहृद्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सखिले न कर्हि विष्णुर्जपेऽर्चिःषु स एव गोखरः इति ।
योमां सर्वेषु श्रूतेषु सप्तसाधनजोऽर्चः । हिलाखां भजते मोहात्
भस्मनीव जुहोति सः । इति भागवते पृच्छिलाधातुद्रव्यादिमूर्त्तां
वीश्वरबुद्धयः । क्षिप्यन्ति तपसा मूढाः परां शान्तिं न यान्ति ते ।
इति तत् कथं समाधेयमिति चेत् न बुध्यथाः किमेतानि वाक्यानि
निषेधविधिरूपाणि उतार्थवादाः, नन्दर्थवादा एव एते अन्यथा-
नुपपद्यमानानि निषेधविधिसुहावयन्ति क्त्वाच्छे चार्थहानिः स्यादि-
तरदिवत् इति चेन्न काव्यनुपपत्तिः ज्ञानवज्जनोपसर्पणं तदीयपूज्य-
त्वबोधोपासनोपविधीनां स्तावकत्वेन अर्थवादानामुपपत्ति-
सम्भवात् यथा तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं सतिलेनैव तर्पणम् । योऽन्यथा-
तर्पयेन्मूढः स विष्टायां क्त्वाभिर्भवेत् इति जिन्दातीर्थं देवात्तिलाभा-
वे तर्पणं न निषेधयति किन्तु तिलतर्पणस्य स्तावकतया निषिद्धति-
त्यादिष्वपि तिलतर्पणं तीर्थं विदधाति एवमेव भीमांसितं स्मार्त्तं
भद्राचार्येण । तदुक्तं न जिन्दा निन्दितुं पुवर्त्तते । किन्तु विधि-
मेव स्तौति इति अन्यथा यथाश्रुतार्थपरत्वे गङ्गादिषु तीर्थं
बुद्धीनां महर्षिः मुख्यानामपि गोखरत्वव्याक्षेपः स्यात् श्रूयते हि भार-
तपुराणादौ शतशः सप्तर्षिः प्रभृतीनां तीर्थयात्रा, तथा पूजादस्यापि
तीर्थयात्राविस्तारेण वामनपुराणे वर्षितास्तेन च अज्ञातज्ञापकै-
रविगीतशास्त्रैः प्रमापितमर्थं प्रतिपाद्यमाना व्याक्षेपनीयतामर्हन्ति
किन्त्वश्रुताना एव व्याक्षिप्यन्ते इति । कथं न त्वागन्तं तिल

देवत्वबुद्धिः प्रसिद्धत्वात् । अपि च यदाशङ्कसे मूर्खत्वव्याप्तेषु
 मरणान्ताशौचं तत् कथं प्रतिमाधारकार्त्तनविधेः सत्तालब्धि
 समर्थयिष्यसि कर्मभावे तु कर्तुः शुचित्वापेक्षणात् । वस्तुतः मूर्खप
 देनानाद्यविद्यायुक्ता उच्यन्ते अतिप्रसङ्गात् किन्तु अज्ञातज्ञातव्य
 विपरीतज्ञानयुक्ताश्च उच्यन्ते । तत्र प्रथमभावमभिप्रेतय स्मार
 भट्टाचार्यैरक्तं मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य सार्थगायत्रीरहितस्य
 इति रुद्रधरः इति पूर्वोपदर्शितमूर्खभावद्वयं ज्ञानिभानिभिरेव
 सुखमेततः कार्याकार्यबोधरहिता विष्णुादिभिरात्मसाम्यं विप
 रीतं ते बुध्यन्ते ततश्च क्रियालोपयथेष्टाचरणमूर्खत्वानां सन्निपा
 तत तानिव प्रावृज्जीवमतन्ताशौचमाज सम्यति सम्यतोम ।
 इतिनास्तिभ्यनिरासः समाप्तः ।

नारदस्मृतिः ।

(टीकासहिता)

अवतरणिका ।

इह हि भगवान् मनुः प्रथमं सर्वभूतानुग्रहार्थमाचारस्थितिहेतु-
भूतं शास्त्रञ्चकार । यत्र लोकसृष्टिर्भूतप्रविभागः सहशप्रमाणं
पर्षलक्षणं वेदवेदाङ्गयज्ञविधानमाचारो वप्रवहारः कण्टकशोधनं
राजवृत्तं वर्णाश्रमविभागौ विवाहन्यायः स्त्रीपुंसविकल्पो दायानु-
क्रमः श्राद्धविधानं शौचाचारविकल्पो भक्ष्याभक्ष्यलक्षणं विक्रया-
विक्रयमीमांसा पातकभेदाः स्वर्गनरकानुदर्शनं प्रायश्चित्तानुप्र-
निषदो रक्षस्थानानि एवं चतुर्विंशति प्रकरणानि । १ । तदेतदत्र
श्लोकप्रतसहस्रेण साशीतिनाध्यायसहस्रेण च भगवान् मनुरूप-
निबध्य देवर्षये नारदाय प्रायच्छत् । स च तस्मादधीत्य महत्वा
ज्ञायं ग्रन्थो न सुकरो मनुष्यैरेव धारयितुमिति द्वादशभिः सहस्रैः
सञ्चिन्नेप, तच्च महर्षये भार्गव्याय प्रायच्छत् । २ । स च तस्मादधीत्य
तथैवायुः शक्तिमपेक्ष्य मनुष्याणामष्टभिः सहस्रैः संचिन्नेप, तच्च सुम-
तये भार्गवाय प्रायच्छत् ॥ ३ । सुमतिरपि भार्गवस्तस्मादधीत्य
तथैवायुर्ज्ञासादल्पीयसीं शक्तिमनुष्याणामिति चतुर्भिः सहस्रैः
संचिन्नेप । ४ । तदेतत् पितृमनुष्याह्वधीयन्ते, त्रिस्तरण शतसहस्रं
देवगन्धर्वादयः । तत्रायमाद्यः श्लोकः—“आसीदिदं तमोभूतं ना
प्राज्ञायत किञ्चन । ततः स्वयं भूर्भगवान् प्रादुरासीच्चतुर्मुखः” । ५ ।
इत्येवमधिकृत्य क्रमात् प्रकरणात् प्रकरणमनुक्रान्तम् । तत्र नवमं
प्रकरणं वप्रवहारी नाम यज्ञेमामादौ देवर्षिनारदः सूत्रीयां
माहकां चकार ॥ आस्रायमाद्यः श्लोकः । ६ ।

धर्म्मकतानाः पुरुषाः यदासन् सत्यवादिनः ।

तदा न वावहारोभून्नद्वेषोनाऽपि मत्सरः ।१।

नष्टे धर्म्मे मनुष्याणां वावहारः प्रवर्त्तते ।

द्रष्टा च वावहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः ।२।

आदौ सर्वेषां प्राणिनां अनुग्रहार्थं आचारोनाम शिष्टपरम्परा-
चरितः सदाचारस्तस्य स्थितिश्चिरस्थायिता, तस्या स्तत्र वा हेतुभूतं
कारणस्वरूपं शास्त्रं मनुसंहितेति प्रसिद्धं धर्म्मशास्त्रं चकार कृत-
वान्, यत्र शास्त्रे लोकसृष्टि प्रभृतीनि चतुर्विंशतिप्रकरणानि सन्ती-
ति शेषः । मनुसंहिताध्यायनेनैव तान्यशेषतो ज्ञातव्यानीत्यर्थः ।
आसीदिति इदं जगत् सृष्टेः प्रागिति शेषः, तसोभूतं घोरिण तमसा
अभिभूतं अन्धकारमयमिति यावत् आसीत् स्थितम् । अमुमेवार्थं
स्फुटं चिकीर्षुराह-न प्राज्ञायतेति किञ्चन किमपि जगदन्तर्गतं द्रव्यं
दिशोविदिशश्च न प्राज्ञायत न ज्ञानविषयीभूतमभवत्, सर्वाणि
वस्तूनि स्वस्वप्रकृतौ लोनाप्यासन्, ततश्च न कस्यापि ज्ञानमभव-
दित्यर्थः । ततः तस्मात्तमसः स्वयंभूः स्वयंभूतः, यस्योत्पत्तः
कर्त्ता कश्चिदन्योन वर्त्ततेस्मेतिभावः, भगवान् षडैश्वर्यशाली चतु-
र्मुखः आदि प्रजापतिर्ब्रह्मा प्रादुरासीत् प्रकाश आसीत् प्रादुर्बभू-
वेति यावत् । स चास्मादज्ञाततमसान्वाज्जगतोयथाक्रमं लोकसृष्टि-
मकरोदित्येवमधिकृत्य प्रकरणान्यनुक्रान्तानि । तत्र मनुक्तेषु प्रकर-
णेषु नवमं प्रकरणं वावहारोनाम यच्च सर्वोपकारित्वात् प्रथमं देव-
र्षिणा नारदेन सविस्तरमभिहित इत्यर्थः । अस्य (नारदोक्तस्य)
ग्रन्थस्य अयं वक्ष्यमाण आद्यश्लोकः प्रारम्भवचनम् ।

(१) धर्म्मेनाम श्रुतिस्मृतिपुराणादिमहर्षिवचनैस्तथात्वेनानु-
शिष्टः शिष्टाचारमूलश्च, सः (धर्म्मः) एकतानः एकबलः अद्वितीय

भूताः पुरुषा यदा यस्मिन् काले आसन् अभवन्, तदा तस्मिन् समये व्यवहारः, द्वेषः ; मत्सरश्च न अभूत् न बभूव । तस्मिन् धर्मप्रधानसमये कश्चित् पुत्रि न कोऽपि द्वेषं (वैरभावं विरोधमिति यावत्) नापि मत्सरं (तत्सम्पदसहनं क्रोधं वा) अकरोत्, ततश्च परस्परस्य हिंसन विरहात् न कोऽपि राजद्वारे अभियोगं चकार कुतो व्यवहारस्यावकाशः, धर्मस्य व्यवहारद्वेषमत्सरैः सह छाया-तपवद्धिरोधभावः, यथा यत्रातपस्तत्र न छाया, यत्र छाया तत्रनातपश्च, तथा यदा धर्मस्तदा न व्यवहारद्वेषमत्सराः यदापुनरिमे तदा धर्म इत्येतदर्थं एवाभिहितो भगवता नारदेन । अथ कोऽयं व्यवहारो नामिति चेदाह मिताक्षरा-अन्यविरोधेन स्वात्म-सम्बन्धितया कथनं व्यवहारः, यथा कश्चिदिदं क्षेत्वादि मदीय-मिति कथयति, अन्योऽपि तद्धिरोधेन मदीयमिति ; स च व्यवहारः प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको भवति । प्रतिज्ञादीनां लक्षणं चाथे स्फुटी भविष्यति । व्यवहार विषय-ञ्चाह याज्ञ वल्करः-“स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्धाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्” अस्वार्थः धर्मशास्त्र समाचारविरुद्धेन मार्गेण परैः आधर्षितः अभिमृतोयद्राज्ञे प्राङ्-विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति चेत्, तदावेद्यमानं व्यव-हारस्य विषयः । तच्च पुनरष्टादशधा भिद्यते यथाह-मनुः-“तीषा-माद्य ऋणादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः, सम्भूय च ससुत्यानं, दत्तस्थानपकर्म च, वेतनस्यैव चादानं, संविदश्च व्यतिक्रमः, क्रय-विक्रयानुशयो, विवादः स्वामिपालयोः, सीमाविवादा धर्मश्च, पारुष्ये दण्डवाचिके, स्तै यच्च साहसश्चैव, स्त्रियः संग्रहमेव च, स्त्रीपुं-धर्मौ, विभागश्च, द्युतमाह्वयमेव च पदान्यष्टादशैतानि व्यवहार-णिनाविह” इति ।

(उक्तस्वरूपः) प्रवर्त्तते, प्रवृत्तोऽभूदित्यर्थः । अथकालप्रभावेण मनुष्याणां तथाविधायां धर्म्मिकनतायां विनष्टायां द्वेषादीनाञ्च प्रवृत्तौ व्यवहारस्यावश्यकता जातित्यर्थः । ततः कोव्यवहारं करिष्यतीत्याशङ्क्याह द्रष्टाचेति—राजा भूस्वामी व्यवहाराणां द्रष्टा निर्वाहकः, हि यस्मात् स दण्डधरः दुष्टानां निग्राहकः स्मृतः मन्वादिभिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—“व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्विब्राह्मणैः सह । धर्म्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः” इति नृप इति क्षत्रियमात्रस्यैवाऽयं धर्म्मः नृपः (राजा) विद्विब्राह्मणैर्व्यवहारण धर्म्मशास्त्राभिर्ज्ञैर्ब्राह्मणैः (न क्षत्रियादिभिः, ब्राह्मणैरिति सहयोगे तृतीया ततश्च व्यवहारतद्दर्शने तेषामप्यप्राधान्यं सूचितं) धर्म्मशास्त्रानुसारेणार्थशास्त्रानुसारेण (दिशादिसमयधर्म्माणामपि धर्म्मशास्त्रान्तर्गतत्वेन न पृथगुपादानं) क्रोधलोभविवर्जितः सन् व्यवहारान् पश्येत् अवलोकयेत् । अतोव्यवहारादर्शनेऽन्यथा दर्शनेन च राज्ञोदोष एव । यथाहमनुः—“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डाश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छतीति” । अथ चेत् कार्य्यवशाद् राजा व्यवहारं द्रष्टुं न शक्नुयात्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह याज्ञवल्क्यः “अपश्यता कार्य्यवशाद् व्यवहारान्नृपेण तु । सभ्यैः सह नियोक्तवैरा ब्राह्मणः सर्वधर्म्मवित् ।” इति कार्य्यान्तरयाकुलतया व्यवहारान् अपश्यता नृपेण सभ्यैः सह सर्वधर्म्मवित् (सर्वान् शास्त्रोक्तान् सामयिकाञ्च धर्म्मान् वेत्तीति तादृशः । ब्राह्मणः (न क्षत्रियादिः) नियोक्तवैरः व्यवहारदर्शने इति शेषः, तस्य (ब्राह्मणस्य) स्वरूपञ्च कात्यायनेनाक्तं तथाह “दान्तं कुलीनं मधप्रस्थमनुद्गेगकरं स्थिरं । परत्रभीरुं धर्म्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्” इति एवम्बिधब्राह्मणासम्भवे क्षत्रियं वैश्यान्वा नियुञ्जीत न शूद्रमिति मित्याचरा । सभ्यानां लक्षणञ्चोक्तं

नारदस्मृतिः ।

लिखितं साक्षिणश्चैव द्वौ विधौ परिकीर्तितौ ।

साक्षिभ्यर्थाविशुद्ध्यर्थं द्वयोर्विवदमानयोः ॥ ३ ।

सौत्तरोनुत्तरश्चैव स विज्ञेयोद्विलक्षणः ।

सौत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलिखापूर्व्वकः पणः ॥ ४

सभासदः कार्यार्थं रिपी मितं च ये समा” इति । ते च त्रयः
कर्त्तव्याः नच्युनाः, “यस्मिन् देशे निषोदन्ति विप्रा वेद विदस्त्रयः”
इति महस्मरणात्, बृहस्पतिस्तु, “सप्त पञ्च त्रयोवा सभासदा भवन्ती-
तराह ।

(२) सर्वत्रैव व्यवहारे वादिप्रतिवादिनौ कर्त्तव्यौ । तत्रामि-
त्ता वादो, ये प्रत्यभियोगो भवति स प्रतिवादी परस्परं विव-
दोवादिप्रतिवादिनोरेकतरस्यापि दोषेण (दुष्टलक्षणमाह
स्मृत्याः देशादेशान्तरं याति सङ्गणी परिलेखि च ललाटं स्त्रियते
स्य मुखं वैवर्ण्यमेति च । परिशुष्यत्सुखलहाक्यो विरुद्धं वहु-
भाषते वाक्चक्षुः पूजयति न तथोष्ठी निर्भुजत्यपि स्वाभावान्विकृतिं
गच्छन्सनोवाकायकर्मभिः अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा स दुष्टः परिकी-
र्तितः । इत्युक्तलक्षणविकृतिमापन्नस्य जनस्य तत्तच्चोटाविशेषण)-
ऽर्थः सन्दिग्धोभूतः तस्य सन्दिग्धार्थस्य विशुद्ध्यर्थं स्थुटीकरणार्थं
लिखितं (दक्षिण इति भाषा) साक्षिणश्चेति द्वौ विधौ (उपायौ) परि-
र्तितौ । याज्ञवल्क्यास्तु त्रिविधमेव प्रमाणमाह “प्रमाणं
लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्” । तत्र लिखितं द्विविधं
— सनं चीरकश्चेति, शासनं तास्त्रपत्नादि, चीरकञ्च तदन्वत् ।

“यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
 तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः ॥
 गृहिणोऽपुत्रिणोमौलाः क्षत्रविट् शूद्रयोनयः ।
 अप्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥
 आमाः सर्वेषु वर्णेषु कार्याकार्येषु साक्षिणः ।
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धान् विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥
 अथ कीदृशः साक्षिणोः वर्ज्य इत्यत आह—
 नार्थसम्बन्धिनोनामा न सहाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥
 न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।
 न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥
 नाध्यधोनो न वक्तव्यो न दस्युर्नविकर्मकृत् ।
 न वृद्धो न शिशुर्नैकोनाम्न्या न विकलेन्द्रियः ।
 नार्त्तो न मत्तानोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ॥
 नश्चमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धोनापि तस्करः ।

साक्ष्यलक्षणमाह मनुः—

“समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।
 तत्र सत्यं ब्रूवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न होयते ॥
 साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रूवन्नार्थसंसदि ।
 श्रावणं रकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥
 यत्रानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ।
 पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥
 एकोऽलुब्धस्तु साक्षीस्या इह्वरः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
 स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्, दोषैरान्यैश्च या वृताः ॥

(३) स व्यवहारः द्विलक्षणः, द्वे लक्षणे यस्य स द्विलक्ष

विवादे सोत्तरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।

स एव हि पणं दाप्योविनयञ्च पराजये ॥ ५ ॥

रस्य लक्षणमस्यैव स्वीकस्यापराद्धेन निर्दिशति, यत्र पणः विलेखापूर्वको भवति, स सोत्तरः, लेखा लेखनं विशेषेण लेखा विलेखा तत्पूर्वकः पणो यत्र वादिसमीपतः प्रतिवादिनाएतत् द्रव्यं केनापि पणेन गृहीतमिति लिखितं भवेत्, तत्रैव व्यवहारस्य सोत्तरत्वं वर्तते, तत्रैव व्यवहारे प्रतिवादिन उत्तरं ग्राह्यं अन्यथा तु व्यवहारस्यानुत्तरत्वमेव । यदि पुनर्वाङ्मात्र एवानिवद्वाक्षरोवचने र्जल्पित एव नाक्षरैर्निवद्धस्तदा स पणः कृतोऽपि अकृतवद्द्रष्टव्यः । इत्यर्थः अयञ्च व्यवहारः सपण इति कथ्यते ।

(५) सोत्तरपणे विवादे द्वयोः वादिप्रतिवादिनीर्मध्ये योहीयते, हीनो भवति यस्य पक्षो दुर्बलो भवति स एव हि पराजये पणं विनयञ्च दण्डञ्च, दाप्यः । व्यवहारे कृतं पणं अर्थिने, मिथ्याव्यवहारजन्यदण्डञ्च राज्ञे दाप्यः । यत्र पुनरेकः कोपावेशाद्यदा पणं कृत्वा न दद्यात् तत्र तस्मिन् सपणव्यवहारे हीनं पराजितं दण्डं राज्ञे अर्थिने च स्वीकृतं पणं दापयेद्राजिति शेषः ।

अवसरेऽस्मिन् व्यवहारगतं किमपि वक्तव्यमवशेषयामः । अर्थगत इतिः अर्थः साधं सोऽस्यास्तीति अर्थी, तस्य प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी, अथ प्रत्यर्थिना आधर्षितोऽर्थी प्रथमं राज्ञः पुरतः प्रत्यर्थिकृतात्मधर्षणं निवेदयेत् । अथ राज्ञा सभायां समानीते प्रत्यर्थिनि तस्य पुरतः मन्थाप्रथममावेदितं तथैव लेखयेत् । न पुनरन्यथा, तथात्वे अन्यथा-

तथाहि—“अन्यवादी क्रियाहेषो, नोपास्थाता निरुत्तरः ।

प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः इति वचनात् यः अन्यवादी आवेदनसमये किमपि ब्रवीति परतोलेखनादिसमये चान्यत्, यः क्रियाहेषी नियमप्रतिपालनपराङ्मुखः यः न उपस्थाता आवश्यकसमये राजसभायां नोपतिष्ठते, यः निरुत्तरः उपस्थितोऽपि राज्ञा पृष्टो न किमपि प्रतिवदति अथवा न प्रतिवक्तुं समर्थो भवति प्रपलायी च यश्च कार्यकाले दूरतरं प्रपलाय्य तिष्ठति एते पञ्चविधोऽना वावहारे पराजितो भवति । अत आवेदनसमये यथा आवेदत परतश्च तथैव ब्रूयात् लेखयेद्वा । तत्रावेद्यमानकार्यादप्यग्रान्यपि वत्सरादीनि लेख्यानि तथाहि याज्ञवल्काः “समाप्तस्य द्वाहनामजालादिचिह्नितम्, सम्बत्सरपक्षतिथिवारदिनाथि त्वर्थिनामब्राह्मणादिजालादिचिह्नितं आदिशब्देन द्वातन्त संख्यास्थानवैलक्षण्यलिङ्गादीनि गृह्यन्ते एतानि सर्वेषां पूज्य कथितान्यकथितानि वा तत्र लेख्यानीत्यर्थः । स्थावरविवादे तु—

देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च ।

जाति संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं चेतनाम च ॥

पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकोत्तनम् ।

स्थावरषु विवादेशु दशैतानि निवेशयेत् ॥

सुविस्तृतसूत्रिणाम् आर्यावर्तं, मध्यं वज्रं पञ्चतद स्थानं ग्रामनाम वाराणसी प्रकृतिः, सन्निवेशः विवादे तस्थानस्य पूर्वादिदिग्भागावच्छिन्नगृहचेत्वादिः । जातिः इति संज्ञाः वदन्तादिः अधिवासः समीपदेशवासी जनः ।

1) चेतनाम शालिचेत कुसभचेत

मेघदूतम् ।

अवतरणिका ।

मेघदूतं हि दृश्यश्रवणभेदेन द्वैविध्यमापन्नेषु संस्कृतकावेषु
 अवरकाव्यान्तर्गतम् । अवरकाव्यानामपि पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्चेति
 त्रैविध्यमस्ति । तत्र पद्यं चतुष्पदीति वचनात् पद्यकाव्यमेवैतत् ।
 ततश्च काव्यं महाकाव्यं, खण्डकाव्यतया द्वैविध्यमाप्तौ पद्य-
 कावेषु खण्डकाव्यमिदं, तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—“खण्ड-
 काव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च” काव्यस्य एकदेशानुसारि
 यत्किञ्चिल्लक्षणहीनं यत् काव्यं, तत् खण्डकाव्यम् इति तदर्थः ।
 मल्लिनाथस्तु “अत्र नगनगरार्णववर्णना, सङ्गावान्महाकाव्यात्”
 मित्याह, तच्चिन्त्यमेव, महाकाव्यलक्षणघटकीभूत सर्गवन्धादिहीन-
 त्वात् अथ किन्नाम काव्यमिति चेत् काव्यलक्षणमाह पुनस्त-
 त्रैव ।

भाषा-विभाषा-नियमात् काव्यं स्वर्ग-समुज्जितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्रीवर्जितम् ॥

भाषा संस्कृतादिः, विभाषा अपभ्रंशादिः, तासां नियमात् निय-
 मेनोपन्यासात् सन्धिरहितं सर्गसमुज्जितञ्च यत् तत् काव्यं भवति,
 तस्यैकदेशानुसारि यत्, तत् खण्डकाव्यमिति निर्णयः । ततश्च
 खण्डकाव्ये भाषाविभाषानियमौनास्ति नापि सर्गवन्धः ।

मेघदूतं हि मन्दाक्रान्ताऋन्दसारचितम् तल्लक्षणञ्चास्मत्प्रका-
 शिते श्रुतबोधे द्रष्टव्यं । अत्र नायको यत्तः स तु दिव्य एव ।

विषयः ।

कश्चित् कुबेरस्यानुचरो यक्षः* स्वाधिकारप्रमादात् भक्त्या कुबे-
रेण “वर्षमेकं यावदस्तं गतमहिमा स्वप्रणयिनीजनवियोगं भोक्ष्यसे”
इति शप्तोदाक्षिणात्वे रामगिरिमाश्रित्योवास । स च शापो
हरिशयनादुत्तरमेवाभवत् । ततश्चाष्टौ भासान् कथञ्चिदतिगमय्या-
षाढस्य प्रथमदिवसे तस्याचलस्य परितोमिघागमभवलोक्य तस्य विर-
हाग्निः प्रदीप्तोवभूव । तेन च ब्राह्मकुलहृदयः स्वहृदयवज्रभाया अपि
तादृशे समये तथाविधविरहवाधाः समुद्भावयन् तां सान्त्वयितुं
कामपि दूतं प्रजिहोषुस्तस्मिन् महारण्यप्रदेशे कामपि स्वकार्यक्षमं
चेतनपुरुषमपश्यन् तमेव दक्षिणपवनकृतोदकसञ्चारं ब्राह्मदिग-
म्बरतलं महामेघराशिं दूतत्वेन परिकल्पयन् यथान्यायं समादृत्य
वद्विनयाञ्जलिरस्मै गमनमार्गनिर्देशपूर्वकं प्रियासमीपवक्तव्यं
यावत्सन्देशजातमचीकथत् । अन्ते च शीघ्रमावयोः समागमो
भविष्यतीति सान्त्वनवचनैः प्रियामास्त्रास्यितुमदिक्षत् ।

मेघदूतस्य द्वौ भार्गो वर्त्तते । एकः पूर्व्यां द्वितीयश्चोत्तरः । तत्र
पूर्वभागश्चतुःषष्टिस्तोकैः सम्पूर्ण उत्तरश्च षट्षष्ट्याश्छ्लोकैः । पूर्व-
भागं हि यक्षस्याश्रयीभूतरामगिरित आरभ्य कैलासपर्यन्तं ब्राह्मस्य
पथस्तत्रस्थितानां प्रसिद्धस्थानानाञ्च वर्णना कृता । वर्णनञ्च तथा

*विद्याधरोप्सरो यक्ष रत्नो गन्धर्व्वकिन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो
भूतोऽमी देवयोनय इत्यमरकोषाद् यक्षीनाम कश्चिद्देवयोनिवि-
शेषः । कुबेरश्च तेषां यक्षाणामधिपः । कुत्सितं वैरं शरीरमस्य स
कुबेरः स च धनाधिष्ठातृदेव उत्तरदिगधिपश्च, तस्य कैलासपर्यन्ते
अलकानामप्रसिद्धा नगरो वर्त्तते, तत्र चैत्ररथं नाम परमरमणीय-
मद्यानमस्ति । तस्य रथश्च पुष्पकनाम्ना प्रसिद्धः । स च विश्वव-

परिपाठ्या कृतं यथा पाठ्यसमये वर्णितस्यानां शोभा प्रसभं
हृदयमधिकरोतीव। उत्तरभागे तु यज्ञस्य निजगृह प्रिया सौन्दर्य-
तन्त्रे वक्तव्यानि सन्दे शवचनानि चोपवर्णितानि। अत्रापि कवि-
त्वस्य चरमः समुत्कृष्टोदगितः।

ग्रन्थकारः।

मिश्रदूतं महाकविकालिदासस्य कृतित्वेन प्रसिद्धम्। कालि-
दासश्च उज्जयिनीनगराधीशमहाराजविक्रमादित्यसमाभूषणानां
रत्नानामन्यतम आसीदिति प्रसिद्धिः। विक्रमादित्यस्य शासन
काले च सम्बन्धान्ना प्रसिद्धेऽपि कालिदासाद्योऽस्तस्य महाराजस्य
विक्रमस्य शासनकाले पाश्चात्यपण्डितानां सम्बन्धान् विवादो
दृश्यते। विलसन्महादेवमते स हि विक्रमादित्योराजा प्राक्
खृष्टजन्मनः चतुःप्रश्चादशदशस्य ऊर्ध्वं विक्रमादित्यस्य शासनकाल
आसीत्, लेमन्नामधेयः पण्डितः खृष्टीयद्वितीयशताब्द्यां कालि-
दासोवभूवेत्यकथयत्। वेवरनामधेयस्तु स्वप्रकाशितमालविका-
ग्निमित्रे खृष्टीयद्वितीयचतुर्थशताब्दोरन्तरे कालिदासः स्थित
इत्यब्रवीत्, भाओदाजीनामा पुनः खृष्टीयषष्ठशताब्द्यां कालिदा-
सावस्थितिं निर्णिनाय। कालिदासो यदा भवतु मिश्रदूतन्तुतत्कृति-
रेवेत्यत्र न कोऽपि सन्देहः, कालिदासकृतित्वेन प्रसिद्धेभ्योऽभिज्ञान-
शकुन्तलप्रमुखग्रन्थेभ्यो मिश्रदूतस्य भाषाया औजस्रिताधिकेऽपि
तैः महास्यैकग्रन्थकृतत्वात्कृतित्वस्यैकस्य भाषायाः अभाव्यैकशब्द
भाष्यमस्ति। विशेषतो विक्रमोर्ध्वमिश्रोदके उर्व्वस्यन्तर्धानावसरे
पुरुरवःपठितश्लोकाः मिश्रदूतमुपस्मारयन्ति। कालिदासस्यापरि-
ग्रन्थाः ऋतुसंहारं, रघुवंशम्, मालविकाग्निमित्रं, कुमारसम्भवं,
अभिज्ञानशकुन्तलम्, विक्रमोर्ध्वमि, शृङ्गारतिलकं, नलोदयं, प्रश्नो-
त्तरमाला, हास्यार्णवं, श्रुतबोधः, इत्यादयः, अन्येऽपि ग्रन्थाः कालि-

मेघदूतम् ।

(पूर्वमेघः)

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः ।
 शापिनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
 यत्तश्चक्रो जनकतनयास्तानपुण्योदकीषु
 स्निग्धकायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

पूर्वकाले कौन यत्क,

श्वकार्ये ना राथे लक्ष्य,

क्रोधे प्रेभु शाप दिन तार,

“एकवर्ष सूदुःसह,

विरह बल्लणा मह,

छाडि रह आपन जायय ।”

शुनि गृह तेयागिरा,

यत्क रामगिरि गिरा,

रहे तथा निर्मिया भवन

जनक नन्दिनी स्नाने,

पुण्यजल येई स्थाने,

छारि धारे देवदारुवन ॥

(१) आशीर्नमष्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति शास्त्रात्
 काव्यादौ वस्तुनिर्देशात् कथां प्रस्तौति ।

कश्चिदिति-स्वाधिकारप्रमत्तः (स्वाधिकारात् स्वनियोगात्, जुगु-
 प्साविरामप्रमादाथानामुपसंख्यानमित्यपादाने पञ्चमी, प्रमत्तः

देवापराधाच्चेतोः कान्ताविरहगुरुणा कान्ताविरहेण मुक्तिणा दुर्म
 रण दुःसहेनेति यावत्, वर्षभोग्येण (वर्षं संवत्सरं व्याप्य, कालाच्चर
 रत्नन्तसंयोग इति द्वितीया, भोग्येन द्वितीयातत्, कुमुदि चोत्तर
 पदे इति णत्व) भक्तुः (स्वामिनः) प्रापेन अस्तं गमितः (नाम
 प्रापितः) महिमा (सामर्थ्यं) यस्य सः एवंभूतः कश्चिद्व्यक्तः (देवयो-
 निविशेषः) जनकतनयान्मानपुष्पीदकेषु (जनकतनयायाः सीतायाः
 स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि पवित्राणि उदकानि येषुः तेषु पावनेष्वि-
 त्थर्थः) तथा-स्निग्धकाया (तरुषु क्वायाप्रधानास्तरवः शाकपार्थिवा-
 दित्वात् समासः, स्निग्धाः (सान्द्राः) क्वायतरवः नमेरुवृक्षाः) येषु, तेषु
 वसतियोग्येष्वित्थर्थः रामगिर्याश्रमेषु (रामगिरेश्चित्रकूटस्य आश्र-
 मेषु) वसतियोग्येषु स्थानेष्वित्थर्थः वसतिं (निवास) चक्रो कृतवान्
 केनचित् प्रमत्तेन-महिम्नायत्तेषु वसतिश्चक्रो इति वाच्यन्तरम् ।
 अस्तमिति मकारान्ताऽवयव्यं तस्य द्वितीयेति धीनविभागात्
 समासः ।

प्रसादीऽनवधानतेत्यमरः ।

गुरुस्तु गीष्पती, श्रेष्ठे, गुरौ, पितरि, निर्भरे इति विश्वः ।

स्निग्धन्तु मसृषे, सान्द्रे इति शब्दार्थवः ।

क्वायावृक्षो नमेरुः स्यादिति शब्दार्थवः ।

आश्रमेष्विति बहुवचनेन नायकस्य नैकत्वावस्थितिस्तस्यो-
 ष्यात् संचितः ।

रामगिरिः । रामगिरि इत्यस्य रामपर्वत इत्यन्तरार्थः, स एव
 पर्वतो यत्र वनवाससमये रामः प्रोवासः । मन्त्रिनाथस्तु रामगि-
 रीत्यस्य चित्रकूटेत्यर्थमसकरीत् । रामो हि पितुराज्ञया वनं प्रस्थितः
 गन्तव्ये गच्छामस्योः सन्तो मन्त्रिभिरज्ञाजस्यस्यसं जगाम ।

“भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदीजनः ।
सुदर्शमिह मां प्रेत्य मन्ये ह्यमिममाश्रम् ॥
आगमिष्यन्ति वैदेहीं माञ्चापि प्रेक्षका जनाः ।
अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥
एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ।
रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥”

एतच्छ्रुत्वा भरद्वाजस्तमुवाच ।

दशक्रोश इतस्तातगिरिर्यस्मिन् निवत्स्यसि ।
महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः ॥
गोलाङ्गुलानुचरितो वानरर्चनिषेवितः ।
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥
यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाख्यवेक्षते ।
कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुरुते मनः ।
ऋषयस्तत्र वहवोविहृत्य शरदां शतम् ।
तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥
प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ।
इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥

इति भरद्वाजवचः श्रुत्वा रामश्चित्रकूटमेवावासायाऽरोचयत् ।
चित्रकूटस्य तस्वातीव प्रियोवभूवेति वक्ष्यमाणश्लोकैः प्रतीयते—

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवरप्रियः ।
दिद्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥
प्रथ दाशरथिश्चित्तं चित्रकूटमदर्शयत् ।
गार्थ्याममरसङ्काशः शचीमिव पुरन्दरः ॥
नराज्यभ्रंशनं भद्रे न सहृद्विर्विनाभवः ।

यदोह शरदोऽनेकास्वया साहैमनिन्दिते ।
 लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधर्षति ॥
 बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।
 विचित्रशिखरेह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ॥
 वैदेहि रमसे काञ्चिच्चित्रकूटे मया सह ।
 पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसम्मतान् ॥”

चित्रकूटसमीपे मन्दाकिनी नाम्नी काचिन्नदीचासीत्
 तथाहि रामायणम् ।

अथ शैलाद्विनिष्कृत्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ।
 अदर्शयच्छुभ्रजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥
 अन्नबोच्चवराहोहां चन्द्रपरुणिभाननाम् ।
 विदेहराजस्य सुतां रामोराजीवलोचनः ॥
 विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।
 कुसुमैरूपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥
 दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।
 अधिकं पुरवासाञ्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥
 नायोध्यायै न राज्याय सृष्टये च त्वया सह ॥

एवं स्थितेऽपि रामगिरिपदेनाऽन्नान्य एव पर्वतः कवीरभि-
 प्रोत इत्यस्माकं प्रत्ययः । चित्रकूटे रामस्यवासोहि भरतागमन
 पर्यन्तमभत् । स च स्वल्प एव कालः । तादृशाल्पकालेनास्य राम-
 नाम्ना प्रसिद्धौ कथञ्चित् सम्भाव्यमानेऽपि ततः परिकल्पितमेघगमन
 पत्यास्तु न सम्यक् घटते । मेघस्य पथि विन्ध्याचल दर्शनं सम्भावितं,
 चित्रकूटोहि विन्ध्याचलस्यांश एव ततश्चतदसङ्गतं स्यात् । एवम-
 न्यान्यपि स्थानानि सन्ति यानि चित्रकूटादृष्टिणानि विभावन्ते ।

जनकतनयास्नानमुखोदका, एवमादिकारणकलापैरामगिरिश्चि-
त्रकूटादन्य एव कश्चिदिति सम्भाव्यते ।

रामोहि पञ्चवटीमिव चिरमध्युवाम । तत्रापि रामाश्रम--
समीपे गोदावरी नदी, बहवः पर्वताश्चासन्, तथाहि रामायणे ...

“अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्द्वृतः ।

इहाश्रमपदं रम्यं यथावत् कर्तुमर्हसि ॥

इयमादित्यमङ्गाशैः पद्भिः सुरभिगन्धिभिः ।

अदूरं दृश्यते रम्या पद्मिनीपद्मशोभिता ।

यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ।

इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्द्वृता ॥

हंसकारण्डवाकोर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।

न चादूरं न चासन्ने नृगयूथनिपीडिता ॥

मयूरनादिता रम्याः प्रांशशेषेषुकन्दराः ।

दृश्यन्ते गिरयः सौमराः फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥’

रामाश्रमसन्निहितत्वात् प्रसिद्धप्राचीनाभिधेयाभावाच्च तेषामपि
पर्वतानां रामगिरिनान्ना प्रतिद्विः सम्भाव्यत एव ।

विलसन् साहेबस्तु रामगिरिविषये यदवोचत तदग्रे लिख्यते-
“रामस्य वनवाससमये प्रथमनिवासोहि वुण्डलखण्डस्थिते चित्र-
कूटपर्वते समभवत् । तद्वि स्थानमधुना कम्पत इति प्रसिद्धमद्या
प्येतत् पवित्रं तीर्थमिति कथ्यते । किमूरपर्वतश्रेण्यन्तर्गतः कोऽपि
पर्वतस्तु दाक्षिण्याधिसुखं प्रस्थिताय ससीतलक्षणाय रामायश्रयं
ददाविति तद्वत्यानां प्रवादस्तौ नाद्यापि तं प्रति सन्निहितग्राम-
वासिनां महानादरोवर्त्तते (See Capt. Blunt's journey from chunargh-
ur to Yerlanagoodum, Asiatic rescaches vii 60.) १८०६ खृष्टाब्दीय
आशियाटिक आनुयाल रेजिष्टारनामपुस्तके मिर्जापुरनाम

मेघदूतम् ।

प्रियादिजनमङ्गतस्त्रापि चेतः चित्तम् अन्यथा भूता वृत्तिर्व्यापारो
यस्य, तदन्वयावृत्ति भवति जडतामापद्यते निर्व्यापारभवतीतरर्थः ।
काण्डाहो प्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने दूरे संस्था स्थितिर्यस्य
तस्मिन् दूरसंस्थं भाति, किं पुनः विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः ।
विरहिणां लघुसन्दर्शनसुहीपनं भवतीति भावः । मेघाद्दर्शने
चित्तस्यात्काण्डा वर्धते तथाचाभिज्ञानशकुन्तले-रम्याणि वोच्य मधु-
रांश्च निशम्य शय्यान् पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तत्रैतसा स्वरति नूनमवोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तरसीह-
दानि । अत्रार्थापत्त्यनुप्राणतोऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः । अर्थान्तर-
न्यासलक्षणं यथा ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि
कार्यञ्च कारणेनदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साधर्म्येणैवकार्योत्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥

अत्र विशेषस्य मेघालाके यच्चदुःखानुभवस्य सामान्येन वैध-
र्म्येण सुखितोऽपि तथाविधसमये दुःखानुभवेन समर्थनमित्यर्थान्तर-
न्यासः तस्य च सुखिनोऽपि यदा चित्तौत् कण्ठं तदा विरहिणो
ऽवश्यं भवत्येवेत्यर्थापत्तानुप्राणनं, अर्थापत्तिलक्षणं च दण्डापूपि
कथान्यर्थोऽर्थोऽर्थापत्तिरिष्यते इति ।

कौतुकञ्चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोरिति विश्वः ।

कथमपि—ज्ञान हेतुविपक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथ-
मादि तथाप्यन्तं (कथमपि) यत्न गौरववाढयोरित्युक्त्वलः । राजा
गभी नृपे चन्द्रे यज्ञे क्षत्रियशक्तयोरिति विश्वः ।

कौतुकाधानहेतोरित्यत्र केतकाधानहेतोरिति भरतः सना-
तन, रामनाथ, हरगोविन्द, कल्याणमल्लसम्यतः पाठः । अर्थस्तु
केतकगर्भारोपणकारणस्य, केतकपुष्पगन्धोहि विरहिणामत्यल

প্রকৃতস্বামী অবশিষ্টাংশীভিবাঙ্কজনাশী
 জীমূবীম স্তম্ভস্বামী' হারজিহ্বান্ প্রভৃতিম্ ।
 স্তম্ভস্বামী: স্তম্ভস্বামী: স্তম্ভস্বামী: স্তম্ভস্বামী
 প্রীত: প্রীত: প্রীত: প্রীত: প্রীত: প্রীত: প্রীত: প্রীত: ॥৩॥

আঁবেণে বিরহবার, বাঁচাইতে প্রেমদার,
 না হেরি উপায় কিছু আর,
 বারতা কুশাম্বর, পাঠাইতে মনে লয়,
 মেবমুখে নিকটে তাহার ।
 নুতন কুরচি কুলে, রচি অর্থ দেয় তুলে,
 মেবশিরে মুখে মৃদুহাসি,
 প্রেমভরে পুলকিত হিঙ্গ্রাসে স্বাগত হিত
 ভুবি চিত, মধুর সম্ভাষি ।

अथ समाहितान्तःकरणः सन् किं ज्ञतावानित्याह प्रत्यासन्न-
 वृत्ति । यो यद्वीर्यचिरं दधौ स इत्यर्थः । न भवति आवणे प्रत्या-
 सन्ने आपाङ्गम्यानन्तरं सजिह्वष्टे प्राप्ते सतीत्यर्थः । दयिताजीवि-
 तान्त्वन्वयार्थी सन् वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वादुत्पन्नानर्थप्रती-
 कारादनर्थीत्यन्तिप्रतिबन्धएव वदमिति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राण-
 धारणोपायं त्रिकीर्तुमित्यर्थः । जीपनखोदकस्य मृतः पतनखी
 वस्त्रपथ्यो जीमूनः । पृषोदरादित्वात् साधुरिति । तेन जीमूनिन
 जलवरेण प्रयोज्येन स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्त्ताम्
 हारयिष्यन् प्रापयिष्यन् । लट् शिषे चेति चकारात् क्रियार्थक्रियो

धूमज्योतिः सखिलमस्तां सद्भिपातः क्व भेषः

मन्टेभार्थाः क्व पटुजगद्वैः प्राणिभिः प्रारथीचः ।

भावः । हृदयोरन्वतरस्यामिति कर्मसंज्ञायाविकल्पात् पक्षे कर्त्तरि
त्वतोया । प्रत्ययर्नवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लिकाभिः, कल्पितार्थाय
कल्पितोऽनुष्ठितोऽर्घः पूजाविधिर्यस्य तस्मै, जीमूताय, क्रिया
ग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रीतिप्रसुखानि
प्रीतिपूर्वकाणि वचनाभि यस्मिन् कर्मणि तत्प्रीतिप्रसुखवचनं
यथा तथा शोभनसागतं स्वागतं वचनं प्रीतः सन् व्याजहार
दुःखाकारणानां परच्छेदर्थः ।

नभः व्यावणिकश्च स इत्यमरः ।

मूतः स्यात् पटवन्धेऽपीति रुद्रः ।

वाक्तां प्रवृत्तिर्हृत्तान् इत्यमरः ।

कुटजोमिरिमिर्दिनि हलायुधः ।

मूखे पूजाविधावर्ष इत्यमरः ।

दयिताजीवितालम्बनार्थमिति दयिताजीवितालम्बनार्थमिति
भरण, सनातन, राजनाथ सन्नतः पाठः । एतस्मै प्रवृत्ति-
विशेषमितिदम् । शतान्तु दयितायाः प्रियायाः जीवितस्य प्राण-
धारणञ्च आत्मस्वनाशवशतः स्वैर्यमिति दास्यत् तदेव अर्थः प्रयो-
जनं दद्यान्तः । दयिताजीवितालम्बनार्थमिति हरगोविन्द
कल्याणकमन्मतः पाठः एतस्मै हारदियमिति क्रियाविशेषण

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिक्रपणाश्च तनाचेतनेषु ॥५॥

धूम, ज्योति, जले आर, पवने जनम वार,
कोथा सेइ जड़ जल धर,
कोथा वा कुशल बागी, लये वार सेइ प्राणी,
इन्द्रिय बाहार पटुतर ।
विरहे कांठर यक्ष, ना करि एसव लक्ष्य,
दौत्य भिक्षा जलदे जानाय,
विरहे आतुर बने, अचेतने सचेतन,
भेदाभेद बुझा नाहि वाय ।

ननु चेतनत्वात्प्राज्ञं कथमचेतनल कारयितुं प्रवृत्तइत्यपेक्षायां
कविः समाधत्ते धूमिति । धूमश्च ज्योतिश्च सलिलञ्च मरुद्वायुश्च
तेषां सन्निपातः सङ्घातो मेघः क्व अचेतनत्वात्सन्देहानर्हइत्यर्थः ।
पटुकरणैः समर्थन्द्रियैः । प्रापणीयाः प्रापयितव्याः सन्दिह्यन्तइति
सन्देहास्तदवधार्याः क्व इत्येवमीत्सुक्यादिष्टार्थीद्युक्तत्वात् अप-
रिगणयन् अविचारयन् क्वद्वयमतपन्तासम्भावनायां तथाच चेतन
प्राणिप्रापयितव्याः सन्देशार्थाश्चेतनेन मेघेन कथमपि नेतुं न
सम्भावन्त इति अविचारयन्नित्यर्थे गुह्यको यच्चस्तं मेघं ययाचे
याचितवान् प्रार्थयामास । तथाहि कामार्त्ताः मदनातुराश्चेतना
श्चाचेतनाश्च तेषु द्विपदे प्रकृतिक्रपणाः स्वभावेदीनाः कामा-
न्धानां युक्तायुक्तविषयसूत्रादचेतनवाच्यता न विरुद्धान्तइत्यर्थः ।
अत्र मेघसन्देशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विषमालङ्कारः । तदुक्तं विरु-
द्धकार्यस्योत्पत्तिर्विज्ञानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विष-
मालङ्कतिस्त्रिधा । सा चार्थान्तरन्यासानुप्राणिता ततसमर्थकत्वे-

मेघदूतम् ।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशात् दूरवन्धुर्गतीहं
याञ्छा मोघा वरमधिगुणे नाऽधमे लब्धकामा ॥६॥

पुष्पक ओ आवर्त्तक, येई वंश प्रवर्त्तक
 डुबने विदित याहा हय ।

सेई वंशे जन्म लओ, ईन्द्रेर प्रनिधि हओ
 धर रूप ये-वा मन्ये लय ॥

जानि सब एन्नु त्हाई, भिक्का किछु माग्गि जाई,
 भागेय थिया दूरनेणे आज ।

गुगीर निकटे चाहै, नापेलेओ ऋति नाई,
 पेलेओ अधमे नाहि काय । ७

प्राणी तु चेतनीकन्वित्यमरः । उत्सुक—इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक
इत्यमरः ।

अर्घस्योपकरणद्रव्याणि यथा देवीपुराणं “आपः क्षीरं कुशा-
ग्राणि दधिसर्पिश्च तण्डुलाः । यवाः सिद्धार्थकं चैव अष्टाङ्गार्घ्यं
प्रकोर्त्तितम् ।” अन्यत्र त्वन्यविधानि दृश्यन्ते—यथा “रक्तविलुञ्जतेः
पुष्पैर्दधि दूर्वा कुशेस्त्रिलैः सामान्यः सर्वदेवानामर्घोऽयं परिकी-
र्त्तितः ॥” अथैतेषामभावे तु विकल्पविधिर्यथा—“अभावे दधि
दूर्वादेर्माननं वा प्रकल्पये” इति ॥ ५ ॥

सम्प्रति याञ्छामकारमाह जातमिति । हे मेघ ! त्वां भुवनेषु
विदिते भुवनविदिते । निष्ठेति भूतार्थं क्तः गतिबुद्धीत्यादिना वर्त्त-

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद् प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिः क्रोधविश्रुं षितस्य ।

मात्समासो न स्यात् क्त्विन च पूजायामिति निषेधात् । पुष्कराश्चा-
वर्त्तकाश्च केचिन्मोघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातं महाकुलप्रसूतमि-
त्यर्थः । कामरूपमिच्छावीनविग्रहं दुर्गादिसञ्चारक्षममित्यर्थः ।
मघीनः इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रवानपुरुषं जानामि । तेन महाकुल-
प्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशाद्देवायत्तत्वात्,
दूरे इन्द्र्युर्गस्य स दूरवन्धुः वियुक्तभार्य्योऽहं त्वभार्य्यत्वं गतः ।
ननु याचकस्य याच्जायां याच्यगुणोत्कर्षः कुत्रोपपुञ्जत इत्या-
शङ्क्य देवाद्याच्जाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभावोपयोगइत्याह
याच्जेति । अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याच्जा मोघा
निष्फलापि वरमीषप्रियं दानुर्गुणायत्वाप्रियत्वं याच्जावैफल्या-
दीषप्रियत्वमिति भावः । अधमे निर्गुणे याच्जा लब्धकामाऽपि
सफलापि न वरमीषप्रियमपि न भवतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्या-
सानुप्राणितः प्रयोऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना । प्रियः प्रिय-
तराख्यानमिति । एतदाद्यपादत्रये चतुर्थपादस्थे नार्थान्तरन्यासे-
नोपजीवितमिति सुव्यक्तमेतत् ॥

विधिर्विधाने देवे चेतप्रमरः । वरः देवाद्भृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु
क्लीवे मनाक् प्रिये इतप्रमरः ।

वयमायर्त्तं वगमिच्छा प्रसेदयोरिति विश्वः ।

पुष्करावर्त्तकः—पुष्कराश्च आवर्त्तकाश्च केचिन्मोघानां श्रेष्ठा इति
मल्लिनाथोक्त्या पुष्करावर्त्तकानां भिन्नत्वं लक्ष्यते अन्यत्राऽपि तेषां
भेदो दृश्यते पुराणसर्व्वस्वे तु तेषामैक्यं व्युत्पादितं यथा

“पुष्करा नाम ते मेघावहतस्तोयमत्सराः ।

गन्तव्या तं वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधीतहर्मा ॥ ७

सुखं मानव चर, तोमारै शरणं लय
तहि बलि जलद तोमाय ।

धन पति क्रोधभरे, बसि छुंके देशोत्तरे
साध किछु जानाते प्रियार ॥

ओहे नव जलधर, तूमि से वारता हर,
याओ बरूपुरी अलकाय ।

सौध वार धवलित, बाहिर उद्यामस्थित
शिरशिरौकात चन्द्रिकार ॥ ७

मरः । अनेन व्यावर्त्तकत्वमुक्तम् । अलका नाम अलकीति-
प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या त्वया गन्तव्य-
तर्यः । छतरानां कर्णविषष्टो ॥

सन्तप्तानामिति । हे पयोद ! त्वं सन्तप्तानाम् आतपेन वा
प्रवासविरहेण वा संज्वरितानाम्, शरणं पयोदानेनातपस्त्रि-
न्नानां प्रोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोसि । तत्तस्मात्का-
रणाद्गणपतिः कुबेरस्य क्रोधेन विस्त्रयितस्य प्रियया वियोजितस्य
मे मम सन्देहं वार्त्तां प्रियायाः हरः प्रियां प्रति नयेतर्यः । सम्ब-
न्धसामान्ये षष्टो । सन्देहहरणैनादयोः सन्तापं नुदेतर्यः । कुब-
स्थाने सा स्थिता तत् स्थानं वा कस्य तत्राह गन्तव्येति । वहिर्भवं
बाह्यम् । वहिर्देवपञ्चजनभ्यश्चेतरण् । बाह्ये उद्याने स्थितस्य
हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तया धीतानि निर्मलानि हर्माणि

त्वान्मारुहं पवनप्रद्वीनुद्गृहीतालकान्ताः
 प्रेक्षिष्यन्ती प्रविशन्वदिताः प्रतपयादाप्रसत्यः ।
 कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वव्युपेक्षित जायां
 न स्याद्द्व्योऽप्यहमिध जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥८

তোমার আকাশে হেরি, মনে করি নাহি দেরি,
 পতি লাভ হইবে আবার ।

বিরহিণী নারীগণ, দেখিবে তোমার বন,
 সরসিয়ার অলকার ভার ।

বিরহ-বিধুর-প্রিয়া রহে কেবা তেয়োগিয়া
 নিরখিয়া উদয় তোমার ।

না হলে আমার মত নির্বাসিত ভাগ্য হত
 পরাধীন জীবন তাহার ॥

सन्तापः संज्वर समावितप्रमरः ।

शरणं गृहरच्चिन्नीरितप्रमरः ॥ ७

मदर्थं प्रस्मितम्भ ते यदिभ्रातृनामनाश्वासनमातुषङ्गिकं फल-
 मित्याह त्वामिति । पवनप्रद्वीनुद्गृहीतालकान्मारुहं त्वां पन्थानं
 गच्छन्ति ते पथिकाः, पथः कश्चिदिदं कान्प्रथयः, तेषां वनिताः
 प्रोषितमर्हकाः प्रत्ययात्पु यावन्मजविश्वामान् आश्वसतयो विश्वस्ताः ।
 श्वसिधातोः श्वसन्तादुगितश्चेति लीप् तयोद्गृहीतालकान्ताः दृष्टिप्रसा-
 रार्थमुन्नमथ्य घृतालकायाः सततः प्रेक्षिष्यन्ते अतुप्लकटतया द्रक्ष्यन्ती
 तपर्यः । तथाहि त्वयि सन्नद्धे व्याघृते सति विरहैण विधुरां विवशां
 जायां क उपेक्षेत न कोपीतपर्यः अन्योपि मद्गतिरिक्कोपि यो
 जनोऽहमिव पराधीनवृत्तिः परायत्तजीवको न स्यात् स्वतन्त्रस्तु न

केचित् । न तत्र दाक्षीणामभागस्थः चातकः पक्षिविशेषश्च
मधुरं आद्यं नदति व्याहरति इदं निमित्तद्वयं वर्त्तते वर्त्तिष्यते
वापरं विभित्तमित्वाह । गर्भेति । गर्भः कुञ्चिस्थोजन्तुः । तस्या-
धानमुत्पादनं तदेव क्षण उक्तवः सुखहेतुत्वादिति भावः । तस्मिन्
परिचयाद्भागहेतोः स्त्रि लोम्नि आयद्वमालाः गर्भाधानसुखार्थां
तन्सम्बन्धिं शब्दप्रसङ्गस्य इत्यर्थः । उक्तञ्च कर्णोदये । गर्भं वलाकाद-
धत्तेऽभ्रयोगान्नाके भिन्नवल्गवाः सजन्तादिति । वलाकाः वलाका-
ङ्गनाः वयनस्यस्यं वृष्टिप्रियं भवन्तं पुत्रं सत्यं सेविष्यन्ते । अनुकूल-
भासतश्चातकगर्भितरकाः प्रादुर्गन्तानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे
दृष्टं विस्तरभयादासीषि ।

यथा सादृश्ययोग्यत्ववीणा स्वार्थानतिक्रम इति यादवः ।

गन्धो गन्धक आसीदे स्त्रिषे सम्बन्ध सर्वयोरिति विश्वः ।

वामस्तु वक्त्रे रम्ये स्यात् सव्ये वामगतेऽपि चेति शब्दार्णवः ।

निर्झीपारस्थितौ कालविशेषीत्सवयोःक्षण इत्यमरः ।

चातकस्तौ सगन्धः इत्यत्र चातकस्तौ सगर्व्व इति भरतसनातन
रामनाथहरगीविन्दसम्मतपाठः चातकस्तौयगृध्रुः । तीयगृध्रुः
जलाभिलाषो । इति कल्याणमल्लघृत पाठः ।

गर्भाधानक्षणपरिचयादित्यत्र गर्भाधानक्षमपरिचयम् इति
भरतसनातनरामनाथहरगीविन्दसम्मतः पाठः गर्भस्य आधाने आरो-
पणे क्षमः समर्थः परिचयः सम्बन्धी यस्य तादृशम् ।

गर्भाधानस्थिरपरिचयम् । इति पाठान्तरम् ।

सल्लिनाथमते श्लोकेऽस्मिन् अनुकूलपवनस्य मन्दवहनं वाम-
भागस्थचातकस्य मधुरनदनं, भक्तानाञ्च वलाकानां सेवनमिति त्री-
स्थेव शुभसूचकानि । अन्ये तु वस्तुतस्तु आद्यं द्वयं निमित्तं, तृतीयं

नाञ्चावश्यं दिवसगणनात्परामेकपत्नी
 मय्यापन्नामविहतगतिं द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।
 आशावन्धः कुमुमसदृशं प्रायशोह्यङ्गनानां
 सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रूणाद्वि ॥१०॥

ना हवे विकल गति,
 तव भ्रातृवधु मती,
 अबश्या हेरिबे मेहे झाने ।
 विरहे मनिन कीन,
 एके एके गणे दिन,
 आशय रीतिरा अहे प्राणे ॥
 रमणीय प्रेमाकुल,
 हृदय कुसुमतूल,
 शुकाईया विरहे यथन ।
 शगिरा पड़िते यय,
 अयनि तथनि ताय,
 आशीरुतु कररे धारण ॥

चातको वामभागवर्ती सन् मधुरं नदति अतस्तर्कयामि वलाका
 वदपङ्कयोनयनसुभगं भवन्तं मेविष्यन्ते, भवाञ्चदलकां गन्त, न
 केवलं मभीषकासी भवतोऽपि वलाकारूपनायिकासम्भोगः सम्पत्-
 स्यति इति तेषां भावः । पूर्वार्द्धोक्ते न शुभसूचकनिमित्तद्वयेन परार्द्धगतं
 वलाकासङ्गलाभरूपं शुभफलन्ते सद्यएवफलिष्यतीति प्ररोचनार्थ-
 सुक्तम् । अतएव गर्भाधानक्षणपरिचयादित्यपि क्षया गर्भाधानक्षम
 परिचयमितिपाठः समोचीनः । चातकानां वामतोऽवस्थानस्य
 शुभसूचकत्वं यथा ।

वर्हिणश्चातकाश्चापा ये च पंसङ्गिताः स्वगाः ।

ऋतुसंहारिष्ये तस्यानुरूपः स्त्रीकीर्तिः ।

दृपाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः

प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं नववारिधारिणी

वलाहकाः श्लोमनोहरस्वनाः ॥८॥

न च तस्यानाशात् व्रतस्त्रलनाच्चा निरर्थकस्त्वययास इत्याह ताञ्चेति । हे मेव दिवसानामवशिष्टदिनानां गणनाय संख्यानि तत्परामाभक्ताम् । अतएवाव्यापन्नाम् अमृतां शापा वसाने मदागमनप्रयत्नाय जीविनीमित्पर्यः । एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी तां पतिव्रतामित्पर्यः । नित्यं सपत्न्यादिष्विति डीप् नकारश्च । भ्रातुर्न जायां भ्रातृजायां निःशङ्कं दर्शनीयामित्प्राशयः । तां सन्प्रियाम अविहतगतिः सफलगतिः सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि च आलोकयिष्यसे एव । तथाहि आशा अति दृष्ट्या । बध्यतेऽनेनेति बन्धोवन्धनं हन्तमिति यावत् आशैव बन्धः आशा-बन्धः कर्त्ता प्रणयि प्रेमयुक्तम् अतएव कुसुमसदृशं सुकुमारमित्पर्यः । अतएव विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशीलम् अङ्गनानां हृदयं जीवितं हृदयं जीविते चित्ते इति शब्दार्थवः । प्रायशः प्रायेण कृण्वि प्रतिवध्नातीत्यर्थान्तरन्यासः ॥

एतस्य श्लोकस्योपरि महामहोपाध्यायपण्डितश्रीमत्स्वरचन्द्र विद्यासागरैवं लिखितम्—

सप्तमे श्लोके सन्देशहरणार्थमलकागमनं याचित्वा अष्टमे विरहिणीसमाश्वासनरूपमानुषङ्गिकं फलं नवमे बहुनायिकासम्भोगसुखसमवायः एकादशे च सहायसम्पत्तिः सन्दर्शिता यथा पथिकवनिताः पवनपदवीं मारुढं त्वां प्रेक्षिष्यन्ते वलाकाश्च वङ्गपङ्क्तयो भवन्तं सेविष्यन्ते राजहंसा आकैलासाङ्गतः सहायाः सम्पतस्यन्ते

कर्त्तुं यच्च प्रभवति सहीनुच्छिखीभ्यामवस्थां
 तच्छ्रुत्वा ते शयणमुभयं गजिर्जतं मानसोक्ताः
 आ कैलासाद्विसकिलयच्छि ह्यप्रायेयवन्तः
 सम्प्रत्यन्ते नभसि भवतो राजहंसतः सहायाः ॥११

तव ये मधुर रवे,
 कन्दनी फुटिले, तवे-
 फलवती दसूभती हर ।
 से रव शुनिरा काणे,
 मानससरसी पाने,
 येते तदे राजहंसतर ॥
 मृगानेर किमनरे,
 चक्षु पूटे तुने नरे,
 करि ताहे पथेर मघन ।
 कैलास अवधि पथ,
 हवे तव अनुगत,
 शोभाकरे आकाश मगुल ॥

त्वत्प्रिया मृता पतिव्रतप्रखलिता वा स्यात् तर्हि निरर्थको मम
 गमनप्रयास इत्याशङ्कं परिहरन् मेघं प्रोत्साहयति ताञ्चावश्यमि-
 त्पादिना दशमेन । अतोदशमस्य श्लोकस्य एकादशस्थाने एकादशस्य
 दशमस्थाने सन्निवेशोयुज्यते नवमैकदशयोर्मध्ये दशमस्य सन्निवे-
 शस्तु प्रामादिक एव । इति एतत्तु नास्मभ्यं रीचते । तथा सति दशमे
 भ्रातृजाया इतरस्य न तादृशं सार्थक्यं स्यात् । यथास्थिते तु तस्य
 सार्थक्यं यथा एवं वलाकासम्बन्धेन प्रहृष्टभोगप्रवृत्ते स्तस्य मेघस्य
 यदि तां यत्प्रयसीं दृष्ट्वा काऽपि कुप्रवृत्तिरुदियात् ततस्तन्निवार-
 णाय भ्रातृजायेति कथनं एतेनात्मीयसम्बन्धस्तवानुपभोग्या च

स्यानौचित्यं तदा पथ प्रसङ्गादनन्तरमेव तदुल्लेखस्य सङ्गतिः स्यात्, ततश्च पूर्वमेघस्य शेषभागएवाऽस्य (दशमश्लोकस्य) सन्निवेश उचितः नत्वेकादशस्थाने । वस्तुतस्तु, समसादारभ्य दशमं पर्थ्यन्तेषु श्लोकेषु मेघेन तत्राऽवश्यं गन्तव्यमिति सूचयित्वा विवृतमार्गवर्णनस्य सङ्गतप्रथमेकादशस्यावतरणमिति सर्व्वभवदातम् ॥ १० ॥

सम्पत्ति सहायसम्पत्तिश्चास्तीत्याह कर्तुमिति । यद्गर्जितं कर्त्तुमर्हतीत्युच्छिलीः श्लोकात्तदुक्तकन्दलिकाम् । अतएव अबन्ध्यां सफलान् कर्त्तुं प्रभवति गच्छीति शिलीन्ध्राणां भाविशस्यसम्पत्तिसूचकत्वात् इति भावः । तदुक्तं निमित्तनिदाने । कालास्त्रयोगादुदिताः शिलोन्ध्राः सम्पन्नशस्यां कथयन्ति धात्रीमिति । तत् अवणसुभगं श्रोत्रसुखं लोकस्येति शेषः । ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसात्काः मानसे मरसि उन्नमसः उक्तु का इति यावत् । उक्त उन्नमना इति निपातात्साधु । कालान्तरे मानसस्य हिमदुष्टत्वात् हिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वादन्त्यत्र गता हंसाः पुनर्वर्षासु मानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । विसृक्सलयानां शृणालाग्राणां छेदेः शकलैः पाथियवन्तः पथि साधु पाथियं पथि भोज्यम् । पथ्यतिथिवसतिस्वपेर्दञ् । तद्वन्तः शृणालकन्दशकलसम्बलवन्त इत्यर्थः । राजहंसा हंसविशेषाः । नभसि व्योम्नि भवतस्तव आ कैलासात् कैलासपर्थ्यन्तं पदद्वयञ्चैतत्, सहायाः सयात्राः । सम्पत्स्यन्ते सम्भविष्यन्ति कन्दन्ध्याश्च शिलीन्ध्रा स्यादिति शब्दार्णवः । राजहंसाश्चैतच्चुचरणैर्लोहितैः सिता इतरमरः ।

सहायस्तु सयात्रा स्यादिति शब्दार्णवः । उच्छिलीन्ध्रा मवन्ध्यामित्यात्र उच्छिली श्लोकात्पत्रामिति भरतरामनाथहरगीविन्दकल्याणमङ्गष्टत पाठः अर्थस्तु उद्गतानि शिलीन्ध्राणि भूमिस्फोटाएव आस्तपत्राणि यस्यां सा तथा ताम् ।

भेददूतम्

A few words on H. H. Wilson's translation.

भेददूत टीकायां विलसन्महोदयकृतस्य भेददूताङ्गी जीभाषा-
नुवादस्यापि ममालोचनं कर्त्तव्यं, तेन हि ग्रन्थस्य सम्पूर्णता, यूरो-
पीयपण्डितानां संस्कृताभिज्ञता च व्यक्तीभूय पाठकानां सुमहद्वितं
सञ्चयित्यतीति कैश्चित् सहृदयवन्धुभिः समनुरजा वयमत्राष्टम-
नवमदशमैकादशश्लोकानां विलसन्महोदयकृतानुवादस्यालोचन-
ङ्गुर्नमः ।

विलसन्महोदयेन यद्यै रिव भेददूतस्यानुवादः कृतः । ततश्च तत्-
कतीरचयितुः काव्याभिज्ञानमैमुख्यमाधिकृत्य सर्वजनप्रशंसार्हत्वं
मापादयतीत्यत्र न कश्चित् सन्देहः । किञ्च सहनीयाश्च छन्दोनु-
रोधजनितकादाचित्काधिकन्यूनपदत्वाद्यपरिहार्यदोषाः । किन्तु
तेन यत् बहुशो भूलश्लोकानां क्रममर्थाश्चान्यथाकृत्वाऽनुवादः कृत
एतदेवाऽस्मान् सुष्ठुशं दुःखाकरीति । दृश्यतां तावत् सप्तमश्लोक-
स्यानुवादानन्तरं तस्यानुवादः ।

"There shalt thou find the partner of my woes.

True to her faith, and stranger to repose;

Her task to weep our destiny severe,

And count the moments of the lingering year;

A painful life she leads, but still she lives,

while hope its aid invigorating gives;

Are firm, when closed by hope's investing power,
 Still, as thou mountest on thine airy flight,
 Shall widowed wives behold thee with delight,
 with eager gaze, long locks drawn apart,
 Whilst hope re-animates each dropping heart:
 Nor less shall husbands as thy course they trace,
 Expect at hand a faithful wife's embrace;
 Unless, like me in servitude they bend,
 And on another's lordly will depend.
 The gentle breeze shall fan thy stately way,
 In sportive wreathes the cranes around thee play;
 Pleased on thy left the chataka along
 Pursue thy path and cheer it with his song;
 And when thy thunders sooth the porching earth,
 And showers, expected raise her mushroom birth.
 The swans for monnt Kailasa shall prepare,
 And track thy course attendant through the air.

अत्र प्रथमं दशमश्लोकस्यानुवादोवर्तते, ततः परमष्टमस्य,
 ततश्च नवमैकादशयोः । एवं कृते मूलानुवादयोः परस्परं सत्यपि
 महति वृत्तक्रमे अनुवादोऽयं पण्डितप्रवरस्य श्रीमतीविद्यासागर
 महोदयस्याभीक्षितमूलपाठव्यतिक्रमादधिकां प्रसङ्गसङ्गतिमावहति,
 यतस्त्वयाऽलका गन्तव्या इत्यतः परं तत्र प्रियादर्शनस्यावश्य

गमनमार्गनिदेशस्य हि तादृशमार्गप्रसङ्गावतरणान्तरा प्रियादर्शन
निश्चयापेक्षया रुचिरतरत्वमिति व्यतिक्रमञ्चेत् कार्यस्तदानयैव-
रीत्या नतु तथा दशमैकादशयोः । भवन्नुदानीमनुवादस्य प्राक्-
तानुसारित्वं विचार्यते ।

अनुवादी नाम भाषान्तरशास्त्रानां भाषान्तरैर्यथावदर्थप्रका-
शनं न तु भाषान्तरप्रदर्शनम् । विलसनमहोदयकृतानुवादस्वे
तद्विपरीतस्तत्र प्रदर्शानुवादप्रकारवाच्येति प्रदर्शनार्थं वयमत्र
तत्तच्छ्लोकानां इत्युक्तमिति प्रदर्शयामः यथायमनुवादं प्रदर्शयामः ।
तदवलोक्यैव मङ्गलार्थं श्रुततदनुवाददीरन्तरं विदितं स्यादिति ।

(OUR OWN TRANSLATION)

Your going to Alaka would not be fruitless, for you would find there your brother's wife (my wife,) true to her faith, counting the remaining days (of our separation), for hope like the stem of a flower supports the hearts of females which flower like are prone to drop down in the time of separation.

And when you are on your air flight, the wives expecting their absentee lords return home, shall behold you with eager gaze drawing their long locks apart, for there is no man so unfortunate as in this season of yours shall willingly stay away from his faithful wife unless like myself he depends on another's lordly will.

The favourable breeze shall carry you gently, On

pride. And the she cranes knowing you to be the joyous cause of their delectate state shall stred themselves in the form of a wreath and play with you along your path in the sky.

On hearing your sweet gentle rumble, which causes the Shilindra to spring forth and the earth to fructify, the geese, anxious to take aboard in the lake Manasa, shall accompany you to kailasa having in their teeth fragments of the new leaves of lotus which serve as food during their long flight.

अनेनानुवादेन विलसन् कृतानुवादस्य तुलनयैव सर्वमवदार्तं भविष्यति, सत्त्वं मद्यानुवादे यथा मूलानुसारी भवति न तथा पद्यानुवादः; पद्यानुवादे हि क्रन्दःप्रतिपालनाय क्वचित् केषांचिदभिज्ञानं, पद्यानां मन्त्रिविशेषान्कथयन्तु भवति क्वचिदपि मूले वर्तमानानां पद्यानां भ्रूयमाना च क्रियते। एवं करणेऽपि यदि भौलिकार्थस्था परिवर्तनं भवेत् तदा न दोषः भौलिकार्थस्थान्दथा करणन्तु दोष एव। यथा विलसन्नसाहचयेन मन्त्रिविशिष्टानि ताञ्चावश्यमित्यादिश्लोके “and stranger to repose” नैति निद्रां कदाचित्, Her task to weep our destiny severe रोदितेऽयं नियतमिह सा प्राप्य भाग्यं कठोरम् इतरादीन्वधिकपदानि मूलस्य प्राकृतार्थविधायं स्वगयन्वपि न तथा दूषणमावहन्ति, यथा but still she lives while hope its aid invigorating gives अद्याप्येवा आश्रया बलवद्दत्तं हस्तावहन्त्या जीवतीत्यादि मूलस्यान्यथा करणं दोषमुत्पादयति। एवं च तुमारूढमित्यादिश्लोके ‘पथिकवनिता’ इतरस्य विधववनिताः (widowed wives) इतरानुवादः कृतः अर्त्तिकस्य पदस्य

भेघदूतम्

आपृच्छस्व प्रियसख्यं प्रियसखं तुङ्गमालिङ्ग शैलं
 वन्द्यैः पुंसां रघुपतिप्रद्वैरङ्कितं खिलानु ।
 काले काले भवति भवतीयस्य संयोगमित्य
 स्त्री हव्यतिश्चिरविरहजं मुञ्चतीमापनुच्छम् ॥१२॥

चिर विरहের পর, লভি তোমা জনধর
 উৎস বাঞ্ছা করি বিয়োজন ।
 সময়ে সময়ে যেহ, তোমাতে আপন স্নেহ,
 লোক মাঝে করয়ে সূচন ॥
 মানবের পূজা অতি, বিরাজিছে রঘুপতি,
 পদপাঁতি যার মেখলায় ।
 সেই এই নগবরে, তব প্রিয় মহচরে,
 আলিঙ্গিয়া যাক্ হ বিদার ॥ ১২

আপৃच्छस्तीति । प्रियं सखायं प्रियसखं राजानः सखिभ्यष्ट-
 जिति टच् समासान्तः । तुङ्गमुन्नतं पुंसां वन्द्यैः नराराधनीयैरघु-
 पतिप्रद्वैरामपादन्यासैर्मखिलानु कटकेषु, अङ्कितं चिङ्कितम्,
 इत्यं सखिलात् महत्त्वात् पत्रित्वाच्च सम्भावनाहममुं शैलं चित्र-
 कूटाद्रिमालिङ्ग आपृच्छस्व साधो यामीत्यामन्तर्गेन समाजय ।
 आङि नु पृच्छोरित्यात्मनेपदम् । सखित्वं निर्व्याहयति काले
 काले प्रतिप्रावृत्कालं मुहूर्त्समागमनकालश्च कालशब्दोच्यते,
 वीप्सायां द्विरुक्तिः । भवतः संयोगं सम्यकर्मण्य चिरविरहजम् उक्त्वां

মার্গং তাবচ্চৃণু কথয়ত স্বচন্দ্রজাণানুহুৎ
 সন্দেহং মে তদনু জলদে শ্রীষ্যসি শ্রীচপেয়ম্ ।
 খিন্নঃ খিন্নঃ শিখরিজু পদং ন্যস্য গন্তাসি যত্র
 স্ত্রীণঃ স্ত্রীণঃ পরিলঘু যত্রঃ স্ত্রীতসাস্ত্রীপমুজ্য ॥ ১২ ॥

গমনের অনুকূল, প্রথমেতে স্থূল স্থূল,
 পথ সব কহি বিবরিয়া ।

বারতা তাহার পর, বলিব হে মনোহর
 জলধর শুন কান দিয়া ।

যাইতে সে দূর দেশ, যখন পাইবে ক্লেশ,
 গিরি শিরে বসিবে ত খন ।

দেহের কৃশতা হ'লে বিশুদ্ধ জ্রোতের জলে
 পান করি করিবে পোষণ ॥ ১৩

নীতি ভাব: । মিস্ত্রলা—শ্রীষ্টি, স্থানিঃদ্বিকটকে কটিবন্দ্যে ভবন্দনে
 ইতি যাদব: । আদ্রচ্ছন—আমন্ত্রণসমাজনে আদ্রচ্ছনমিত্যমর:
 বাধ্যনেত্র জলোপাণীরিতি বিশ্ব: ॥ ১২ ॥

সম্মতি তস্য মার্গং কথয়তি

মাগমিতি । হি জলদে তাবদিদানীং কথয়তোমস্চতি শ্রীষ:,
 লত্ৰপ্রয়াণস্যানুরূপমনুকূলং মার্গমধ্বানম্, শৃণু তদনুমার্গশ্রব-
 ণান্তরং শ্রীচাভ্যাং পেয়ং পানার্হম্ অতিত্বায়া শ্রীতব্যমিত্যর্থ: ।

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं किञ्चिदित्युन्मुष्टिभि
दृष्टोत्साहश्चक्षितर्जकां सुग्धसिद्धांगनाभिः ।

पर्वतेश्च उच्यते,

उड़ाइछे कि मशीर,

मने हेन करिगं विचार ।

उर्ध्वमुखे नचकित,

सिद्धेश्च दृष्टिति,

निरथिदे तोहार मशीर ॥

नितप्रवीपस्योरिति नितप्रार्थं द्विर्भावः, शिखरिषु पर्वतेषु पदं
न्यस्य निक्षिप्य युनयैललाभार्थं क्षचिद्विद्यस्यैतप्रार्थः क्षीणः क्षीणोऽ-
भीक्ष्णं क्षशाङ्गः सन् अत्रापि क्षदन्तलात्पूज्यत् द्विरुक्तिः, स्त्रोतसां
परिलघु गुरुत्वदोषरहितमुपलास्कालनखेदितत्वात्पथ्यमितप्रार्थः ।
तथाच वाग्भटः । उपलास्कालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः । हिम-
वन्मलयोत्पन्नाः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूरिति । पयः पानीयमुपयुज्य
शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च शक्तासि गमिष्यति गमेलूट् मार्गो
सृगपदे मासि सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे ध्वनीति यादवः सन्देशवाग्चिकं
स्यादित्यमरः । अनुकूलमितप्रार्थ अनुकूलमिति पाठान्तरम् । उभ-
यत्रैक एवार्थः ॥ १३ ॥

अद्रेरिति । पवनोवायुरद्रेश्चिकूटस्य शृङ्गं हरति किंस्वित्,
किंस्विच्छब्दोविकल्पवितर्कार्थादिषु पठितः, इति शङ्कया उन्मुष्टी
मिरुन्नतमुखीभिः, स्वाङ्गाक्षीपसर्जनादसंयोगोपधादिति डीष् ।
सुग्धाभिर्मूढाभिः, सिद्धानां देवयोनिविशेषाणामङ्गनाभिः चकित-
चकितं चकितप्रकारं यथा प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः ।
दृष्टोत्साहः दृष्टसंरम्भः सन् सरसाः आर्द्राः निचुलाः स्थलवेतसा

स्थानाद्द्व्यात्सरसनिचुला दुत्पतीदङ्मुखः खं
दिङ्नागाणां परि परिहरन् स्थूलहस्तावलीपान् ॥१४

सरसनिचूनदले, शोभमान एहै स्थले,
उठि नभे चनह उतर ।
दिङ्नागैर कराघाते, नां करे व्याघात याते,
पथे हेन हईवे तत्पर ॥ १४

नाचेपान् परिहरन् उदङ्मुखः सन् अलकाया उदीचलादित्याग्रयः ।
खमाकाशम उत्यत उदङ्मुखः । अद्रेदमग्रयान्तरं ध्वनयति । रसिको
निचुलो नाम महाकविविः कालिदासस्य महाध्यायः परापादि-
तानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन् स्थाने तस्मात्
स्थानादुदङ्मुखो निर्दोषलादुन्नतमुखः सन् दिङ्नागाचार्यस्य
कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलीपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूष-
णानि परिहरन् अद्रेरद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्य-
न्यम् । हरतीति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैः महाकविभिरङ्ग-
नाभिश्च दृष्टो त्साहः सन् लमुत्पत उच्चैर्भव इति सप्रबन्धमात्मानं
वा प्रति कवेरुक्तिरिति । संसर्गती दीषगुणा भवन्तोत्येतन्मृषा येन
जलाशयेऽपि । स्थिलानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धु
वेगादि - त्येतत्सोकाभिर्भाषात्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेति हस्तोन्नतभेदे-
स्यात् करे करभयोरपीति अवलीपस्तु गर्वो स्यात् क्षेपणे दूषणेऽपि-
चेति विश्वः । शृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोच्चैत्यमरः ।

अद्रेः शृङ्गं हरति पवन इत्यत्र अद्रेः शृङ्गं वहति पवन इति
हर गोविन्द सम्मतः पाठः । दृष्टोत्साह इत्यत्र दृष्टोच्छाय इति

सिद्धतम् ।

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता—

वल्मीकाद्यात् प्रभवति धनुः खण्डमाखण्डलस्य ।

रौद्रे मेघ कि शोभा पार, आवार ताहार गार,

देथ ! देथ ! ईह शरसिन ! ।

येहन रतम पाति, इते आभा नमि जाति,

एकत्रेते इरोह् मिगन ॥

रत्रेति । रत्नच्छायाणां पद्मरागादिमणिप्रभाणां व्यतिकरी-
मिश्रणमिव प्रेक्ष्य दर्शनीयमाखण्डलस्यन्द्रस्य धनुःखण्डमेतदिति
हस्तेन निर्देशः, पुरस्तादग्रे वल्मीकाद्याद्वामलूरविवराद्यात्,
प्रभवति आविर्भवति । येन धनुःखण्डेन ते तत्र श्यामं वपुः स्फुरित-
रुचिना उज्ज्वलकान्तिना वर्हेण पिच्छेन गोपवेशस्य विष्णोर्गोपा-
लस्य क्लृप्तस्य श्यामं वपुरिवातितरां कान्तिं शोभामापत्स्यते प्राप्-
स्यते । वल्मीकः—सातपे मेघे इति कश्चित् । वामलूरथ नाकुश्च
वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः ।

वर्हं—पिच्छवर्हे नपुंसके इत्यमरः ।

कान्तिमापत्स्यते इत्यत्र—कान्तिमालप्स्यते इति सनातन,
रामनाथ, हरगोविन्द, कल्याणमल्लसम्मतः पाठः । वल्मीकाद्यात्
प्रभवति धनुः खण्डमाखण्डलस्येत्यस्य व्याख्यानावसरे वल्मीकाद्या-
दिन्द्रधनुष आविर्भावे मल्लिनाथः स विस्तरं न किञ्चिदुवाच,

येन श्यामं वपुरलितरां क्रांतिमास्तस्थते ते
वर्हेणोव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

तोमार श्याम अङ्ग, नभिले उहार मङ्ग,
हवे रूप अतिमनोहर ।

येमन मयूर पांथे, बाँधि चूड़ा पाके पाके
शोभितेन श्याम नटवर ॥

वल्मीकाघात् रामगिरिशृङ्गात्—वामलूर गिरिः शृङ्गे वल्मीक-
पद मिष्यते इति शब्दार्णव इति सनातनः ।

वल्मीकाघात्—सूर्यात् मेघप्रतिफलिता हि सूर्यरश्मयोधनु-
राकारिण गृह्यन्ते वल्मीकः सातपमेघो वल्मीकः सूर्य इत्यपीति
काषान्तरमिति रामनाथः ।

वल्मीकाघादिति वल्मीकं वामलूरः—वास्तुकिक्षणमणिगणद्युति
वल्मीकरन्ध्रान्निःसृत्य नभसि मेघे शक्रधनुराकारमापद्यत इत्या-
गमः । सतान्तरे—वल्मीकाघात् सूर्यात् सूर्यकराहि वाताक्षिप्त
धनुरूपा इन्द्रधनु रूच्यते तथाच ज्योतिषे सूर्यस्य विविधा वर्णा
पवनेन विघटिताः । विहायसि धनुः संख्या दृश्यन्ते जलदागमे ।
इति वल्मीकात् रामगिरि शृङ्गात्—वामलूरे गिरिः शृङ्गे वल्मीकपद
मिष्यते इति शब्दार्णवः । वल्मीकः सातपे मेघ इति कश्चित्
अभिधानं पठति । वल्मीकः सूर्य इति कश्चिदिति भरतः ।
इत्येवं बहुव्याख्यानेषु सत्स्वपि भङ्गिनाथकृतव्याख्यानमेव कालि-
दासस्याभिप्रेतमित्यवगम्यते, अन्यथाग्रपदाभिधानस्य—वैयर्थ्यं
स्यात् । सातपमेघपक्षो यद्यपि न केनापि प्राचीनव्याख्या-
टेषु समाहितस्तथापीदन्तैः समैः समानव्याख्यानैः

त्वयायत्तं कृषिकृतमिति भ्रूविलासानभिन्नैः
प्रीतिस्त्रिगुणैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

तोमार अधीन हय, कृषिकल समुदय,
ताई आज आंगवधुगणे ।
हाव भाव नाहि जाने, केवल तोमार पांने
चेये रवे सथेच नरने ॥

पमेघस्य अग्रं शिखरं प्राग्य प्रभवति प्रश्रीतत इत्येवं व्याख्यानं कर्त्त-
व्यम् । अत्रापि वर्द्धीणैव स्फुरित रुचिना गोपदेशस्य विष्णोरित्यु-
पमानुसारतोऽग्रपदस्य सार्थक्यमस्ति ॥ १५ ॥

लयति । लघ्वेर्हलकर्मणः फलं शस्यं लयि, अधिकारण-
विवक्षायां सप्तमीः आयत्तमधीनम्, इति हेतोः प्रीतया स्त्रिगु-
रक्षन्निमप्रेमादूर्ध्वित्यर्थः, भ्रूविलासानां भ्रूविकाराणामनभिन्नैः
पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां पल्लीयोषितां लोचनैः पीय-
मानः सादरं वीक्ष्यमानः सन् मालं मालाखंरं चैत्रं शैलप्रायमुन्नत-
स्थलम् । सद्यस्तत्कालमेव सीरैर्हलैः उत्कर्षणेन सुरभिर्घ्राणतर्पणं
यथा तथा आरुह्य तत्राभिरुष्येत्पर्यः । किञ्चित्पश्चाद्भ्रज गच्छ ।
लघुगतिस्तत्र निवृत्तत्वात् क्षिप्रगमनः सन् । भूयः पुनरपि उत्त-
रिणैव उत्तरमार्गं चैव व्रज । तृतीयाभिधाने प्रकृत्यादिभ्यः उप-
संख्यानमिति तृतीया । यथा कश्चिद्बहुवल्लभः पतिः कुत्रचित्
क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य दाक्षिण्यभङ्गभयान्नीचमार्गेण निर्गत्य
पुनः सर्वार्थक्षं सञ्चरति तद्वदिति ध्वनिः ।

आयत्तः—अधीनोनिघ्न आयत्त इत्यमरः ।

सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मायं
किञ्चित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिभूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

अत्रिं कर्वणोश्चित्, सौरभेते आमोदित,
आरौहण करि मानभूमि ।
किञ्चित् पश्चाते येये, आवार चलिबे धेये
इहैय उतत्र भूथ तूमि ॥

लघु—लघुकिप्रसरं द्रुतमित्यमरः ।

क्षेत्रं क्षेत्रं शरीरि, केदारि सिद्धस्थानकलत्रयोरिति विश्वः ।

भ्रु विलासानभिर्ज्ञै रितान् भ्रु विकारानभिर्ज्ञै रिति भरत, सना-
तनः रामनाथ, हरगोविन्द, कल्याणमल्लसम्मतः पाठः। एवञ्च
किञ्चित् पश्चाद् ब्रज लघुगति भूय एवोत्तरेण इत्यत्र किञ्चित्पश्चाद्
ब्रज लघुगतिः किञ्चि देवोत्तरेणिति भरत, सनातन, रामनाथ सम्मतः
पाठः। अस्वार्थस्तु—लघुगतिः सन् किञ्चित् पश्चात् पश्चिमेन
किञ्चिदुत्तरेण ब्रज गमित्यसि आशंसायां लोट्। इति भरतः
किञ्चित् पश्चात् प्रवलयगतिभूय एवोत्तरेणिति च पाठान्तरम् ।

सद्यः सीरोत् कषण सुरभीत्यस्य मल्लिनाथकृत व्याख्या न
समीचीना यतः सद्यः सीरोत्कषणसुरभीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वं
न सङ्गच्छते। तथात्वं उत्कषण क्रिया कर्तृत्वं मेवे कल्पनीयं
भेषस्य तु तत् कर्तृत्वं न सम्भवति। भरत, सनातन, रामनाथ,
हरगोविन्दमते सद्यः सीरोत्कषण सुरभीति मालस्य विशेषणं।
वयमप्यनुवादे तथा कृतवन्तः। कल्याणमल्लमते तु सद्यः सीरोत्
कषण सुरभि क्षेत्रं इत्येकं पदं तच्च मालस्य विशेषणं यथा—

सद्यः सीरोत्कषणेन तत्कालहलकर्षणेन सुरभीणि क्षेत्राणि
यत्र तत्तथा, सद्यः सीरोत्कषणा हि यत्रिगित्तलत्रिगित्तिका

मघदृतम् ।

क्षेत्रमारुह्य मालम् इत्यनेन किम् उन्नतक्षेत्रसामान्येष्वेकतमस्य उक्तिरथवा माल नाम्नाप्रसिद्धस्य कस्यचित् जनपदविशेषस्येति सन्देहे—जनपदविशेषस्यै वाऽत्रोक्तिरित्यस्मत्प्रतम् । अथ कुत्र तद्विशेषस्थानं वर्तते ?—विल्फोर्ड-साहिब-निर्मित-पौराणिकस्थान संख्यानविषयकपुस्तके हि मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमिरुक्ते खो दृश्यते । तच्चात्र नं सद्ब्रच्छते । अध्यापक-विलसन महोदयस्तु मालक्षेत्रस्यास्यैवं निर्णीतवान्

The easterly progress of the Cloud, and the subsequent direction by which he is to reach the mountain Amarakuta, prove that the place here mentioned must be some where in the immediate vicinity of Ruttanpoor, the Chleif town of the northern half of the Province of Cheteesgarh, and described in Captain Blunt's tour, Asiatic Research, vol vii, and also in that of Mr. Colebrook, published in the Asiatic Annual Register for 1806. The only modern traces that can be found of it are in a place Called Malda a little to the north of Ruttanpoor. In Ptolemy's map there is a town called Maleta and situated, with respect to the Vindhya mountains similarly with the Mala of our poet.

मघस्य पूर्वार्धमिमुखगमनेन तथा येन पथाऽस्यः आम्रकूटगमनं निर्दिष्टं तदालोचनेन च मालक्षेत्रमिदं हविशगड् प्रदेशोदीच्यभागीयप्रधाननगररत्नपुरस्य समीपवर्तीतानुमीयते । काप्तेन वृष्टनामकस्य यात्रायां तथा कुलत्रुक महोदयस्य यात्रायामर्थे तद्वर्णितमस्ति तच्च षडुत्तराष्टादशशतखृष्टशताब्दीयआसियाटिक

क्षेत्रमासीदिति प्रतीयते । टलोमिकृतभूमाणचित्रेष्वपि विन्धादि
सन्निहितभूमिषु मालितानामकस्य स्थानस्य समुल्लेखो दृश्यते ।
ततश्च स्थानमिदं क्वत्रिशगङ्गान्तर्गतरत्नपुरसमीपवर्तितीति प्रतीयस्यैव-
दृढता भवति ।

ततश्च विलसनसाहिवमहोदयेन पुराणोल्लिखितमालशब्दस्य
कालिदासलिखितेन मालशब्देनैक्यं खण्डितम् । वस्तुतोमेषस्य
गन्तव्याध्वानुशीलनेन कालिदासोल्लिखितस्य मालक्षेत्रस्य क्वत्रिश
गङ्गप्रदेशान्तर्गतत्वमेव सम्भाव्यते न तु मेदिनीपुरान्तर्गतत्वम् ।

रजनोकान्तगुप्तमहोदयेन खण्डितकालिदासग्रन्थीयभौगोलिक
तत्त्वविषयके प्रस्तावे मालशब्देनाऽत्र क्वत्रिशगङ्गान्तर्गतसमुद्रत
क्वषियोग्यक्षेत्रविशेष एवाभिप्रेतो न तु जनपदविशेषोऽतश्च “लव्यायनं
क्वषिफलमिति भ्रुविलासानभिज्ञै” रित्यादिभिः श्लोकैरस्यैव
विहतिः कृता इति निर्धारितम् ।

ततश्च विलसन महोदयेन रत्नपुरसमीपवर्तिना मालदाभि-
धेयेन टलोमिकृतभूचित्रे मालिता इति प्रसिद्धेन केनापि जनपद-
विशेषेण यदस्यैक्यमुद्भावितम् तदपि रजनोकान्तगुप्तमहोदयेन
खण्डितमेव । परन्तु तत् खण्डनं नास्मभ्यं सम्यक् रोचते । तस्य
प्रधानयुक्तिस्तु महाभारतपुराणादौ मालदशब्दस्य जातिवा-
चकत्वदर्शनाच्च तस्य जनपदविशेषवाचित्वं सम्भवतीति । तथाहि
युध्यमानान् वलात् संख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः ।

ततोमत्स्थान् महातेजा मालदांश्च महावलान् ॥ इति महाभारतं ।

श्लोकेऽस्मिन् मत्स्यशब्देन यथा तद्देशवासिनामाक्षेपी मालद-
शब्देन तथैव मालदवासिनामाक्षेपोभवितुमर्हत्येव दृश्यते च संस्कृते-
तिहासपुराणादिषु देशवाचकैस्तत्रतत्राधिवासिनां बहुशः समाक्षेपः ।
अस्ति च तदाक्षेपसाधनं वैयाकरणेन । ततश्च मालदशब्दोक्तं

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्धा
 वक्ष्यत्यध्वश्मपरिगतं सानुमानाम्बकूटः ।
 न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
 प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥१७॥

তোমার ধারার জল, নিবাইনে দাবানল;
 নিরখিয়া শীল কলেবর—
 তোমায় মাথায় করে, রাখিবে আশোদভরে,
 আত্রকূট নামে গিরিবর ।
 উপকারী যিত্রবর, আশ্রয়ার্থ এলে পর,
 আরি তার পূর্ব উপকার ।
 অতি ক্ষুদ্র নীচাশয় কদাপি বিমুখ নয়,
 মহতের আনন্দ অপার ॥

त्वामिति । आस्राश्रूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स आम्बकूटो
 सानुमान् पर्वतः । आसारोधारादृष्टिः, तेन प्रशमितो
 नोपप्लवो दावाग्निर्येन तं कृतोपकारमित्यर्थः । अध्वश्मिण
 परिगतं व्यासं त्वां साधु सम्यक् मूर्धा वक्ष्यति वोढा । वक्ष्य-
 कूटः । तथाहि क्षुद्रः कृपणोऽपि, संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे
 सुहृदि प्राप्ते आगते सति प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारपर्या-
 लोचनया विमुखो न भवति यस्तथा तेन प्रकारेणोच्चैरुन्नत
 स आम्बकूटः किं पुनः विमुखो न भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ।
 एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात्ते कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् ।
 तदुक्तं निमित्तनिदाने, प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्य प्राखिले-
 च्छानि । शिवं भवति यात्रायामन्यथा लक्ष्यं भूवमिति ।

मेघदूतम् ।

स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्त्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वत्सर्गं तीर्णः ।

ये भूधर कुञ्जवने, भुञ्जे वनचरौ गणे,
मुहूर्त्तेक वनि शिरे तार ।
इच्छामत वरविश्रां, देहभारं धमहिश्रां,
द्रुतगतिं ह्ये पथं पार ।

तद्योक्तैः । आपाठे वनचूताः फलन्ति, पच्यन्ते च मेघवातेनेतरा-
शयः । काननाम्बेर्वनचूतैश्चन्द्रोपान्तः आहतपाश्र्वांश्चल आम्बकू-
टाद्रिः स्निग्धवेणीसवर्णं मसृणकेशवन्धच्छाये श्यामवर्णं इत्यर्थः ।
त्वयि शिखरं शृङ्गमारूढे सति, यस्य च भावेन भावलक्षण-
मिति सप्तमी, मध्ये श्यामः शिषे मध्यादन्यत्र विचारे परितः
पाण्डुः हरिणः, भुवः स्तन इव अमरमित्युनानां खेचराणामिति
भावः । प्रेक्षणीयां दर्शनीयामवस्थां नूनं यास्यति । यथा पथि
क्लान्तः काञ्चित्कामी कामिनोनां कुचकलशे विश्रान्तः सन्-
स्वपिति तद्वद्भवानपि भुवो नायिकायाः स्तने इति ध्वनिः ॥

वेणी—वेणी तु केशवन्धे जलश्रुतौ इति यादवः ।

हरिणः—हरिणः पाण्डुरः पाण्डु रित्यमरः ।

अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमाञ्चितकूट

स्तुङ्गेन त्वां जलद शिरसा वक्ष्यति श्लाघमानः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलक्षिष्यसि विन्ध्यप्रादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गं गजस्य ॥१६॥

विन्ध्याचल धारे धारे,
नर्मदा करिबे दरशन ।
के येन कौशल करे,
नाजारेच्छे गजवर
अँकि अङ्गे भूति विभूषण ॥

प्रक्षिप्तोऽयं श्लोक इति त्रिभाष्यते समदशेन सह सर्वथा समा-
नार्थात् । ततश्च भक्तिनाथेन परित्यक्तोऽयं सनातनहरिगोविन्दा-
भ्यान्तु वयाख्यातः ॥१६॥

स्थितेति । हे मेघ वने चरन्तीति वनचराः, तत्पुरुषे क्वति-
बहुलमिति बहुलग्रहणाल्लुम्भवति, तेषां वर्धुभिर्भूक्ता कुञ्जा
लतागृहा यत्र तस्मिन् । तत्र ते नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मिन्ना
स्त्रकटे मूहुत्तमल्पकालं न तु चिरं स्वकार्यविरोधादिति भावः, स्थिला
विश्रम्य तोयोत्सर्गेण लामासारितुप्रक्तवर्षणेन द्रुततरगतिलाघवाद्
तीरतिक्षिप्रगमनः सन् तस्मादास्त्रकूटात्परम् अनन्तरं तत्परं वर्त्म
मार्गं तोर्णोऽतिक्रान्तः उपलैः पाषाणैः विषमे विन्ध्यसप्राद्रेः प्रादे
प्रतप्रन्तपर्वते, विशीर्णां समन्ततो विष्टमरान् एतेन कसप्राधि-
क्तामुक्त्वाः प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते, रेवां नर्मदाम् गजस्याङ्गे
शरीरे भक्तयोरचनाः रेखा इति यावत् तासां छेदैर्भङ्गिभिर्वि-
रचितां भूतिं शृङ्गारमिव । द्रक्ष्यसि अयमपि महांस्ते नयनकौ-

तस्यास्तित्रैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तद्वष्टि-
जम्बुकुञ्जप्रतिहतखण्डं तीर्थमादाय गच्छेः ।

उगारि अजलतरु,

करि पूर्ण कलेवर,

ये० से० जले नर्मदार ।

बनागजनिष्कासित,

तीर्थक्षेत्रे पूवासित,

जम्बूवने रुद्रगति यात्र ।

मुद्गर्तमल्पकाले स्याद् घटिकाहितयेऽपि च ।

पादाः प्रतग्रन्तपर्वता इतरमरः ।

रेवा—तु नर्मद, सोमोद्भवा, मन्त्रलक्ष्म्यका इतरमरः ।

भक्तिः—निशेवणे, भागे, रचनायामिति शब्दार्णवः ।

भूति मातङ्गशृङ्गारे, जातौ, भस्मनि, सम्पदोति विश्वः ।

तीयोत्सर्गद्भुततरगतिरितरत्न — तीयोत्सर्गाद्भुततरगतिरिति

भरत, सनातन, रामनाथ, कल्याणमल्लसम्मतः पाठः ।

तीयोत्सर्गाल्लघुतरगतिरितिहरगोविन्दोसम्मतः पाठः । विन्ध्या
पर्वतश्च प्रसिद्ध एव, आर्यावर्त्तदाक्षिणातपयोर्मध्यवर्ती पर्वतोऽयं

हिमालय इव पूर्वोपरसमुद्रावगाही । विन्ध्यापर्वतस्य माहात्म्यं
पुराणादिषु विद्वतमन्त्रि । चरणाद्रिः (Chana) चण्डालगडसमीपस्थ

पर्वतविशेषः) अस्य पादरूपेण प्रसिद्धः । वर्त्तमानसृजापुर नामक
जनपदस्य समीपेऽस्मिन् विन्ध्यावासिनीति प्रसिद्धा देवी वर्त्तते ।

तद्दर्शनार्थं भारतस्य नानादिग्देशात् यात्रिणः सर्वदेव ससायान्ति ।

रेवा, नदीयं आसूक्ष्णपर्वताद्विनिःसृता पश्चिमे तमसानद्यां

अन्तःसारं घन तुल्यितुं क्षान्तिः शक्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२०

अन्तरे इहेने भार, तोसार पवन आर
उडाते नारिबे ईच्छागत ।
जगते ये शून्य इह, ताहारेइ लघु कर,
पूर्णतार गौरव नियत ॥

सह विनिर्गताऽपि क्वचित् क्वचित् विन्ध्याचलनिःसृततया
प्रसिद्धा । तत् कारणन्तु नदीयं क्वचित् विन्ध्याचलीपातप्रकाशभूमौ
समन्तात् पर्वतावृतं कस्मिंश्चित् विस्तृतकुण्डे निपत्य प्रति-
रुद्धप्रसारा ऋदत्वमापन्ना दहीः क्षुद्रनदीः समुत्पाद्य पुन
रिव निर्गतेति । क्वचिच्चयं रुद्रदेहसमुद्भवतया प्रसिद्धाऽस्ति ।
तथाहि

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिसृता ।
तारयेत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
सर्वपापहरा नित्यं सर्वदेव नमस्कृता
संस्तुता देवगन्धर्वैरप्सरोभिस्तथैव च ॥

अस्या वाहुदेति नामान्तरमस्ति । तत्कारणन्तु कदाचित्
स्त्रिखितनाम्न ऋषेर्भ्रातुः शून्याश्रमे फलभक्षणत् राज्ञा वाह्य
च्छिन्नी । तौ चास्यां तपस्यतस्तस्य जाताविति । असरकोषटी-
कायां भरतः । नर्मदायास्तीरे माहीषती नाम कार्तवीर्यस्य

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढै
राविभूर्तप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।

आध्कोटाकेशर-भार, हरित-कपिशांकार,
निरशिया कन्दश्वर वन ।

शोभित सङ्गलङ्घने, नवीन मुकुल दले,
कन्दली करिया आश्वादन ।

तस्याइति । हे भेष वान्तदृष्टिरर्द्धीर्णवर्षः सन् हतवमनश्च
व्यज्यते तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तारसवद्भिश्च वनगजमदैर्वासितं
सुरभितं भावितञ्च । विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः ।
जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतस्य प्रतिवह्वेगं सुखपेयमित्यर्थः । अनेन
लघुत्वं कषायभावना च व्यज्यते । तस्या रेवायाः तृतीयमादाय
गच्छेः ब्रज । हे घन भेष अन्तःसारोवलं यस्य तं त्वामनिलः
आकाशवायुः शरीरस्थश्च गम्यते तुलयितुं न शक्यति शक्तो न
भविष्यति । तथाहि रिक्तोऽन्तःसारशून्यः सर्वोपि लघुरगुरुः
प्रकम्प्योभवतीत्यर्थः । पूर्णता सारवत्ता गौरवायाकम्पत्वाय भव-
तीत्यर्थः । अयमत्र ध्वनिः आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चात्
श्लेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषायास्वपानाल्लब्धबलस्य वातप्रकम्प्यो-
नस्यादिति । तिक्तः रसे सुगन्धौ चेतविश्वः ॥ २० ॥

नीपमिति । सारङ्गा मतङ्गजाः कुरङ्गा वा । अर्द्धरूढैरेकदे-
शोद्गतैः केशरैः किञ्चलैर्हरितं पालाशवर्णं कपिशं लक्षणीतञ्च ।

जम्ध्वारख्ये ष्वधिकसुरभिं गन्धमात्राय चोर्व्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥२१॥

नव वरर्यांर जने, अभिविस्तु वनञ्चने,
आश्राणिश्री गन्धमनोहर ।
तोमार गमन पथ, लोकमांके अविरत
जानांइवे जारङ्गनिकर ॥

व्ययीभावः । आविर्मूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्ना मुकुला यासां ताः कन्दलीमृमिकदलीः जम्ध्वा भक्षयित्वा, अदीजग्धिरिति जम्ध्वादेशः । अरख्ये ष्वधिकसुरभिं दग्धारख्ये ष्विति पाठे दग्धमित्यधिकविशेषणम् अर्थवशात्कन्दलीञ्च दृष्टेत्यन्वयो दृष्टव्यः । ऊर्व्या भूमेर्गन्धमात्राय जललवमुचो मेघस्य ते तव मार्गं सूचयिष्यन्ति अनुमापयिष्यन्ति । यत्र यत्र कन्दलीमुकुलनीपकुसुमादिकं दृश्यते तत्र तत्र खया दृष्टमित्यनुमीयत इति भावः ॥

हरितः पलाशीहरितोहरित् इति अमरः ।

कपिशः—श्यावः स्यात् कपिश इति चामरः ।

कच्छः—जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छन्त्याविध इति अमरः ।

कन्दली—द्रोणपर्णी स्निग्धगन्धा कन्दलीभूकदल्यपीति शब्दार्थः ।

तत्रभवता श्रीमतेश्वरचन्द्रविद्यासागरमहोदयेन तु मल्लिनाथादृत जम्ध्वति पाठं प्रति एवं भ्रूभङ्गी कृता दग्धति पाठमनादृत जम्ध्वतिपाठ कल्पनं प्रामादिकम् । नीपं दृष्ट्वा कन्दलीजम्ध्वा,

उत्पञ्चामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

जाशिते आशार काय, राहिते ना करि वाज,
यदि० तोशार ईच्छा भाई ।

प्रफुल्ल कुटज कुले, सुगन्धि पंखतकुने,
देरि हय पाछे भावि ताई ॥

पाठपद्ये तु नीपं कन्दलोच्च दृष्ट्वा इतन्मध्ये द्वितीयपादस्थचकारस्य
सार्थक्यमस्यैव । अपिच दग्धारखेलिति पाठे दग्धमित्प्रधिक
विशेषणं इत्येतदपि प्रमादं मूलकमेव दग्धमिति नाधिकं विशेषणं ;
तदभावे उर्वरां अधिकं सौरभत्वासम्भवात् । दग्धे चैव भूभागेषु
नवजलपाते सौरभमधिकं सम्भवति, नान्यथा । जललवमुच इत्यत्र
नवजलमुच इति पाठान्तरम् । स एव पाठः सम्यक् रोचतेऽस्म-
भ्यमपि । नवजलस्यैव नीपाद्यङ्कुरप्रभवत्वात् ।

अश्वोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः

श्रेणीभूताः परिगणनया निर्द्दिशन्तीवलाकाः ।

लामासाद्य णितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः

सौक्म्यानि प्रियसचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥

प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः । प्रक्षिप्तोपि भरतसनातन रामनाथ हर-
गोविन्द कल्याण मङ्गलैर्व्याख्यातः । व्याख्या यथा

अश्वोविन्दूनां वर्षोदविन्दूनां ग्रहणे सर्वसहापतितमस्य
न चातकस्य हितमिति शास्त्रात् भूस्पष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वा-
दन्तराले एव स्त्रीकारे चतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः कौतुकात्
पश्यन्तः श्रेणीभूताः बद्धपङ्क्तीः अभूततद्भावे च्चिः । वलाकाः

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवसेत् २२

आवारं मयूरदलं, फेनियं आँथिरं जनं,
केकारवे जिज्जामि कुशलं ।
तोभाय आँगुरां नवे, किरूपे त्वरितं तवे,
येते तुषि पाँरं भाँई वनं ॥

तकाले सीत्कम्पानि उत्कम्पानि उत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसह-
चरीणां सम्भ्रमणालिङ्गितानि आसाद्य स्वयं ग्रहणाञ्छेषसु-
खमनुभूयेत्यर्थः, त्वां मानयिष्यन्ति तन्निमित्तत्वात् सुखलाभस्येति
भावः ॥२१

उत्पश्यामीति । हे सखे मेघ मत्पियार्थं यथा तथा द्रुतं क्षिप्रम्
यियासोः यातुमिच्छोरपि यातिः सनन्तादुप्रत्ययः, ते तव ककुभैः
कुटजकुसुमैः सुरभी सुगन्धिनि पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् ।
वीपसायां द्विरुक्तिः, कालक्षेपं कालविलम्बम्, उत्पश्यामि
उत्प्रेक्षे । विलम्बहेतुं प्रतिकारणान्तरं दर्शयति ते शुक्लोति । सज-
लानि सानन्दवाष्पाणि नयनानि येषां तैः शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः ।
केकाः स्ववाणीः स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्रत्युद्यातः
प्रत्युद्गतः कृतातिथ्य इत्यर्थः । कथमपि यथाकथञ्चित् आशु गन्तुं
व्यवसेत् उद्युञ्जीत । आशंसायां लिङ् द्रुतं यियासुरपि भवान्
मयूराणां प्रेक्षा विमोहितचेताः कथमपि महता हृच्छ्रेण
आशु गन्तुं व्यवसेत् इति च उत्पश्यामि अवकल्पे शेषे प्रथम इति
प्रथमपुरुषः । शेषश्चायं भवच्छब्दोयुष्मदस्मच्छब्दव्यतिरेकात् ।
स्वागतीकृत्य केका इत्यत्र केकास्वारोप्यमाणस्य स्वागतवचनस्य

कपोलदेशा विमलीपलप्रभा
स्वभङ्गयुग्मैर्मदवारिभिः स्थिताः ॥

२२ श्लोकस्थानुरूपश्लोकी यथा घटकपर्परे—
नवास्वु मत्ताः शिखिनो नदन्ति ।
मेघागमे कुन्दसमान दन्ति ॥ इति

अपिच

शिखिनो नदन्ति कारावरम्रा वनान्ताः ।
सुखिनमहाखनं वा पर्यसुराण्युत्सृजेति ।

शृङ्गारभक्तकम् ।

पाण्डु, च्छायेति । हे मेघ त्वयासन्ने सन्निकृष्टे सति, दशास्त्री
नाम जनपदः सूचिभिर्नैः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्त्विर्कासितैः,
केतकैः केतकोजुसुमैः पाण्डु, च्छायाः हरिणवर्णाः उपवनानां इत्यः
कण्टकशाखावरणा येषु ते तयोक्ताः, तथा गृहवलिभुजां काका
दिग्रामपक्षिणां नोडारम्भैः कुलायनिष्माणैः आकुलानि रुङ्गी-
र्णानि ग्रामेषु चैत्यानि रथ्याहृत्ताः येषु ते तद्योक्ताः, तथा परि-
णतैः पक्षैः फलैः श्यामानि यानि जम्बूवनानि, तरन्ताः रम्याः,
तथा कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनी हंसा येषु ते, तयोक्ताः एवमिधाः
सम्पत्सन्ते भविष्यन्ति ॥

सूचिः—मुकुलाग्रेषु सूचिः स्यादिति शब्दार्णवः ।

वृत्तिः—प्राकारोवरणः मालः प्राचीरं प्रान्ततोहतिरत्यमरः ।

श्लोकः—कलदेभोऽमस्त्रियां इत्यमरः ।

श्लोकः—कलदेभोऽमस्त्रियां इति विश्वः । अन्तः—मृता-

श्लोकः—कलदेभोऽमस्त्रियां इत्यमरः । इति शब्दार्णवः ।

परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताइत्यस्य नक्षिनाथकृतव्याख्या

चोना, शब्दार्थानुसारेण अन्तशब्दस्य रम्यार्थवाचकत्वेऽपि तस्य तदर्थं प्रयोगस्य प्रयोज्यत्वेनानात् । परिणतफला पक्वफला अत-
एव श्यामा जम्बू वनान्ताः जम्बूवनभूमयः येषु, ते तादृशाः इत्येवं
रूपेण वनाख्यातानि प्राचीनैः । काश्चित्तानि जम्बू वनान्त शब्दस्य वन-
भूमयः प्रयाः

विदधात २०

अस्मति पवमयूतः सञ्जताऽन्वयान्ताः

ममलक्ष्मिनिषेकाच्छाजतापेविजायाः ॥ १२७

इति । अस्माकं वङ्गानुवाद एतदर्थानुसृतोऽपि न वयमिममर्थं
समीचीनं ज्ञानमस्ति, अन्तशब्दस्य रम्यार्थं प्रयोगवाङ्मत्याभावेऽपि नापु-
शुक्तादोषः सम्भवति, काचिदपि महाकावेषु तदर्थस्य प्रयुक्तात् ।
वनान्त शब्दस्य वनभूमयः तु माऽनुशिष्ट स्त न तदर्थेऽस्य प्रयोगो वाच-
कत्वदोषजावहति ततश्चास्मत्सते परिणतानि परिपक्वानि फलानि
तैः श्यामं जम्बूवनं अन्ते अवसानं सीमापुद्देशेषु, ते इत्येवमर्थं
कृते तु न काचिद्दोषशङ्काऽस्ति । तत्पुद्देशितादाहरणेष्वपि वना-
न्तशब्दस्य वनपर्यन्तभूमिरूपोऽर्थः सङ्घटतएव । इतरत्नं बहुवागा-
ङ्खरेण, अत्र फलपरिणतश्यामजम्बूवनान्ता इति भरतसना-
तन रामनाथहरणोविन्दसम्मतः पाठः । फलानां परिणतता पाकेन
श्यामाः कृष्णा जम्बूवनानि येषु ते तथा । इति रामनाथः ।

दशार्णीभिधजनपदः, अस्मतिप्राचीनकालतएव प्रसिद्धस्तथा बहु-
वचनान्ततया प्रयुक्तम् । तथाह "सप्त वराधा दशार्णु सृगाः
कालाञ्जरी गिरा" इतिरादि । शिलसन्साहेबिनास्यैवमुक्तम्—दशा-
र्णीभिधोजनपदोऽयं कुलासोदितप्रधुनातनमानाचित्रेभ्यो न ज्ञायते ।
लेशनसाहेबमते वर्तमानदोशाननामको देशः प्राचीनदशार्णेन

देशः दशोभिः पारिप्लसनामकाभ्यां निर्दिष्टेन दशार्णनामक स्थाने-
नाभिन्न एव । दशोभिः जलभूचित्रे दशारा—राजकोषपरोऽपि देश-
विशेषो लक्ष्यते । पौराणिकगदीसंख्यानपुस्तके तु चित्रकूट पर्वतनिः
सृता दशार्ण नाम कविचन्द्रो चास्ति । तस्मान्निम्न वाक्यं यथा ।

“ It may possibly correspond at least in part with the modern
district of Choteesgerh as the etymology of both words refers to similar
circumstances, Choteesgerh is so named from its being supposed to
comprise thirty six forts; and according to Bharata, the commentator
on our text Dasarna is derived from dasa (दश) Ten' and Rina (ऋण) a
strong hold or Durga, and thence means the district of ten citadels.”

दशार्णदेशीयं छत्रिशगड़नामकस्थानस्यांशिशिष आसीदि-
तरनुमीयते यतः छत्रिशगड़, दशार्ण इतिरतयोः शब्दयोर्व्युत्पत्ति-
गतसात्यमस्ति, तथाहि पञ्चदश त्रिंशत् दुर्गमालित्वात् छत्रिशगड़
इति नाम, दशार्णस्यापि भरतेन दश ऋण, दशदुर्गयुक्तदेश इति
व्युत्पत्तिलभ्यार्थः प्रदर्शितः ततश्च दशार्णछत्रिशगड़देशयो-
रङ्गाङ्गि भाव इति ।

दश ऋणानि दुर्गाणि, जलधारा वा यत्र इति वाच्यतरप्रद-
र्शितव्युत्पत्त्या तु दशार्णशब्देन दशदुर्गान्वितो, दशनदीप्रवा-
हान्वितोवा देश इति लभ्यते । स च देशोविन्ध्याजलस्य पूर्व
दक्षिणयोर्दिशि वर्तते इति शब्दार्थकल्पतरुः । बृहत्संहितायां
कूर्म विभागे १४ अध्याये स हि देश आग्नेय्यामुक्तः । यथा आ-
ग्नेयां दिशि कोसला इत्युपक्रमे निपादराज्यानि पुरिकद-
शार्णा इति ततश्च शब्दार्थकल्पतरुणा बृहत्संहिताया ऐक्यमस्ति ।
महाभारते पूर्वदिग्विभागस्थितेषु तथा पश्चिमदिग्विभागस्थितेषु

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकल्पं यासुकृत्यस्य लब्धा ।

दशांशं राजधानी, विदिशा नाम्नेते जानि,
भूवने विख्यात अतिशय ।
सेथा गिर्या जनप्रस, ठिक येम नट्टवर,
हये विशारिबे मने लर ।

“विजितराज्येन कालेन दशार्थानजयत् प्रभुः । तत्र दशार्थो
राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् । कृतवान् भीमसेनो बहुदशुर्वा निरा-
युधमिति ॥

नकुलस्य प्रतीचीत्येऽपि दशार्थस्य उल्लेखो दृश्यते । तथाहि—
“तान् दशार्थान् स जिज्ञा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः”

अपि च

“उत्तमाश्च दशार्थाश्च मेकलाद्योत्कलैः सह”

किञ्च विराटपर्वणि पाण्डवानां काम्यकवनात् विराट नगर
प्रवेशाद्धा एवं वर्णितः—

उत्तरेण दशार्थांस्ते पाञ्चालान् दक्षिणे न च ।

अन्तरेण यत्कल्लोमान् शूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥

वस्तुतो दशार्थं शब्दस्य देशार्थं बहुवचनान्तत्वेन प्रयोगात्
दशार्थाख्यप्रदेशस्य बहुलं, बहुविस्तृतत्वं वा प्रतीयते । मेघदू-
तोक्तदशार्थस्य तु राजधानो विदिशिति कविना स्वयमुक्तम् ।
विदिशेतिशब्दो वर्तमानसमये भिलसेतप्रभंशोजातः । अस्ति च
भिलसानाम काचिन्नगरो उज्जयिनीमृजापुरराजगार्गस्य पार्श्वे
मालव (Malwa) प्रदेशे इति ॥ २३ ॥

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
सम्भूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याञ्चलोन्मि ॥२४॥

शुन वनि हेतु ताय, वेजवती किनाराः

बने करि मधुर सुनित ।

उहार त्रययय, आशदिवे श्छ पय

मूथ येन त्रुकुटि कम्पित ॥

धीयन्ते यस्याजिति राजधानी, कालाधिकरणयोश्चेति ल्युट्,
कृद्योगलक्षणा प्रथो समस्यत इति वक्तव्यात् समासः । तां राज-
धानीं प्रधाननगरोम् । गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासि-
तायाः, अजिकलं समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते, त्वयेति
शेषः कर्षणि लुट् । कृतः ? यस्मात् कारणात् स्वादु मधुरम् ? चला
जर्म्भयो यस्य तच्चलोन्मि तरङ्गितं वेत्रवत्या नाम नद्याः पयः सम्भू-
भङ्गं भ्रुकुटियुक्तं दशनपीडयेति भावः । सुखमिवाधरामिवित्यर्थः ।
तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत् स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा
स्तनितशब्देन मणितमपि व्यपदिश्यते । जङ्घमुच्चलितकण्ठ
नामिकं हुङ्गतं स्तनितमजप्रोममदिति लक्षणात् । पास्यसि पिव-
तेर्लट् । कामिनामधरास्तादः सुरताः इत्यास्ता इति भावः ।

लक्षणं नास्ति द्विङ्गं चेति विश्वः ।

राजधानी-प्रधाननगरो राज्ञां राजधानीति कथ्यत इति
शब्दार्णवः ।

कामुकः-विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरोरतिलस्यट इति
शब्दार्णवः । फलमविकल मितान्नफलमतिमहत् इति भरत-

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेत्त्र विश्रामहेतो
स्त्वन्सम्पत्कात् पुलकितमिव प्रौढदुष्पैः कदम्बैः ।

अदूरे तत्रार कांछे, नीच नामे गिरि आहे,
कर गिरा विश्राय तथार ।

प्रकूल कदम्बने. येन तव परगने,
पूलक उठेछ गार गर ।

नीचकनायिकाश्चासह्यमतिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरेकाङ्गिभावन-
सत्तर । न च समासात्किरत्, कामुकत्वत्वेति निर्द्देशात् ।

वेत्रवती नदीयं प्राचीन समये प्रसिद्धा पुष्पनदीषु च परिग-
णिता आसीत् । तदा च “शरावती, वेत्रवती, चन्द्रभागा, सर-
स्वती” इत्यादि क्रमेण पुष्पनदीनां संख्यानात् ।

वेत्रवती विषये विलसन् साह्वैजोक्तं यथा—

“The Vetravati is the modern Betuah. It rises on the north side of
the Vindhya Chain; and pursuing a north easterly course of 340
miles traverses the province of Malwa and the south west corner of
Allahabad and falls into the Jamna (Jamuna) below Kalpee. In the
early part of its course it passes through Bhilsa or Vilisa”

वेत्रवती नदी हि विन्ध्याचलस्योत्तरभागान्निर्गतया ऐशान्या गतया
३४० मीलपरिमितमध्वानमतिक्रम्य मालवदेशं प्रयागस्य च
नैर्ऋतभागमाप्लाव्य काल्पिनामस्थानसमीपे यमुनया सह मि-
लिता । वेत्रवताया आदित एव मिलसा (विदिशा) नगरी
तिष्ठति ॥ २४ ॥

नीचैरिति । हे मेघ तत्र विदिशामसीपे विश्रामः खेदापनयः,
भावे घञ्प्रत्ययः, तस्य हेतोः विश्रामार्थमित्यर्थः (पष्ठो हेतु-

तीरोपान्तस्नानितसुभगं प्रास्थसि स्वादु यज्ञात्
सम्भूभङ्गं सुखमिव पयो वीजवत्याश्चलोर्धि ॥२४॥

शुन बलि होधु तय, वेज्रवती किमारा
बसे करि मधुर सुमित ।

उहार तरुहर, आं हादिवे स्वां पू पय
गुथ येन जू कुटि कम्पित ॥

धीयन्ते यस्यामिति राजधानी, कालाधिकरणयोथेति लुट्, कृद्योगत्तद्व्या पठो समञ्जत इति वल्ल्यात् समासः । तां राजधानीं प्रधाननगरोम् । गजा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासितायाः, अङ्गिकृतं मदनं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते, त्वयेति श्रेयः कर्मणि लुट् । कुतः ? यज्ञात् कारणात् स्वादु मधुरम् ? चला ऊर्ध्वो यस्य तद्वज्रोर्धि तरङ्गितं वीजवत्या नाम नद्याः पयः सम्भूभङ्गं भ्रूकुटियुक्तं दशनपीडयेति सावः । सुखासुवाधरारुवित्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत् स्नानितं गार्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्नानितशब्देन अणितमपि व्यपदिश्यते । ऊर्ध्वमुच्चालतकण्ठनामिकं हुङ्गं स्नानितमजमेयमिति लभ्यते । प्रास्थसि पिवतिल्लट् । कामिनामधराणादः सुरतादाताः रक्तं धातु भावः ।

लक्षणं नाम्नि चिह्नं वेति । अष्टः ।

राजधानी-प्रधाननगरो राज्ञां राजधानीति कथ्यते इति शब्दार्णवः ।

कामुकः-विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरीरतिलम्बट इति शब्दार्णवः । फलमपिकल भित्ताफलमिति मङ्गत् इति भरत-सनातन रामनाथ हरगोविन्दसम्मतः पाठः ।

नीचैरास्यं गिरिमधिवसिक्तं विश्वामहीती
स्वत्सम्पर्कात् पुनश्चित्तमित्र प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

अदूरे तत्रार काहे, नीच नामे गिरि आहे,
कर गिरा विश्वाम तथार ।
प्रफुल्ल करम्बवने, येन तव पररणने,
पुलक उठेहे वार गर ।

नीचैरास्यं गिरिमधिवसिक्तं इति तयोर्वृक्षादिभिर-
सङ्करः । न च मज्जामाक्षिरत्, कामुकलयेति निर्देशात् ।

वेतुवती नदीयं प्राचीनं जलये प्रविष्टा मुद्गलक्ष्मिषु च परिग-
मिता यावती । तथा च “शरावती, वेतुवती, चण्डमाया, सर-
स्वती” इत्यादि क्षत्रिय पुत्रवतीनां संख्यात्वात् ।

वेतुवती त्रिपथे बिलसम्प्राप्तिर्विना कं यथा—

“The Vetravati is the modern Damul. It rises on the north side of
the Vindhya Chain; and pursuing a north easterly course of 340
miles traverses the province of Malwa and the south west corner of
Allahabad and falls into the Jamna (Jamuna) below Kalpee. In the
early part of its course it passes through Bhilsa or Vidisa.”

वेतुवती नदी हि विश्वामहीतीरभारतान्निर्गतः ऐशान्या गतया
३४० मीलपरिमितमध्वानमतिक्रम्य आरावतदेशं प्रयागस्य च
नैऋतभागमाप्लाव्य आन्ध्रप्रदेशस्यान्तर्गते यमुनया सह मि-
लित्वा । वेतुवत्या आदित एव मिलित्वा (विदिशा) नगरी
तिष्ठति ॥ २४ ॥

नीचैरिति । हे मेघ तत्र विदिशावतीये विश्वामः खिदापनयः,
भावे वञ्चप्रत्ययः, तस्य हीतोः विश्वामार्थमित्यर्थः (षष्ठी हेतु-
प्रयोगे इति षष्ठी) प्रौढपुष्पैः प्रदूरदुस्रैः कदम्बैर्नीपवृक्षैः लत्-

यः पण्डित्योरतिशरिभलीङ्गारिभिर्नागराणां

मुद्गाभानि प्रययति शिलावेष्मभिर्धौवनानि ॥ २५ ॥

रात्रिं दग्धां ॐ शंभुम्,

वेश्यां अङ्गपरिवन

अविभक्त करिणां उक्तान् ।

तथाय नागराणां,

यौवने उद्यात् इदं,

लोके ईशं करिहे प्रचार ॥

तपुत्तस्मिन् स्थितम् (तारकादिवादि तत्प्रत्ययः) नीचैरित्याख्या
यस्य, तं नीचैराख्यं गिरिभधिवसेः गिरी वसेत्यर्थः (उपान्वध्याङ्
वस इति कर्मत्वम्) यो नीचैर्गिरिः पण्याः क्रोताः स्त्रियः पण्य-
स्त्रियं वेश्याः, तासां रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः, तमुद्गि-
रन्त्याविष्कृत्यन्तीति तयोक्तानि तैः शिलावेष्मभिः कन्दरैः नाग-
राणां पौराणामुद्गामान्युक्तानि धौवनानि प्रथयति प्रकटयति ।
उक्तयौवनाः क्वचिदनुरक्ताः धाराङ्गना विश्वर्थावहाराकाङ्क्षिणी
मात्रादिभयान्निशोद्यसमये कञ्चन विवक्तं देशमाश्रित्य रमयति-
तच्चात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः ।

एवंविधभावार्थस्तु नास्मभ्यं सम्यक् रोचते पण्यस्तीति पदस्य
वैयर्थ्यापत्तेः । वेश्यानामनुरक्तिस्तु दुःखमैव । सात वाऽनुरागे तासां
न किञ्चिदप्येवं विधं भयस्थानमास्त दस्मात् सङ्गीप्य निशीथे
तादृशनिभृतस्थानागमनस्यावश्यकता भवेत् । वस्तुतो वेश्यानां
सहस्रेष्वेकस्या इदृश्यवस्था सम्भवति न वा, न ततो सर्वेषां गिरि-
कन्दराणां परिमलोद्गारित्वम् । वयन्तु नागरा स्तत्र शिलासिन आसन्
ततश्च स्वमुपरिणीतस्त्रोसम्भोगेनात्प्रा वेश्याभिः सहापि प्रत्यहं
रमणोयासु गिरिगुहासु यथाकामं विहृतवन्त इति ब्रूमः । एते
नहि पण्यस्त्रीपदस्य उद्गामेति विशेषणस्य, नागराणांमिति सामा-